A könyv megjelenését támogatta
az **Open Society Institute**
Budapest

Válogatta és szerkesztette

Gál Éva
Kende Péter

Litván György

Sorstársak és kortársak

noran

Budapest, 2008

Tartalom

Előszó

A könyv, amelyet az olvasó a kezében tart, második kötete annak a sorozatnak, amelynek megindítását az 1956-os Intézet kezdeményezésére három kiadó közösen határozta el a 2006 novemberében elhunyt Litván György halála utáni hónapokban. A sorozat első kötete ez év februárjában, az 1956-os Intézet kiadásában jelent meg *Maradjunk a tényeknél* címmel, s Litván rövidebb, történeti-politikai írásaiból adott bőséges, a szerzőnek szinte valamennyi ilyen jellegű fontosabb megszólalását felölelő válogatást. A sorozat harmadik, az Osiris Kiadó gondozásában s tervei szerint ez év őszén megjelenő kötetébe Litván György nagyobb lélegzetű történelmi tanulmányai kerülnek be, különösen olyanok, amelyek ma már nehezen hozzáférhető folyóiratokban vagy más kiadványokban jelentek meg.

A sorozatnak ez a második kötete, amelynek megjelentetésére a Noran Kiadó vállalkozott, Litván György válogatott történeti-politikai írásai közül azokat tartalmazza, amelyek kortársairól, továbbá szélesebb értelemben vett sorstársairól szólnak. Nagy részük (kivéve néhány tanulmánynak is beillő esszét) általában valamilyen alkalomból (évfordulók, születésnapok, gyász kapcsán) készült méltatás, elemzés, megemlékezés. Többségük annak idején napi- vagy hetilapokban, vagy más, kis példányszámú kiadványokban jelent meg. Kötetbe gyűjtésüket – akárcsak az 1956-os Intézet által már megjelentetett első kötet esetében – az indokolta, hogy az ilyen, zömmel publicisztikai jellegű cikkeket ma már csak könyvtárakban, fáradságos munkával lehet megtalálni. Márpedig Litván még a napi aktualitásokhoz kötődő munkáiban is általában túl tekintett a múlékony szempontokon. Ezek az írásai mindenekelőtt arról szólnak, amit a szerző a felidézett személy ismeretében és az alkalom kontextusában különösen fontosak tartott. De az alkalomhoz kötött cikkek megfogalmazása közben is hű maradt szakmai énjéhez, s gondolatait a szaktörténész pontosságával vetette papírra. Ami ily módon e megszólalásokból kikerekedik, általában több mint személyes vélekedés: olyan körültekintő és jól informált ítéletalkotás, amely mind színvonalánál, mind

a felidézett személyek szerepénél fogva megérdemli, hogy helye legyen a magyarság kollektív emlékezetében.

A kötet írásait részben tematikai, részben ezzel összefüggő időrendi megfontolások alapján három csoportra osztottuk. „Szellemi elődök" alcím alá azokat a hosszabb-rövidebb írásokat soroltuk, amelyek a történész tudományos érdeklődésének fő tárgyát alkotó korszak – a múlt századelő – hazai szellemi mozgalmainak szereplőiről szólnak. Közülük Litván tudományos monográfiákban, hosszabb tanulmányokban, életrajzokban, forráskiadványokban részletesen foglalkozott Szabó Ervin, Jászi Oszkár és Károlyi Mihály tevékenységével. A róluk itt közölt cikkek bizonyos kiegészítéseket, korrekciókat vagy új szempontokat vetnek fel a korábbi munkákhoz képest; ezért tartottuk indokoltnak megjelentetésüket. Más XX. század eleji szereplők, akikről itt olvashatunk, szorosan kapcsolódnak a történész fent említett „hőseihez", s ha terjedelmesebb tudományos munkákat nem írt is róluk, ezek a rövidebb írások is hozzájárulnak e történelmi személyek életének, tevékenységének jobb megismeréséhez.

A második csoportban „Utolsó mohikánok" alcím alatt olyan cikkek találhatók, amelyek szintén a szellem embereiről szólnak – olyanokról, akiknek élete többé-kevésbé átfogja a XX. századot, de akik az előbbieknél még közelebb vannak hozzánk, akiket még nem tekintünk igazán „történelmi figuráknak". Ezek az értelmiségiek – írók, művészek, orvosok, tudósok – a század eleji progresszív, a nyugati modern világhoz felzárkózni kívánó, a demokráciát és a szabadságot elsőrendű értéknek tekintő, a haza és haladás eszméjét összekapcsoló gondolkodásmód folytatói voltak, s ilyen értelemben „utolsó mohikánok", a század nagy részében Magyarországon is grasszáló fehér, barna, zöld és vörös színezetű önkényuralmi rendszerek közepette. Vannak közöttük többé-kevésbé ismert emberek, de vannak olyanok is, akikre ma már alig vagy egyáltalán nem emlékezünk, mert csak egy szűkebb körben fejtették ki Litván György által mégis megörökítendőnek ítélt tevékenységüket.

A kötet legtöbb írása azokkal foglalkozik, akik a „Rabtársak, pályatársak" csoportba sorolhatók. Litván Györgyöt az 1956-os forradalom előkészítésében és utóvédharcaiban játszott szerepe miatt 1959 áprilisában a Mérei–Fekete-per harmadrendű vádlottjaként „a népi demokratikus rend megdöntésére irányuló szervezkedésben való tevékeny részvétel" miatt hatévi szabadságvesztésre ítélték, amelyből négy évet le is töltött. Negyed- és ötödrendű vádlottként ugyanebben a perben ítélték el Hegedűs B. Andrást és Széll Jenőt is. Ehhez az ügyhöz kapcsolt perben hoztak ítéletet Hoffmann Gertrúd és Nemes Lívia ellen is. De hosszabb-rövidebb időre összekerült Litván a börtönben a már korábban megismert Bibó Istvánnal, Göncz Árpáddal, Háy Gyulával, Eörsi Istvánnal és a régi barátokkal: Vásárhelyi Miklóssal és Tánczos Gáborral is. Új barátságok alakultak ki a börtönben megismert más bajtársakkal. Ezek az esztendők, a közös küzdelmekben és sorsban szövődött emberi és eszmei kapcsolatok meghatározó jelentőségűek lettek a fiatal tanár életében. Egész további, tanári, tudományos és politikai tevékenységére a szabadságeszmény szolgálata nyomta rá bélyegét.

Más barátok és pályatársak, akikről a jelen kötetben méltatások olvashatók, a sors szeszélye folytán nem kerültek ugyan Kádár börtönébe, mégis többnyire eszmetársak, s a forradalmat követő megtorlás, majd a „konszolidáció" és az úgynevezett puha diktatúra éveiben a közös küzdelem részesei voltak.

Természetszerűleg egyik csoportba sem tartozik, s ezért is került külön, a kötet végére a Kádár János megítélésének változásairól eredetileg a *Rubicon* című történelmi folyóirat tematikus számába készült hosszabb írás, amely műfajilag szintén portrénak nevezhető. Ebben a kötetben való közlését azért határoztuk el, mert belőle – a hasznos ismereteken és a gondolatébresztő elemzéseken túl – az is kiviláglik, mennyire érvényesíteni tudta Litván György nemcsak tudományos, hanem ismeretterjesztő, publicisztikai munkáiban is a történészi tárgyilagosságot, a „sine ira et studio" látásmódot.

Megjegyzendő, hogy a dolog természeténél fogva – mivel, mint erről már szó volt, az itt olvasható írások legtöbbször egy-egy alkalomhoz kötődtek, s az eredeti megjelenési hely sokszor terjedelmi korlátot is szabott – korántsem tekinthetők teljes portrégyűjteménynek azokról az emberekről, akik Litván György mint történész és közszereplő számára fontosak voltak. Az írások terjedelme sincs összefüggésben a szerző értékítéletével vagy az illető személy jelentőségével. Egy valami azonban bizonyos: azok az emberek, akikről Litván a saját kezdeményezéséből vagy felkérésre arc- és jellemképet rajzolt, szinte mindannyian idealisták voltak, azaz életük vezérlő elvének egy ideát tekintettek, s mindvégig ezt igyekeztek szolgálni. Ez az eszme pedig – ha a történelem alakulásával együtt az idők folyamán módosulva is – a szabadság, a demokrácia, a haza és haladás harmóniájának eszméje volt. (Ez persze nem vonatkozik a kötet utolsó, mintegy függeléknek tekinthető írására.)

Mindezeket előrebocsátva mégis úgy gondoljuk, hogy a kötetben szereplő személyek lajstroma valamiképpen reprezentatív, vagyis érdemi kapcsolatban van a szerző személyiségével, életútjával és annak nagy ügyeivel, valamint barátságaival, rokonszenveivel és érdeklődésével. Egy kis egyszerűsítéssel úgy is mondhatnánk, hogy Litván György saját, személyes Magyarországának szereplőivel találkozhatunk e lapokon.

A kötetben olvasható írásokat az első csoport esetében az illető történelmi személyiségek születési sorrendjében közöltük, a második és harmadik csoport esetében általában az eredeti megjelenés sorrendjében. Itt néhány esetben kivételt tettünk, amikor ugyanis a megírás és a megjelenés dátuma között hosszabb idő telt el. Ezekben az esetekben a megírás dátumát tekintettük irányadónak, mert azokban az években nem volt mindegy, hogy mikor vetettek papírra valamit. Mérei Ferenc sírbeszéde például 1986-ban hangzott el, de nyomtatásban csak tíz évvel később, 1996-ban jelent meg.

Az eredeti megjelenés helyét és dátumát a cikkek első oldalának alján tüntettük fel. A címben és írásmódban megtartottuk az eredeti formát, s csak az esetleges sajtóhibákat javítottuk. Ahol megmaradt az eredeti kézirat, annak szövegét tekintettük autentikusnak. Az egyes írásokhoz a szerző által készített hivatkozásokat lapalji jegyzetek formájában közöltük. A kötetet névmutató egészíti ki.

a szerkesztők

Szellemi elődök

Somló Bódog munkássága*

1920. október 2-án egy bécsi albérleti szobában az emigráns Jászi Oszkár ezt jegyzi be naplójába:

„Somló Bódog öngyilkosságának híre. Állítólag anyja sírján felakasztotta magát. Nagyon megrázott. Gyöngesége és hajlékonysága dacára finom és disztingvált lélek volt. Jó barát. Fiatalságomnak sok értékes *Anregung*ja hozzá fűződött. Később elváltak útjaink, de azért mindig, amikor összejöttünk, felújult a régi vonzalom. Nem úttörő tehetség, de pontos, kritikus elme. Nagy, nagy kár érte. Nyilván a társadalmi felbomlás kínjait nem bírta ki. Behódolt a fehéreknek, de kétségbeesésbe kergette ez a levegő. Mily különös, hogy az utolsó napokban Álkóval [Madzsarné Jászi Alice] sokat beszéltünk róla. Sajnos, szigorú kritikát mondtam róla, pedig végeredményben hálával tartozom neki. Nehéz időkben mint jó barát állt mellettem."[1]

Ennek illusztrálására, személyes viszonyukhoz még két adalék. Jászi 1903. április 27-én írja neki Nagyváradra: „Már nagyon várom, édes Bódog, hogy ismét együtt legyünk. Azt, amit Te nyújtottál nekem, senki sem fogja nyújtani. Szegényebb lett az életem, bármennyire bővüljön is ki barátaim köre."[2] Pedig ekkor kezdődött nagy és szenvedélyes barátsága Szabó Ervinnel is. Somló a századforduló éveiben a legfontosabb szellemi és lelki partner volt számára, akivel rendszerint elsőként osztotta meg gondolatait, terveit, néhánynaponta írt hosszú levelekben.

A másik adalék: 1906-ban, amikor a koalíció kormányra kerülése miatt Jászinak távoznia kellett a Földművelésügyi Minisztériumból, Somló Bódog tette számára lehetővé az átmenetet a szabad életbe egy nagyobb baráti kölcsönnel. Politikai és munkakapcsolatuk éppen ebben az időben már akadoz-

---

* Előadás a Magyar Néprajzi Társaság 1977. április 20-án tartott ülésén. *Szociológia*, 1977. 4. sz. 503–507.

[1] Columbia University, New York, Butler Library, Jászi Papers.

[2] Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Levelestár.

ni kezdett. De épp azért, mert személyes jó viszonyuk mindvégig megmaradt, barátságuk két évtizedes alakulásában ennél valami fontosabb is tükröződik: a századforduló új tudományos és politikai törekvéseinek differenciálódása, megtörése, az úgynevezett *második magyar reformnemzedék* dezintegrálódása.

Érdemes futólag végigkísérni azoknak az életútját, akik 1899-ben összeálltak a *Huszadik Század* megindítására, majd 1901-ben megalapították a Társadalomtudományi Társaságot. (Most csak a nevesebbekről legyen szó.) Gratz Gusztáv és Hegedüs Lóránt a húszas évek ellenforradalmi kormányainak miniszterei lettek. Kolosváry Bálint meglehetősen konzervatív egyetemi tanárként és akadémikusként fejezte be életét. Berinkey Dénes 1919-ben a Károlyi-rezsim miniszterelnöke volt. A baloldalon tulajdonképpen csak ketten: Jászi és Vámbéry Rusztem tartottak ki, bár életük végén még ők is szembekerültek egymással, mivel a mereven antikommunista s ugyanakkor puritánul etikus Jászi rossz szemmel nézte, hogy Vámbéry 1945 után elvállalta, majd cserbenhagyta Magyarország washingtoni képviseletét.

Ketten voltak olyanok, akik végeredményben se jobbra, se balra nem tudtak állni, s a kényszerű döntés elől egyikük Svájcba, másikuk a halálba menekült. Pikler Gyulára és Somló Bódogra gondolok, akiktől társaik tudományos szempontból a legtöbbet várták. Mindkettőjük műve tudományosan is csonka maradt. Egyikük sem bírta elviselni tudomány és politika konfliktusát s egymásba játszását, az új évszázad mind élesebben polarizálódó légkörét, a szép eszmei küzdelmek átkerülését a politika nem éppen tiszta porondjára, az evolúciós elv kegyetlen megcáfoltatását a háború, a forradalmak és ellenforradalmak és az erkölcsi törvénnyel mind nyíltabban szakító közélet által.

Pedig a századfordulón talán éppen ők ketten testesítették meg és képviselték a legszembetűnőbben, szinte a legharciasabban azt az új szellemiséget, újfajta tudományosságot, amely megrémítette és felbőszítette a hivatalos politika és a hivatalos (egyetemi és akadémiai) tudomány konzervatív elemeit. Nem véletlen, hogy a századelő két legnagyobb tudományos botránya – 1901-ben, illetve 1903-ban – Pikler és Somló körül robbant ki. Somló Bódog nevét – részben a fiatal Ady vitriolos publicisztikája révén – ekkor ismerte meg a szélesebb hazai és a nemzetközi közvélemény.

Somló, aki az 1910-es években már valósággal irtózott mindenfajta cselekvéstől, ifjabb korában komoly aktivitásra is képes volt. Halála után Várady Aurél, az *Erdélyi Híradó* egykori szerkesztője felidézte az 1890-es évek kö-

zepét, amikor a kolozsvári fiatal értelmiségi elit egy része az ő lapja körül csoportosult: Kacsóh Pongrác, Komin János, Gratz Gusztáv, Kolosváry Bálint, Farkasházy Zsigmond és Somló Bódog nevét említi azzal, hogy többnyire az utóbbi kettő írta a vezércikkeket.[3] Valóban, az ellenzéki *Erdélyi Híradó* 1896-os évfolyamának a kormánypolitikát ostorozó, Apponyi Albertet magasztaló, erősen nacionalista vezércikkei előtt gyakran megtalálhatjuk az „ff" szignót, az ifjú Fleischer Félix monogramját. 22–23 éves volt ebben az időben, ekkor fejezte be egyetemi tanulmányait és szerezte meg az államtudományi doktorátust. A következő két évben Lipcsében és Heidelbergben folytatott kiegészítő tanulmányokat. Visszatérése után, már 1898-ban magántanári habilitációt szerzett jogbölcseletből a kolozsvári egyetemen. Ekkoriban kezd régi és újabb barátaival együtt ténykedni, dolgozni és küzdeni a modern társadalom és jogtudomány új hazai fórumainak megteremtéséért. Az eszmét nyilván Németországból hozta magával.

Már 1898-ban bejegyzi naplójába: „Ferencz Józseffel és Kolosváry Bálinttal elhatároztuk, hogy jogtudományi folyóiratot adunk ki, amely tisztán tudományos tanulmányokat közölne, bírálatot és könyvismertetést hozna, és érdekesebb külföldi híreket is közölne."[4] Ebből az ötletből sarjadt ki alig egy évvel később a *Huszadik Század*, amely hamarosan maga köré tömörítette az új társadalomtudományi gondolkodás híveit.

Jászi 1901. január 27-i leveléből kiderül, hogy Somlónak a Társadalomtudományi Társaság létrehozásában is kezdeményező szerepe volt: „Amivel én hónapokon át betegeskedem, ideglázakat kapok, félrebeszélek és invalidus leszek, Te ugyanazzal vándortanítasz, dolgozol és egy nagyreményű egyesületet pompásan nyélbeütsz. [...] Remélem, szeretett zöld lapunk ezzel az új eredménnyel meg van végleg támasztva."[5] Somló a TT egyik titkára lett, s két évig, amíg Budapesten élt, a Társaság ügyeinek tényleges intézőjeként működött, amint ezt a fennmaradt iratok és levelek bizonyítják. Jászi motorikus szerepe valamivel később kezdett igazán érvényesülni.

Somló a TT és benne a maga feladatát egy új társadalomszemlélet kifejtésében, népszerűsítésében, gyakorlati konzekvenciáinak levonásában s ezek-

[3] Somló Bódog tragikuma. *Erdélyi Szemle*, 1920. okt. 9.

[4] OSZK Kézirattár, Quart. Hung. 3038.

[5] OSZK Kézirattár, Levelestár. Jászi O. – Somló B., 1901. január 27.

nek a liberális kormányzattal való elfogadtatásában látta. Ezzel a céllal írta meg *Állami beavatkozás és individualizmus* című első nagy munkáját, amely 1903-ban jelent meg. Már 1902-ben észrevette azonban, hogy „nálunk is feltámadt az igazi filozófia igazi ellensége: az uralmon levő érdekeknek az újítástól való félelme. [...] De a magyar jogfilozófiának Pulszky Ágostja támadt, aki friss levegőt hozott a modern angol filozófia ormairól, és ebben a légkörben izmosodott hatalmas filozófussá Pikler Gyula, aki [...] szaktudománya legfőbb kérdései felé fordulva, bátor meg erős elmével kora tudományának színvonaláról keresett azokra feleletet. S mivel ez a felelet nem húzódott meg mindig szerényen a létező állapotok körén belül, hanem sokszor igen radikális fejlődésre nyitott perspektívát, a konzervatív tényezők, mint már annyiszor, újból ellenségei lettek a jogbölcseletnek."[6] Ez a cikke a jogbölcselet egyetemi tanításának érdekében íródott közvetlenül azután, hogy az 1901-es Pikler-botrány és a jobboldali parlamenti interpellációk nyomán a kultuszkormányzat törölte a jogbölcseletet a szigorlati tárgyak sorából.

Somló hamarosan a saját bőrén tapasztalhatta, miként reagálnak „az uralmon levő érdekek" a „radikális fejlődésre perspektívát nyitó" tanokra. 1903. március végén, véletlenül nem sokkal azután, hogy megkapta első tanári kinevezését a nagyváradi jogakadémiára, vitaindító előadást tartott a TT-ban „A társadalmi fejlődés elméletéről és néhány gyakorlati alkalmazásáról" címmel.[7] Itt arra a kérdésre válaszolva, milyen társadalmi törvényszerűséget lehet immár bizonyítottnak tekinteni a modern társadalomtudomány eredményei alapján, Spencerre és Marxra hivatkozva „a társadalom folytonos fejlődésének a tényét" nevezte ilyennek.

Az evolucionizmus ebben az általános formában olyannyira nem volt új tanítás, hogy még Magyarországon se ijedtek volna meg tőle. Somló azonban gyakorlati következtetéseket vont le belőle, amint ezt előadásának címe is ígérte, mondván: „Felismerni a társadalom szükségszerű fejlődését, de nem tenni meg minden lehetőt arra nézve, hogy ez a fejlődés [...] a lehető legzavartalanabbul menjen végbe, ez éppen annyit jelentene, mint a robogó vasút mellett kanyargó országúton igavonó marhával utazni."

[6] A jogbölcselet tanítása. *Jogállam*, 1902. 58–61.

[7] *Huszadik Század* 1903. I. 397–409. – Több mint három évtizeddel később Jászi a merőben új társadalmi és politikai viszonyok, elsősorban a fasiszta előretörés tapasztalatainak fényénél ellenőrizte akkori nézeteik – mindenekelőtt a feltétlen gondolatszabadság melletti állásfoglalás – értékét. (Régi vita új megvilágításban. *Századunk*, 1935. 110–120.)

Példái telibe találtak, mert az igazságszolgáltatás, a közoktatás és a közigazgatás területéről vette őket. Elég néhány mondatot idézni:

„A büntetőtörvénykönyv és más törvényeink [...] egyszerűen bűntettnek minősítik azt a törekvést, amely a fennálló jog bizonyos intézményeinek megváltoztatására irányul. (Pedig) minden komoly változtató szándéknak nélkülözhetetlen fegyvere az izgatás, és amidőn a törvény bizonyos törekvéseket megfoszt éppen ettől a fegyvertől, akkor valójában azt akarja elérni, hogy a jog bizonyos részei soha meg ne változhassanak. (Példa a házasság és a tulajdon intézménye, az osztály vagy hitfelekezet elleni izgatás.) Mihelyt az uralkodó osztály érdekeit mélyebben érintő alakulásokról van szó, a szociális reformer vagy izgató rögtön arra a szűk mesgyére szorul, amely a szabad életet az államfogháztól elválasztja."

„Az egész történelemtanítás a konzervativizmus szolgálatában áll... Csaknem minden irodalomtörténész hivatásos reakcionárius... Egyáltalában az iskola a szomorúságnak kifogyhatatlan forrása minden evolucionista lélekre nézve. Csaknem teljesen elmulasztja azt a feladatát, hogy a figyelmet előre, a reményteljes jövőre irányítsa, hanem kizárólag visszafelé fordítja."

„De az oktatás egyáltalában nem egyedüli tere e mesterséges stagnálásnak. Csaknem az egész állami szervezet az elavult, vagyis az immár téveseknek bizonyult eszmék mesterséges tenyésztésére van berendezve... Vagyis egészen tervszerűen a legkevésbé bátrak, az újításra, a haladásra a legkevesebb tehetséggel és hajlandósággal bírók kerülnek a hivatalokba, ott megint csak rendszerint a legmegbízhatóbb elemek, vagyis a mi szempontunk szerint a legkevésbé hasznavehetők érvényesülnek, de vezető állásba, befolyáshoz, döntő szerephez még ezek is rendszerint csak akkor jutnak, amikor konzervatív hajlandóságaik már fiziologice is oly keménnyé kövültek, hogy a hajlíthatóság lehetőségétől sem kell náluk tartani."

Fejtegetését azzal zárta: „Minden eddigi társadalombölcselet azon bukott meg, hogy többé-kevésbé statikusan fogta fel a társadalmat, nem dinamikusan."

Kemény beszéd volt ez, a lényegről szólt, s valójában nem meglepő, hogy miután Ady lelkes ismertetése, a nagyváradi tanártársak erre következő feljelentése, majd Ady újabb, immár leleplező cikkei nyomán a legszélesebb

nyilvánosság elé került, a megtámadott konzervatív erők megtorlást, *feszítsd meg*et követeltek.[8]

Jászi viszont a *Huszadik Század*ban levonta a következtetést: „az okozati sor, mely szellemi életünk legjobbjait kínos láncokba veri, ugyanaz, mint amely a magyar proletárt az éhhalál elől kivándorlásra kényszeríti. Mi az orvosság? [...] Küzdelem az egész vonalon, gazdaságban, politikában s ideológiában."[9]

Így lendült át az új tudományos szellemiségért, a tudomány és a gondolat szabadságáért vívott harc politikai küzdelembe. Az ebben való részvételt viszont Somló Bódog mind kevésbé akarta és tudta vállalni. Ez azonban – még az ő számára is – csak fokozatosan, néhány év múlva derült ki. 1904–1905-ben még szilárdan kitart Jászi, Szabó Ervin és társaik mellett a *Huszadik Század* szerkesztőbizottságán belül kirobbant vitában, s másfél évre, 1905–1906-ban formailag át is veszi a folyóirat szerkesztését, azaz odakölcsönzi nevét mind radikálisabb törekvéseinek. De 1905-ben ő maga is tevékeny részese az úgynevezett darabont-korszak politikai tervezgetéseinek, választójogi propagandájának. 1906 augusztusában pedig, a TT rendkívüli közgyűlésén nála egész szokatlan szenvedéllyel és hévvel vesz részt Hegedüs Lóránt, Gratz Gusztáv, Wolfner Pál és a többi „puccsista" kiűzésében. Ezután választják a TT egyik alelnökévé.

De ez az epizód egyszersmind csúcspontja és hattyúdala is Somló radikalizmusának. Vállalta az öntudatos citoyen és a független tudós szerepét, aki visszautasítja a grófok és főpapok erőszakos vagy körmönfont beavatkozási kísérleteit a tudomány ügyeibe, de nem vállalta, ami ezután következett: az összefogást, sőt összefonódást a szocialista munkásság ügyével és mozgalmával.

1905-ben Jászi még évődve nyugtatja meg, hogy a köztük mutatkozó alkati különbség miatt elég lesz, ha Somló, tudományos munkája mellett, néha egy-egy vezércikket ír *Rajta!* című (nem létező) napilapjukba. De 1906 végétől mind világosabban és sűrűbben mutatkoznak az eltávolodás jelei. A Kolozsvárra kinevezett professzor apránként a helyi függetlenségi nacionalisták (Apáthy István) befolyása alá kerül. Lemond a *Huszadik Század* szerkesztéséről, 1907-ben pedig Jászi már súlyos szemrehányást tesz neki a *Szabadtanítás* pécsi kongresszusáról való távolmaradás miatt. 1908-ban azután, amikor Turnowsky Sándor a Galilei-kör megbízásából felkéri a kolozsvári fiókegyesület megalakításának támogatására, határozott elutasításban részesül. „Somló nyíltan kijelentette előttünk, írja a *Korunk*ban, hogy az a meghurcoltatás, amelyben pár évvel ezelőtt nagyváradi jogakadémiai tanársága idején része volt, bénítólag hatott tudományos munkásságára, s ezért nem hajlandó a mi mozgalmunkban aktív szerepet vállalni."[10]

Ez időben egyre inkább eltávolodik az evolucionizmustól és magától a szociológiai gondolkodástól is. Felismeri: „A szociológia törvényeinek ismerete a legellentétesebb célok keresztülvitelére alkalmazható."[11] Visszafordul a jogbölcselet és a kanti filozófia felé.

Somló megundorodott mindenféle politizálástól, 1918-ban rövid időre mégis magával sodorta őt is a forradalom forgószele. Pestre költözött, egy ideig Jászi nemzetiségi minisztériumában ténykedett, Aradra utazott Jászival, hogy a Román Komitéval folytatott tárgyalásokon megkíséreljék Erdély megmentését, végül elfogadta a felkínált budapesti katedrát.

Ennek viszonylagos csendjébe próbált ismét visszavonulni, de éppen itt került kegyetlen választási, döntési kényszer elé, amikor hét új professzor (köztük Jászi és Vámbéry) kinevezése körül valóságos kultúrharc kezdődött az egyetem és a kormányzat között. Választania kellett régi barátai – és régi eszménye, a tudomány függetlenségének követelménye között, amit most kollégái nyilvánvalóan maradi célokból védelmeztek, ő azonban változatlanul komolyan vett. Piklerrel együtt ő is velük szavazott, s február elején Jászi döbbenten jegyzi fel naplójába Pikler és Somló „ellenséges magatartásának" hírét a jogi karon.

Mégis, április utolsó napjaiban, mielőtt végleg elhagyja az országot, Somlótól is búcsút vesz. Későbbi naplófeljegyzéseiből pedig kiderül, hogy még Bécsben is találkoztak s vitatkoztak 1919 júniusában, mielőtt Somló Kolozsvárra utazott. Ez a barátság, ez az összetartozás tehát bizonyos értelemben megsemmisíthetetlen volt, és Somló erről tett tanúságot – közvetett és tragikus módon – a halálával is.

[8] Az 1903-as „Somló-ügy" összes fontosabb dokumentumai megtalálhatók *Ady Összes Prózai Művei* IV. jegyzetapparátusában, 338–404.

[9] A nagyváradi esethez. *Huszadik Század*, 1903. I. 477.

[10] *Korunk*, 1957. 1063.

[11] Kauzális vagy normatív etika? *Alexander Bernát Emlékkönyv*. Bp. 1910.

Litván György jegyzete az előadás körülményeiről

Születésének 100. évfordulóján megkíséreltem – jórészt saját naplója és levelezése alapján – összefüggést találni Somló Bódog nézeteinek, pályájának és személyes életsorsának alakulása között (Egy magyar tudós tragikus pályája a századfordulón, *Valóság* 1973/8. 32–42.). [Ez a cikk bekerült tanulmányainak az Osiris Kiadó által 1996-ban *Októberek üzenete* címmel megjelentetett gyűjteményes kötetébe, 189–210.] E mostani vázlatban az ismétlések lehető kerülésével néhány újabban megismert forrás és adalék, elsősorban Jászi Oszkár naplója és levelezése segítségével Somló és a radikális társadalompolitikai gondolkodás viszonyát próbálom összefoglalni.

Hazatért-e Jászi Oszkár?*

Jászi Oszkár hazatért.

Hosszú, küzdelmes és gyötrelmes volt az útja hazától hazáig. Odüsszeiája több mint 72 évig tartott. 1919. március 20-án, naplója tanúsága szerint utoljára még itt járt, ebben az épületben, mint a budapesti tudományegyetem kormánybiztosa. Ez volt, miniszterségéről való lemondása után, a Károlyi Mihály által felállított külügyi tanács elnöksége mellett utolsó magyarországi tisztsége. Március 22-én, a proletárdiktatúra kikiáltásának másnapján már ezt jegyezte naplójába: „Lemondtam a kormánybiztosságról és a külügyi tanács elnökségéről." Május elsején elhagyta az országot, és csak 1947 őszén tért vissza még egyszer, néhány hetes búcsúlátogatásra.

Az első hónapok során és az első néhány évben időnként még bízott benne, hogy emigrációja rövid lesz. A húszas évek második felében azonban, amikor már át is települt Amerikába, azt írta Károlyinak: „Úgy érzem, hogy mi ketten *extra Hungariam* fogunk meghalni." Később már nemcsak érezte ezt, hanem tudta is, de igazában képtelen volt belenyugodni. Amikor 1931-ben megkapta az amerikai állampolgárságot, amelyre egyébként haláláig büszke volt, Oberlin College-ban tartott beszédében – *On Becoming an American Citizen* – nyíltan kimondta: „Láthatják, hogy én sohasem fogok passzívan elmerülni az amerikai olvasztótégelyben." Ottani helyzetével alapjában véve elégedett volt, azt véglegesnek tekintette, de „szenvedélyes viszony", mint Polányi Mihálynak írta halála előtt, csakis a „régi országhoz" fűzte. Hiába lett tekintélyes és közszeretetnek örvendő amerikai professzor, akit az új hazában is barátok és tanítványok serege vett körül, még 1938-ban is azt panaszolta Bíró Lajosnak: „Ez se teljes megoldás, mikor az embernek a gyökerei meg a múltja fájnak. Félek, hogy nemcsak mi, öregek, de a gyerekeink se lesznek képesek egy teljesen új lelki otthont teremteni."

* Előadás 1991. június 17-én az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karán Jászi Oszkár újratemetése alkalmából tartott emlékülésen. In: Litván György (szerk.): *Jászi Oszkár hazatérése*. Bp. 1996. Társadalomtudományi Társaság, 43–49.

Horizontját a kinti élet és munka jelentősen kitágította, de ezt is leginkább a dunatáji és közép-európai viszonyok mélyebb vizsgálatában és élesebb megvilágításában hasznosította. Soha nem szakadt el az itteni világtól, jóllehet már a harmincas évek legelején – már Hitler előtt is! – úgy érezte: „A dunai levegő és hang olyan förtelem, ami megfojtana. Hacsak a lapjaikat olvasom, hideg verejték ver ki [...] Nem, nem! Ebbe a börtönbe nem akarom bezárni a fiaimat!"

Ugyanakkor oberlini dolgozószobájában *Hungarian Cornert*, magyar sarkot rendezett be Széchenyi István, Eötvös József, Ady Endre és régi barátok képeivel. Száznál is több magyar, cseh, osztrák és más barátjával állt folyamatos levelezésben. 1945-ben, a háború után hazajuttatott első levelében azt kérte pesti barátaitól: „Szomjazom magyar költészet után. Lépten-nyomon azon kaptam rajta magamat, hogy régi sorokat és dalokat dúdolok. Birtokomban igen kevés magyar könyv van: Ady, néhány kötet Arany és Vörösmarty, még Petőfim is elveszett. Ha küldenétek egy jó magyar antológiát az eredettől napjainkig, boldoggá tennétek."

Aztán 1946-ban, amikor Károlyi Mihály hazakészült, ezt írta neki: „Úgy érzem, hogy mint amerikai magyarnak, nem politizáló magyarnak, átmenetileg otthon volna a helyem, és érzem a kötelességet, hogy nehéz munkádban támogassalak." Később, immár több realizmussal, személyesebb motívumokkal indokolta hazavágyását. „A történelem áthúzta azokat a reményeinket, hogy a szovjetek demokráciát akarnak Közép-Európában – írta Polányi Károlynak. – Ennek dacára, vagy annál is inkább, fenntartom dunai úti tervemet, pedig tudom, hogy komoly hatást nem gyakorolhatnék a dolgok kialakulására. De szeretném látni fiatal küzdelmeim színterét, és vágyom kezet szorítani azokkal a barátaimmal, kik hívek maradtak a demokrácia igazi koncepciójához, mielőtt elhagyom a földi síkot."

1947 végén, éppen a vasfüggöny leereszkedése idején még egyszer körülnézett a szeretett dunavölgyi tájon: a háború utáni Ausztriában, Csehszlovákiában és Magyarországon. De a viszontlátás okozta meghatottság sosem homályosította el szigorú vizsgálódó tekintetét és ítélőképességét. Párizson át, ahol Károlyival és Illyés Gyulával is találkozott, azzal az érzéssel tért vissza – nem haza! – Amerikába, hogy a dunai levegőt fél évig se tudná elviselni. *Danubia: Old and New* című tanulmányában azt a következtetést vonta le tapasztalataiból, hogy a kialakulóban lévő új rendszerek sem képesek megoldani a szabadság és a nemzetek közti viszony régi dunavölgyi problémáit. „Az út megsebzett, és eddig nem voltam képes szublimálni sötét tapasztalataimat – írta még 1948 márciusában is Csécsy Imrének, hozzátéve: – aligha lesz nyugalmam addig, míg nem írhatom meg kis könyvemet, *The Exile cannot return*, melyben szeretném a mai krízis lélektanát megírni a Nyugat és a Kelet áthidalhatatlan ellentétéről a mai nemzedék számára."

A könyvet azonban nem írta meg – nyilván túlságosan is fájdalmas vivi-szekció lett volna –, s nyugalmát sem tudta visszanyerni. Egyszerre kényszerű és önkéntes száműzetésének negyedik évtizedében is megmaradt az „örök emigráns" keserű és zaklatott lelkiállapotában. Hibátlanul beigazolódott a kommunista Gábor Andor gonosz jóslata, aki a húszas évek elején azt írta, hogy Jászi és demokrata társai számára sohasem fog megnyílni a hazatérés útja: előbb mint forradalmárok, később pedig mint ellenforradalmárok lesznek és maradnak száműzöttek, nemkívánatos elemek.

Való igaz: századunk magyar történelme, különösen pedig annak 1919 és 1989 közötti hét évtizede nemigen kedvezett az olyan antifasiszta és antikommunista, tiszta demokratáknak, amilyen Jászi volt. Hosszú lenne ismertetni a sérelmek, rágalmak és rúgások sorát, amely előbb a Horthy-rendszerben, majd a kommunista időszakban érte őt.

1919 augusztusa után a fő vád Jászi és természetesen Károlyi ellen is a forradalmak felidézésében, az ország széthullásában és a trianoni békeszerződés létrejöttében való állítólagos bűnrészességük, az úgynevezett utódállamokkal szembeni túl barátságos magatartásuk – röviden szólva, a hazaárulás volt. Nem csodálkozhatunk azon, hogy a Horthy-rendszer politikusainak, akik fennmaradásuk érdekében kénytelenek voltak aláírni a trianoni békét, bűnbakra volt szükségük. Nagyobb baj, hogy ezek a rágalmak mindmáig nem enyésztek el teljesen, minden ellenbizonyítékkal dacolva, nemzedékről nemzedékre hagyományozódnak, s ma egyes közírók – nem történészek! – szorgosan újjáélesztgetik őket. Védekezni ellenük elsősorban a hiteles dokumentumok módszeres közzétételével s Jászi önmagukért beszélő munkáinak publikálásával lehet.

Ezen a helyen azonban nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy Jászi Oszkárt a budapesti tudományegyetem és általában a magyar tudományosság részéről is súlyos méltánytalanságok érték. A modern szociológia hazai úttö-

rőjét a század elején, sokévi sikertelen próbálkozás után, végül is csak a kolozsvári egyetem volt hajlandó magántanárrá habilitálni. A budapesti egyetem ezt mindvégig megtagadta, mi több, 1918/19 fordulóján sem fogadta el kinevezését, éppen az Állam- és Jogtudományi Karra, a szociológia professzorává (akárcsak hat társáét, köztük Vámbéry Rusztemét, Varga Jenőét, Rónai Zoltánét, Ágoston Péterét, a kar nyilvános rendes tanáraivá). Miután pedig az akkori köztársasági kormányzat a kar véleménye ellenére kinevezte őket, az Egyetemi Tanács az idők fordultával indokoltnak látta, hogy megtorlással éljen. 1920. május 15-i ülésén úgy határozott, hogy Jászi és hat társa kinevezését semmisnek minősíti, s őket az egyetemen „bárminő jellegű tanári állásra mindenkorra inhabilisaknak tekinti".

Jászi, jellemző módon, nem a teljes állampolgári és tudományos kitaszíttatást sérelmezte leginkább a későbbiekben, hanem azt, hogy 1931-ben nem kapott akár 24 órás *salvus conductust*, hogy elbúcsúzhasson haldokló édesanyjától. De nem járt sokkal jobban a következő rendszerben sem.

Jászi már a háború alatt sem táplált illúziókat a szovjet politika kelet-európai szándékait és módszereit illetően. Nagyvonalúan tudomásul vette, hogy az új, demokratikus parlamentbe, amely tiszteletbeli tagjaivá választotta Károlyit, Bartókot, Vámbéryt, ő nem került be. Az egyetlen barátian kinyújtott kéz, amely feléje nyúlt, Keresztury Dezső kultuszminiszteré volt, aki meghívta egyetemi előadások tartására. Amikor viszont az amerikai külügyminisztérium útján beutazási engedélyt kért, s a Szövetséges Ellenőrző Bizottság ezt megtagadta tőle, felháborodva írta Károlyinak: „Úgy gondoltam, minden gondolkodó ember tisztában van azzal, hogy egész életemet az önkényuralom, a feudalizmus és az uzsorakapitalizmus elleni harcnak szenteltem, s nincs józan ember, aki feltételezhetné, hogy én képes lennék a Magyar Köztársaság ellen áskálódni vagy összeesküvést szőni annak a Horthy-rendszernek a visszaállítására, amely útját állta minden gazdasági és politikai fejlődésnek". Károlyi közbenjárására megkapta a beutazási engedélyt. Miután azonban néhány amerikai nyilatkozattal világossá tette, hogy nem ért egyet a dunavölgyi új demokratikus rendszerek szovjetizálásával, megindult ellene a támadások sorozata, s nem utolsósorban éppen az úgynevezett polgári radikális eredetű vagy gyökérzetű értelmiségiek mondtak politikai búcsút – ízléssüktől függően durván vagy finomabban – egykori szellemi vezérüknek, akit most ők vádoltak a progresszív eszmék elárulásával.

„A cseh események után – írta leghívebb hazai hívének, Csécsynek 1948 márciusában – még tisztábban érzem, hogy a kis számú szabad magyarok kötelessége tisztán, világosan és minden szordínó nélkül beszélni. Ezt tettem, bár tudom, hogy ezzel kezdődik végleges száműzetésem. Nem segíthetek rajta. Nekem, az utolsó út előtt álló öreg vándornak, csak egy kötelességem marad: pontosan leszögezni mai látásomat és következtetéseimet."

Pedig tudta, hogy ezzel végleg elvágja magát a „régi országtól" – méghozzá nemcsak a kormányzattól, hanem a kormányzat hatalmába került régi barátoktól is. Az ötvenes években a hazaiak közül már csak Csécsyvel tartja fenn a levelezést, vele is csak metafizikai, vallási kérdésekről. Viszonzásképpen, de korántsem vigasztalóan, a Nyugatra érkező új menekült politikusok és tudósok – Kovács Imre, Szabó Zoltán, Peyer Károly, Barankovics István, Horváth Barna – sorra „lejelentkeznek" nála, az ősemigránsnál, mind szomorúbb híreket hozva hazulról. Sűrűsödő magányát az utolsó években néhány hűséges amerikai tanítvány s a párizsi, majd müncheni *Látóhatár* feléje forduló fiatal értelmiségi gárdája tudta jólesően enyhíteni.

Mekkora történelmi optimizmus lakozott mégis az „oberlini szikár szilfasorok között ballagó", betegeskedő, keserű öregúrban, hogy ennyi bántás, csalódás és kudarc után végakaratában mindenek ellenére végső hazaköltözésében reménykedik. Vagyis hisz abban, hogy lesz „valóban szabad Magyarország", s lesznek benne barátai vagy hívei, egyszóval olyan emberek, akik igényt tartanak rá. S nem tévedett: vannak, s a jelek szerint lesznek is ilyenek.

Jászi Oszkár hazatérhetett. A szabaddá lett Magyarország ünnepe és erőpróbája, hogy hazatért.

Mégis fel kell tennünk a kérdést: *haza*ért-e valóban? Olyan országba érkezett-e, amilyenről hosszú emigrációjában álmodott ébren és alva az az ember, aki kétségbeesett undorral távozott az 1947-es Magyarországról és a Dunatájról?

Történelmietlen az összehasonlítás, hiszen nem az állapot, hanem a tendencia a lényeges. Jászi pontosan látta, hogy 1947-ben merre haladnak a dolgok, s ma is tekintetbe venné, hogy fiatal, súlyos nehézségekkel küzdő demokráciánk még nem fejlődött, formálódott ki igazán.

Ezen túl már jórészt csak feltételezésekbe bocsátkozhatunk, de aligha vitatná bárki is, hogy Jászi Oszkár és a mai Magyarország viszonya nem problémamentes.

Következik ez már Jászi rendkívül igényes, kritikus szemléletmódjából is. 1945-ös első hazaküldött levelében arra intette híveit: mindennél fontosabb, hogy egy új erkölcsöt propagáljatok, tettekkel, „beszédekkel és kérlelhetetlen kritikával, s ne engedjétek, hogy a magyar közéletet újra elborítsák üzleti politikusok". Ma is találna sok kivetnivalót a magyar közéletben, de bizonyára nagyra becsülné az 1918. és 1945. évi kísérlet után ismét helyreállított demokrácia, a sajtó- és szólásszabadság tényét.

Számára ugyanis ezek az évszámok, 1918 és 1945 voltak a század magyar történelmének iránymutató mérföldkövei. S ebben nemigen találkozik a mai uralkodó közfelfogással. Az őszirózsás forradalom, amely a régi, úri Magyarországgal, Ady Hunniájával szemben vér nélkül juttatta diadalra a demokratikus, szabad és népi Magyarország erőit, haláláig legfőbb hivatkozási pontja maradt, ennek eszméit vélte felfedezni még Nagy Imre 1953-as kormányprogramjában is. 1945-ben pedig, mint a német fasiszta és magyar horthysta uralomtól való megszabadulásban a nagy újrakezdés lehetőségét látta.

Nem kétséges, hogy ezt gondolta volna az 1956-os forradalomról is, ha öntudatának birtokában éri meg. Oberlini diákok nem véletlenül tüntettek Clevelandben ilyen felirattal: Jászi diákjai tiltakoznak a szovjet invázió ellen! De hatalmas elégtétel lett volna a szovjet típusú rendszer összeomlása is annak a gondolkodónak, aki az elsők között elemezte s mutatta ki e rendszer kilátástalanságát.

A kommunizmus általa már 1919-ben megjósolt csődje viszont – ebben biztosak lehetünk – semmivel sem tenné engedékenyebbé és megértőbbé a liberális Jászit az előző, jobboldali rendszerek, sőt, a merev konzervatív felfogás irányában. „Én, mint szabad amerikai – írta 1947-es hazalátogatása előtt figyelmeztető hangsúllyal – sem Lukács Györgyöt, sem Mindszentyt nem tekinthetem oly faktornak, akik ítéletemet befolyásolhatnák." Bizonyára most is óvna azoktól a tendenciáktól, amelyek demokratikus újrakezdés helyett a korábbi rendszerek részleges – és néha egyidejű – restaurációja felé húznak.

Leginkább azonban a Dunavölgy egészének állapota, a térség népeinek egymás közti viszonya izgatná és foglalkoztatná azt az embert, aki öregkorában öntudatosan dunai patriótának vallotta magát. Vajon úgy érezhetné-e, hogy a népek és mai vezetőik megértették és levonták az 1919-től 1989-ig tartó tragikus időszak tanulságait, s a mindenáron való önigazolás és önérvényesítés helyett, Jászi és Bibó szellemében, inkább az önvizsgálat és önmérséklet útján keresik a kölcsönös bizalom és közeledés lehetőségeit?

Ezen a ponton viszont nem csupán neki lehetnének fenntartásai, hanem vele szemben is elsősorban itt érezhetők a fenntartások a magyar közvélemény nem jelentéktelen részében. Ne hunyjuk be a szemünket e tagadhatatlan tény előtt, de bízzunk benne, hogy amint a kelet-közép-európai újrakezdés dinamikája nemcsak feléleszti, hanem fokozatosan le is küzdi a nacionalista elzárkózás erőit, Jászi e tekintetben ugyanúgy igazolódni fog, mint a demokrácia általános kérdésében.

Végképp hazatalálni, békében nyugodni Jászi Oszkár számára csakis egy megbékélt, magára talált, Európába integrált Közép-Európában lehetséges. Amíg ezt el nem érjük, amíg el nem dől a dunai térség, s benne a magyar demokrácia sorsa és jövője, addig Jászi eszményei és személye körül is tartani fog a küzdelem.

De ebben most már ő maga is részt vesz, hiszen újra itt van közöttünk műveiben, hamvaiban – és szellemével. Jászi Oszkár hazatért, és folytatja kilencven éve megkezdett harcát a magyar modernizációért, a magyar demokráciáért és a Dunai Egyesült Államokért.

Kudarc és siker*

– Jászi Oszkár születésének 125. évfordulóján

1912 májusában Ady – szokásától eltérően – magasztaló kritikát írt a *Nyugat*ba Jászi Oszkár *A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés* című könyvéről. A cikket azzal fejezte be, micsoda nagy érzés kezet szorítani valakivel, akiről tudjuk, hogy valamikor szobrot fog kapni.

Jászi nem kapott szobrot Budapesten, de még utcácskát vagy emléktáblát sem. Ellenkezőleg: 1919 májusa, tehát a Tanácsköztársaság óta emigránsa és kitaszítottja volt minden rendszernek. Hibátlanul bejött a kommunista Gábor Andornak az emigráció kezdetén leírt gonosz jóslata, mely szerint Jászi sohasem térhet majd haza Magyarországra, mert liberális demokrataként hol forradalmárnak, hol ellenforradalmárnak fog számítani. 1947-ben – ha nem is könnyen, mert a *New York Times*ban már kimutatta és elítélte a kommunista hatalomátvétel tendenciáját –, még beengedték egy pár hetes búcsúlátogatásra, de ezután, ha egyáltalán, csak a polgári reakció és az Amerika Hangja képviselőjeként, majd az 1956-os forradalom szellemi előkészítőjeként emlegették. Miközben a nyugati magyar emigráció legszínvonalasabb része a müncheni *Látóhatár* különszámával tisztelgett előtte 80. születésnapján, itthon a sztálinista elutasítással még halála után, a némi enyhülést hozó hatvanas években is csak nagyon kevesen – mint az irodalomtörténész Varga József és a levéltáros Szűcs László – mertek szembeszállni. Igaz, negyedszázaddal ezelőtt, születésének centenáriumán a *Népszabadság* már viszonylag méltányos emlékcikket közölt róla, antikommunista felfogását sem elhallgatva, s ez időben, jórészt a kibontakozó „Károlyi-reneszánsznak" köszönhetően, írásai is kezdtek újra napvilágot látni, sőt a nyolcvanas években ezek már nem csekély szerepet kaptak a java fiatal értelmiség demokratikus gondolkodásának kialakulásában.

* *Népszabadság*, 2000. március 14. 29. o.

A rendszerváltás után – rövid ideig – úgy tűnt, hogy az „örök száműzöttet" visszafogadja a demokratikus Magyarország. Az Antall-kormány támogatásával valóra vált Jászi végakarata, amelyet leszármazottai, hazai hívei és külföldi barátai is képviseltek, hogy hamvait az amerikai Oberlin városka temetőjéből hozzák haza a szabaddá lett Magyarországra. 1991-ben Göncz Árpád köztársasági elnök, Szabad György házelnök, a család, a tanítványok és a református egyház búcsúztatói után helyezték el a hamvakat szüleinek farkasréti sírjában, s Jászi tiszteletére a budapesti egyetemen, amelytől rövid professzorsága előtt és után annyi sérelmet szenvedett, történészek és a szomszédos dunai államok képviselői jelenlétében emlékülést rendeztünk. Röviddel ezután azonban elkezdődött a nacionalista vádaskodás és köpködés a szélsőjobb, az óvatos távolságtartás a jobbközép és a hallgatás a többi irányzat részéről.

Jászi sokszor maga is kételkedett munkássága eredményességében. Több mint három évtizeddel Ady írása után, 1943 júliusában ezt írta naplójába (angolul): „Ma újra elolvastam, könnyekkel a szememben, Ady 1912-es cikkét. Attól tartok, nem teljesítettem be az ő hallatlanul megtisztelő ítéletét életművemről." Természetesen Ady sem vehette számításba a világháborút és következményeit, de ő ítéleteiben tényleg rendkívül éleslátó volt, s ha le kell is számítanunk a baráti szeretet diktálta túlzásokat és a szecessziós stílus cikornyáit, érdemes közelebbi vizsgálat tárgyává tenni – talán még senki sem tette eddig –, valójában mit is tartott olyan nagyra Jászi addigi munkásságában, s mit váltott be ebből Jászi.

Ady szinte végig az utak metaforájával él a cikkben, melynek egyik kulcsmondata így hangzik: „S hogy folyósan szélesedtek az ő útjai, úgy ömölgettek felé mindenünnen a többi hazárdul kezdett vak utacskák, a magyar becsületesek és intellektuelek útjai. S ez úttalan Magyarországon, melynek útnélküliségéről annyit tud ő, a történelem ihletett bebarangolója, most már a legszebbeket, legvakmerőbbeket is lehet akarni és kezdeni: utak vannak."

Az „úttalan Magyarország" zseniálisan tömör kifejezése ugyanannak a gondolatnak, amelyet Bibó István később úgy fogalmazott meg, hogy a kiegyezés utáni dualista rendszer úgy volt felépítve, hogy ne lehessen fejleszteni, reformálni. A hamis nacionalizmussal, meddő közjogi vitákkal és feudális maradványokkal telített közszellembe a századfordulón valóban Jásziék folyóirata, a *Huszadik Század* tört be radikálisan új, modern demokratikus

gondolatokkal és követelésekkel, a valódi társadalmi problémák – agrárkérdés, nemzetiségi kérdés, zsidókérdés – addig szokatlanul nyílt felvetésével és tárgyalásával, s néhány éven belül ez nyitott utat a modern magyar irodalom, művészet, filozófia kibontakozásának. Itt tehát igazi úttörés történt, utak nyíltak és találkoztak, s a század első két évtizedében csakugyan elsősorban Jászi volt az, aki ezt a polgári-demokratikus forradalomig ívelő folyamatot előremozgatta. S ha nem is egyedül, egymagában, de ő volt annak idején fő építője a nem konvencionális szövetségkötéseknek – az utak szélesítésének – is. Ő teremtett rendszeres együttműködést a lateiner értelmiség és a szocialista munkásmozgalom között (amely utóbbiról jól tudta, hogy a demokrácia egyedüli tömegbázisa és támasza az országban), másrészt szövetséget a liberális és szocialista baloldal, valamint a Justh Gyula–Károlyi Mihály-féle radikális kuruc negyvennyolcasság között (mert tisztában volt a nemzeti kérdés és érzés jelentőségével), s ő vert hidat a hazai nemzetiségek önállósodó, de elszakadásra még nem feltétlenül törekvő vezetőihez (mert tudta, hogy a nemzetiségi kérdés a magyar demokrácia „archimedesi pontja"). Nem rajta múlt, hogy a vesztett – s általa mindvégig ellenzett – háború után ezek a hidak és utak beomlottak, s ismét jó időre beköszöntött az úttalanság, hiszen a Horthy-rendszer megint úgy volt „megcsinálva", hogy lényegében ne lehessen fejleszteni. Jászi széles szövetségi rendszere, amelyet a vereség után, az emigrációban is óriási erőfeszítéssel igyekezett továbbvinni nemzeti demokratákkal és szociáldemokratákkal, valamint az utódállamok demokratikus politikusaival, nem állta ki a megrázkódtatást. A kommunizmus és a nacionalizmus felülkerekedése a demokrácián és a föderáción – ez volt élete nagy kudarca.

Ady azonban még valami mást is észrevett és felmutatott Jászi életművében, amikor a cikk végén a jövendő szoborról beszélt, amelyről kiderül, hogy igazában nem kőből vagy bronzból van: „Ma már tudom, hogy a szobor is legtöbbször az elevenek galád szerencsejátéka a gazdag halottakkal. Milyen más szobor máris a Jászié: ő megcsinálta az új *una eademque nobilitas*-át Magyarországnak, s ezek továbbélése, jövendő harca az ő szobra, a régi *una eademque nobilitas* összetörendő kőbálványain." Vagyis Jászi szobra maga az általa kinevelt vagy összeverbuvált és harcba indított új szellemű, modern értelmiség, amely elfoglalja a régi nemesség és a magyar életet uraló dzsentri helyét. Ez a „mű", ez a réteg, ha meggyengülve, üldöztetés és emigráció által megtizedelve is, de túlélte a vereséget, s neki köszönhetően – egyedül neki köszönhetően! – nem sikerült teljesen megsemmisíteni sem a két háború között, sem később a szabadság és az értelem szellemét.

Jászi ezt olyan pontosan tudta, hogy 1919. májusi emigrációja előtt, a kommün első heteiben összehívott híveinek is ezt – a szabad szellem belterjes ápolását – kötötte lelkére. S erre figyelt legerősebben bécsi, majd amerikai emigrációjából is. Amikor a harmincas évek elején észrevette, hogy a fiatal baloldali értelmiség java – Haraszti Sándorék, majd József Attila, Rajk László, Fejtő Ferenc, Schöpflin Gyula nemzedéke – a kommunista ideológia befolyása alá kerül, az őt itthon egyedül vállaló *Századunk* című folyóiratban „Adalék az ifjú bolsevizáló lélek pszichológiájához" címmel több cikkben figyelmeztette őket a veszedelemre, s a vitát így fejezte be: „Lehet, hogy ez a nemzedék egyszerűen ki fog nevetni. És mégis, fogtok Ti még sírva jajgatni elavult szabadságjogok után, fasiszta diktátorok és bolsevista basák kétoldali bunkócsapásai alatt, ha ebben az irányban rohantok tovább!"

A második világháború után is a „szabad, hívő, gondolkodó és a jövőbe néző emberek" átmentését, megóvását tartotta mindennél fontosabbnak. 1947-es búcsúlátogatása előtt közölte barátaival, hogy nem lesz tekintettel semmiféle politikai és ideológiai érdekre vagy nyomásra. „Én, mint szabad amerikai, sem Lukács Györgyöt, sem Mindszentyt nem tekinthetem oly faktornak, akik ítéletemet befolyásolhatnák." És Amerikába visszatérve kereste a módját, hogyan lehetne nyugatra menekíteni a látogatásakor megismert Bibó Istvánt, a szegedi Szabó József professzort és néhány más értékes főt – a jövő számára. Ebben nem járt sikerrel, de annál nagyobb örömmel fogadta a párizsi, majd müncheni *Látóhatár* fiatal gárdájának tagjait (Borsody Istvánt, Borbándi Gyulát, Kovács Imrét, Vámos Imrét), akik szellemi irányítását kérték, s akikben, joggal, az akkori magyar értelmiség legjobbjait látta. Élete végén ez arról győzte meg „az öreg vándort", amint magát nevezte, hogy az Ady által emlegetett új *una eademque nobilitas* nem pusztult ki a fasizmus és a bolsevizmus bunkócsapásai alatt sem.

Mi, unokái és dédunokái, tudjuk, hogy azóta sem sikerült kipusztítani, s ezért lehetünk nyugodtak olyan időkben is, amikor a hatalom – lágerek és bunkó híján – modernebb eszközökkel igyekszik ezt elérni. Ady tehát nem tévedett, Jászi életműve – legalább e tekintetben – sikeresnek és maradandónak bizonyult.

A demokrácia szimbóluma volt*

– Károlyi Mihályról

(Bugyinszki György interjúja Litván György történésszel)

(Az őszirózsás forradalom évfordulója alkalmából tartott és a Jobbik ellentüntetése által megzavart szocialista megemlékezés után arról beszélgettünk a XX. századi magyar progresszió kutatójával, hogy eddig milyen stációi voltak Károlyi Mihály megítélésének, és hol tartunk napjainkban.)

*

A rendszerváltás utáni jobboldali publicisztikában Károlyi rendkívül szerény képességű politikusként jelenik meg, akinek az ország kétharmadának elvesztését köszönhetjük. Ez az értékelés különbözik bármiben is a Horthy-korszak történetírásának kliséitől?

A világon semmiben sem. Egyszerűen folytatják azt a bűnbakképző rágalomhadjáratot, amely rögtön 1919 után megindult a köreikben. Annak is a legalpáribb, legszínvonaltalanabb vonulatát. Az akkori történészeknek legalább személyes emlékeik voltak az események valódi menetéről, ma viszont már az alapvető tényeket sem ismerik – így marad ez a minden elemében hamis és hazug értelmezés. Ezek az emberek egyszerűen nem olvasnak. Négy vastag kötetet adtunk ki eddig Károlyi levelezéséből, ezekből kiderül, hogy ő elég művelt és főleg tájékozott ember volt, aki mindig is érdeklődött a filozófia, a történelem és a gazdaság iránt. Barátainak és ellenfeleinek írt leveleiből az is látszik, hogy a nyugati politikai irodalmat is jól ismerte. Kossuth Lajos fiának, Ferencnek a halála után Károlyi Mihályt választották meg az Egyesült Függetlenségi Párt elnökévé – egy ilyen hagyományú párt nem valószínű, hogy egy tehetségtelen idiótát tett volna meg első emberének. Károlyi a háború végén vált hallatlanul népszerűvé, amikor már érezhető, sőt látható volt, hogy Magyarország a vesztes oldalon van. Az ország megváltójának szerepébe került, ez volt tragédiájának is a forrása. Azoknak a hazug legendáknak, hogy ő elveszejtette volna az országot, az volt a tömeglélektani alapjuk, hogy tőle várták az emberek az ország megmentését egy katasztrofális helyzetben. Ő ugyanis olyannak tűnt, akiben bízik az antant, ezért mindenki azt várta, hogy a személye miatt majd kesztyűs kézzel bánnak Magyarországgal. Ebben a tévhitben Károlyi maga is osztozott – ezért volt az ő és a közvélemény számára is óriási csalódás, hogy 1918 novemberében Belgrádban az antant keleti hadseregeinek parancsnoka csupán a legyőzöttek egyikeként bánt vele, és a párizsi béketárgyalásokra sem kapott meghívást a kormányból senki. Tegyük hozzá, ehhez a győztesek hideg kíméletlensége is kellett. Károlyi tehát egy teljesen irreális várakozásnak nem tudott megfelelni.

Ha nemzetáruló nem is, de mindenképpen naiv volt, amennyiben komolyan vette a wilsoni pontokat az igazságos békéről és a nemzeti önrendelkezésről.

Ebben van igazság, de Amerika már akkor a világ legnagyobb hatalma volt, Károlyi tehát komolyan vehette Wilsont, és nem láthatta előre Clemenceau felülkerekedését.

Ahogyan egyesek kapcsolatot próbálnak teremteni Károlyi tevékenysége és Trianon között, az igencsak hasonlít az első világháború utáni német jobboldal retorikájára is.

Valóban, a nácik azzal a szöveggel söpörték le annak idején a szociáldemokratákat, hogy forradalmaik hátba döfték a hadsereget, és ezért omlott össze a második birodalom. Az ilyen beszédmód tette népszerűtlenné a weimari köztársaságot is. De hogy Károlyi okozta volna Trianont – ez teljes képtelenség! Ferenc József és Tisza István politikája okozta, akik belevitték az országot egy, az érdekeivel ellentétes háborúba, Tisza benn tartotta az utolsó pillanatig, még 1917-ben sem engedte kiugrani.

A jobboldali kánon alaphangját Gratz Gusztáv legitimista történész adta meg a Forradalmak kora című munkájával. Ebben azt állítja,

* *Magyar Narancs*, 2004. 46. sz. (november 11.), 6–7.

hogy Károlyit a személyes sérelmei – például a Tisza iránt érzett gyűlölet – vezették politikájában, és nem az elvek.

Az emigráns Károlyiról már valóban elmondható, hogy mélységes sértődöttsége is vezérelte, de általánosítva ez sem igaz. Tisza és közte valóban volt személyes ellentét is, de ez a politikai különbségeken alapult. Vitathatatlan, hogy Tiszában volt emberi nagyság, jellemerő, de ettől még szörnyű politikát képviselt. Tisza testesítette meg a régi Magyarországot; a Monarchia melletti feltétlen kitartást képviselte, és a politikai jogok bővítésének legtudatosabb ellenzője volt. Amikor 1917-ben az új uralkodó, IV. Károly választójogot akart adni a népnek, Tisza a legnagyobb ellenzéki párt vezéreként a leghatározottabban ellenezte ezt, csakúgy, mint a háborúból való kiugrás gondolatát. Ő azt vallotta, hogy az utolsó emberig ki kell tartanunk Németország mellett. 1918 októberében azonban Tisza fölállt a parlamentben, és ő maga mondta ki, hogy Károlyinak igaza volt: a háborút elvesztettük.

A Horthy-korszak legkiemelkedőbb publicistája, a Magyar Nemzet alapítója, Pethő Sándor úgy fogalmazott Világostól–Trianonig című könyvében, hogy Károlyi nem volt ugyan tudatos nemzetáruló, de az, hogy úgy tolta előtérbe magát, hogy a személyes ambíciói felülmúlták képességeit, gyakorlatilag a hazaárulással tekinthető egyenértékűnek. Ön az imént csodavárásról beszélt – ezek szerint vannak hasonlóságok is a két értelmezési hagyományban?

A különbségek sokkal fontosabbak. Károlyi a helyzetét és a nyugati hatalmak belátóképességét becsülte túl, nem az egyéni ambícióiról volt tehát szó. Bár a viták Károlyi személyéről szólnak, valójában az őszirózsás forradalom természetéről kellene beszélnünk. 1918-ban egy igazi nemzeti demokratikus forradalom zajlott le, a liberálisok, a polgári radikálisok és a szociáldemokraták részvételével – és ez az, amit a jobboldal le akar tagadni, és ki akar törölni a nemzeti emlékezetből. Csak azért, mert időben az ország megcsonkításához közel történt. Károlyi 1919 márciusában eredetileg szocialista kormányt akart létrehozni: Kunfi Zsigmondot kívánta miniszterelnökké kinevezni, csak éppen a háta mögött a szocialisták összeálltak a kommunistákkal, és őt kész helyzet elé állították. Károlyi nemhogy feláldozta volna az ország integritását, hanem éppen azt akarta megvédeni. Miután a Nyugatban nem talált partnerre, Kelethez fordult. Azt remélte, hogy a szocialisták és a kommunisták, így együtt, a munkáshadsereg fölállításával és a Kárpátok felé közeledő orosz Vörös Hadsereg támogatásával megvédhetnek majd minket a kegyetlen Nyugattól. De ettől még nem lehet Kun Bélát és a Tanácsköztársaságot összemosni az őszirózsás forradalommal és Károlyival.

Ebben az összemosásban azért a kommunista történetírás is ludas, nem? Hisz előszeretettel hangsúlyozták a kettő közti szerves kapcsolatot.

Ezt úgy szoktam megfogalmazni, hogy mindkét oldal történészei egyetértenek abban, hogy az 1918-as forradalom csak egy lépcsőfok volt, a különbség annak megítélésében van, hogy fölfelé vagy lefelé. Holott ez nem átmenet volt, hanem egy önálló, demokratikus, nemzeti jellegű megmozdulás. Olyan célokkal, mint a Habsburgoktól való elszakadás, a politikai jogok kiteljesítése, szavazati és gyülekezési jog, önkormányzatok létrehozása. Károlyi Mihály gróf létére „földosztó" miniszterelnökként került be a történelembe, ez is mutatja, hogy nagyon is komolyan gondolta az egészet. Tessék mondani, Tisza mikor osztotta föl a saját földjeit? Ebben az értelemben Károlyi valóban naiv volt. Egyszersmind ő volt a magyar történelem utolsó romantikus politikusa is, aki eszményi célokat próbált megvalósítani. Éveken át készült minderre, és ő lehetett volna az, akinek a nevét majdan összekapcsolják a modern Magyarország születésével. Ezért rohantak hozzá 1918-ban hűségesküt tenni; még József főherceg is ott volt, továbbá kormánytisztviselők és az arisztokraták jó része is. Néhány pillanatra hatalmas nemzeti egység alakult ki, amely aztán nagyon hamar széthullott. Amikor Károlyi 1946-ban hazajött Nagy-Britanniából, a parlamentben valamennyi párt a magyar demokrácia megalapozójaként üdvözölte, a kommunista párt részéről éppen Rajk méltatta. A történelmi folytonosság miatt kézenfekvő lett volna, hogy 1946-ban ismét ő legyen a köztársasági elnök, a kommunisták mégis inkább a puha, gyenge Tildy Zoltánt támogatták, mert ő kezelhetőbbnek tűnt. Károlyitól viszont erős egyénisége miatt tartottak. Végül párizsi magyar követ lett.

A Rajk-per idején aztán – lemondásával – ő maga határolódott el a kommunista rezsimtől.

Egy furcsa kettősség jellemezte őt akkoriban: a kommunista módszerek sem tetszettek neki, ugyanakkor a reakciót is túl erősnek érezte. Mindszentyről

ugyan meglehetősen rossz véleménnyel volt, igazi reakciós főpapnak tartotta, de azt követelte, hogy engedjék ki őt Rómába, és ne állítsák bíróság elé. Következtében viszont, kifelé, a hivatalos magyar álláspontot kellett képviselnie. Egy ideig még lojális maradt, de a Rajk-ügy hallatán már nyilvánosan szakított a rendszerrel, mert eszement őrültségnek tartotta az egészet. Rákosit utálta, de Rajkot nagyra becsülte. Ez kettejük levelezéséből világosan látszik. Nyilvánvaló, hogy akik ma a jobboldalon magyaráznak Károlyiról, semmit nem olvastak azokból az évekből. Lemondása után Károlyi úgy fogalmazott, hogy tudatosan két szék közé esett, mert ez az egyetlen méltó hely, amelyet elfoglalhat. Az imperialista-ellenességét – főleg Amerikával szemben – ugyanis nem adta fel, hisz 1919 óta nem tudott megbocsátani a Nyugatnak. Ezzel magyarázható a Szovjetunió iránti, sokáig tartó túlzott rokonszenve: igazi ellenerőt csak bennük látott. Aztán a moszkvai perek következtében bennük is megrendült a bizalma.

Mégis, miután 1962-ben hazahozták Károlyi holttestét, a Kerepesi úton egy mauzóleumot is kapott, sőt 1975-ben még szobrot is állítottak neki Kádárék a Duna-parton. Miért tartották egyszerre csak fontosnak rehabilitálni őt?

Az enyhülő Kádár-rendszernek szüksége volt történelmi hagyományokra, hogy a létét igazolja. Kun Bélával nem lehetett dicsekedni. Akkor találtak rá a kommunistabarát Károlyi figurájára, aki „vörös grófként" romantikus alak is volt egyben. Már a 60-as években elkezdték kiadni egyes műveit, persze gondos válogatás után. 1968-ban én állítottam össze fiatalkori képviselőházi beszédeiből egy kötetet, nekem ez akkoriban nagy dolog volt, hisz nemrég szabadultam Kádár börtönéből. Aztán kiadták az emlékiratait (*Egy egész világ ellen*), az 1975-ös centenárium pedig alkalmat adott a szoborállításra is. Mivel azonban ez egyben demokratikus hagyomány is volt, a Kádár-rendszer ezzel önmagát is bomlasztotta. Károlyi „farvizén" becsordogált a köztudatba például Jászi Oszkár is – akkor már róla is beszélni kellett. A *Népszabadság* tőlem kért évfordulós cikket Jásziról, pedig őt 1948-tól kezdve Amerika-bérenc propagandistának bélyegezték. Persze a Károlyi-reneszánsz során sokan túlzásokba is estek.

Kovács András filmje, a Vörös grófnő is igencsak idealizált módon ábrázolja őt. Bács Ferencet egy fess arisztokrata szerepében látjuk, miközben Károlyinak nyúlszája volt, és erősen raccsolt.

Majdnem minden arisztokrata raccsolt, ettől függetlenül Károlyinak még a szónoklataiban is volt valami erőteljesség. Kétségtelen, hogy nem volt ideális néptribun, de igazi vezéregyéniség volt, aki 25 évnyi emigrációjában jelkép tudott maradni. A körülötte kialakult kultusz viszont már egyértelműen az enyhülést jelezte, beszivárgott a nyugati irodalom, megtörtént a szociáldemokrácia újrafelfedezése, és egyáltalán, részben neki köszönhetően kezdett újjászületni a demokratikus gondolkodásmód az 1970–80-as évek fordulóján. De fontos hangsúlyozni: abból, hogy a Kádár-korszak is a magáénak vallotta Károlyit, még nem következik, hogy ő maga antidemokratikus figura lett volna. Én fordítottam le öregkori emlékiratait (*Hit – illúziók nélkül*), amelyek eredetileg Londonban jelentek meg, angolul. Ez progresszív baloldali hitvallás volt, a Magvető akkori igazgatója, Kardos György rendesen meg is cenzúrázta a szöveget. Kihagyták belőle a Tanácsköztársaságra és a Szovjetunióra vonatkozó kritikus megjegyzéseket. A Kádár-korszak tehát még a legprogresszívebb időszakában is csak egy kisajátított Károlyival tudott azonosulni.

A jobboldal kurrens Károlyi-értelmezéséről már beszéltünk, de mi az oka annak, hogy a demokratikus baloldal mostanáig nemigen emlegette őt?

Éppen a már említett Kádár-kori kultusz miatt úgy érezhették, hogy kínos Károlyi Mihály személyével előhozakodni. De nemcsak róla van szó, hanem a század eleji progresszió olyan alakjairól is, mint Szabó Ervin vagy a már említett Jászi. Utóbbi is végig következetesen küzdött jobb és bal felé egyaránt, és sosem adta be a derekát, a nemzetiségi egyenjogúsítás programját pedig már 1917-ben vallotta, amikor jó barátságba került Károlyival. Ezért örültem nagyon annak, hogy az MSZP felelevenítette ezt a gondolati tradíciót. Mármint a nyilvánosság előtt – teszem hozzá, ugyanis korábban már mind a szocialisták, mind a szabaddemokraták tartottak olyan rendezvényeket, vitafórumokat, ahol 1918 volt a téma. Ezeken Vitányi Iván és én is megszólaltunk. Már a történettudományi háttér is rendelkezésre áll ahhoz, hogy világosan lássunk. Rengeteg kötet jelent meg, bár két rész a Károlyi-levelezésből még várat magára, és még tavaly is kerültek elő olyan dokumentumok a Kül-

ügyminisztériumból, amelyek a párizsi követségi időszakot segítenek megérteni. Lehet vitatni, hogy Károlyi Mihály nagy államférfi volt-e, lehet beszélni hibáiról, tévedéseiről, de nem lehet kiiktatni őt a nemzeti történelemből, és nem lehet a jelenkori magyar demokrácia gyökereit kizárólag a XIX. században, Kossuth és Deák környékén keresni. Károlyi a maga korában a magyar demokrácia szimbóluma volt, és a mai magyar demokráciánk sem létezhetne e tradíció nélkül.

Tudomány és politika Szabó Ervin életművében*

A 125 éve született és mindössze 41 évet élt Szabó Ervint a főváros által adományozott díszsírhelyen temették el 1918 októberében. Sírjánál a barátok, a főváros, a Szociáldemokrata Párt és a Társadalomtudományi Társaság nevében hangzottak el búcsúztató beszédek, jelen volt a magyar szellemi élet színe-java, s a gyárak jórészében rövid jelképes munkabeszüntetést tartottak a budapesti munkások. Temetése az őszirózsás forradalom nyitánya lett.

Ha azonban a Farkasréten gyülekező vagy a gyárakban emlékező gyászolóknak feltették volna a kérdést: ki volt, mit jelentett számukra a halott, minden bizonnyal igen ellentmondó válaszokat adtak volna. Egyesek a nagy könyvtárszervezőt, a művelődni vágyóknak szellemi otthont és táplálékot nyújtó művelődéspolitikust, mások a forradalmi szocializmus hazai vezéralakját látták és gyászolták benne. Sokan voltak, akiknek emlékezetébe Marx és Engels műveinek első magyar kiadásával írta be a nevét, s akadtak, akik éppen az ortodox marxizmus felett gyakorolt bírálatáért tisztelték. Mintha nem is egyetlen emberről lett volna szó. Pedig a személyéhez fűződő eltérő vagy éppen ellentmondó képzetek nem tájékozatlanságból eredtek. Ő maga szolgáltatott rájuk okot. Az egyéniségében és vállalt szerepében feszülő ellentmondások nemcsak az ő számára tették nehézzé az életet, hanem barátai, tanítványai, majd az utókor számára is az életmű elhelyezését (egyszersmind megkönnyítve annak egyoldalú kisajátítását is).

Magyarországon ő volt az első tudományosan képzett marxista – de az első tudatos „revizionista" is, persze a szónak nem bernsteini értelmében. A XX. század első két évtizedében ő volt a szélső forradalmiság megszemélyesítője – de egyszersmind az a szocialista, aki kapcsolataiban és mentalitásában a legközelebb állt a liberális demokráciához, s mindinkább ennek keretében és fórumain fejtette ki tevékenységét. Ő volt az oroszországi szocialista moz-

* Előadás a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtárban, 2002-ben. In: *A város könyvtárnoka. Konferencia Szabó Ervin születésének 125. évfordulója alkalmából, 2002. október 10-én.* Bp. 2003. 18–31. (A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár közleményei, 2.)

galmak legjobb hazai ismerője, legfőbb méltatója és gyakorlati segítője a század legelején – aki azonban a szocialista modellt és példát nem keleten, hanem nyugaton, a francia–olasz szindikalizmusban és az angol–amerikai szakszervezeti mozgalomban kereste. Az osztályharc „fanatikusa" volt a politikában, de a Társadalomtudományi Társaság alelnökeként és fővárosi könyvtárigazgatóként a tudomány és a művészet öntörvényűségének elvi alapján állt.

Ebben az összetett képletben egy mély társadalmi gondolkodó és szuverén egyéniség foglalta egységbe a látszólag ellentmondó elemeket. Maradt azonban egy ellentmondás, amelyet se önmaga, se a szocialista mozgalom, se környezete számára nem tudott megnyugtató módon feloldani, s ez az elmélethez és a gyakorlathoz való viszonyában jelentkezett. Alighanem ebben rejlik a gondolkodó és moralista életének és munkásságának legsajátosabb és legfájdalmasabb vonása. Életéé, mert a tudós könyvtáros és szociológus, vagy akár a szocialista teoretikus szerepe, amelybe politikai, egzisztenciális és egészségi okokból beleszorult, sohasem elégítette ki teljesen. És munkásságáé, mert elméleti útkeresésének és eredményeinek sohasem volt, és nem is lett számottevő gyakorlati hatása és folytatása a szocialista mozgalomban.

Arról, hogy Szabó Ervin – nem a külső kényszerűségeket, hanem legbensőbb hajlamait tekintve – voltaképpen a tudományos vagy a politikai, mozgalmi tevékenységhez vonzódott-e erősebben, még legszűkebb baráti körében is sok vita folyt már életében és jóval halála után is. Dienes Valéria írta neki egy 1906-os levelében: „Ma éppen magára nézve volt nézeteltérésünk Palival [férjével, Dienes Pállal]. Én azt mondtam, hogy maga kiváltképpen gondolkodó és nem aktív szerepet fog az embergyülekezetek nagy masinájában betölteni. Nem tudom, kinek volt igaza."[1]

Úgy látszik, Szabó egész élete sem volt elég a vita eldöntésére. Erre utal a legközelebbi barát, Jászi Oszkár önkéntelen önellentmondása is. 1920-ban, a posztumusz *Társadalmi és pártharcok*hoz írt bevezető tanulmányában így jellemzi Szabót: „Forradalmár hitvallása mindig erősebb volt benne, mint tudományos törekvése. Bár szerette és nagyon tudta élvezni a tudományos igazságokat, mégis azokat inkább csak szellemi municiónak tekintette az

[1] 1906. július 14. Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár (PIL), 729. fond.

emberiség szabadságharcában [...] Tanulmányait mindig az a szempont vezette, hogy új fegyvereket szolgáltasson a munkásság osztályharcának."[2]

Nyolc évvel később viszont ezt írta róla: „A könyvtáros és az elméleti kutató mindvégig erősebb maradt benne, mint a pártpolitikus és az agitátor." Bár itt is hozzátette: „Az ember érezte, hogy könyvtár-organizációs művészete neki szellemi-erkölcsi bataillonok szervezése volt az osztályuralom erődítményeivel szemben."[3] Jászi nyilván mindkét megállapítást igaznak érezte. De csak a kettő együtt adja a teljes igazságot.

Szabó Ervin kistermetű, törékeny egészségű és idegzetű, fiatal kora óta sokat betegeskedő ember volt, kifejezetten rossz előadó és szónok. Akaraterejével bámulatos munkateljesítményekre kényszerítette magát, ezekért viszont súlyos letörésekkel és betegségekkel fizetett, amíg élete utolsó évtizedében meg nem tanulta mérsékelni munka- és tettvágyát. Pedig nem volt önáltató természet, s már elég korán tisztában volt saját alkatával s ennek következményeivel. 1904 elején, a fővárosi könyvtárnoki állás elfoglalása előtt, amikor ajánlója és jövendő hivatalfőnöke, Kőrösy József mintegy írásos biztosítékot kért arra nézve, hogy a közismert szocialista megmarad az elmélet síkján, és nincs szándékában olyan szerepet vállalni, „mint ez a szocialista pártok politikai vezéreinek nemcsak joga, hanem kötelessége is",[4] Szabó így nyugtatta meg: „Lehet, hogy ha éreznék magamban képességet a fórumon való szereplésre, akkor élne bennem a vágy is, hogy ezen tehetségemet érvényesítsem. De mivel úgy érzem, hogy teljesen híjával vagyok mindannak, ami a tömegek politikai vezérévé, agitátorrá képesíthetne, meg vagyok győződve, hogy mélyen tisztelt Igazgató Úr nem fog abba a helyzetbe kerülni, hogy mulasztást vethessenek szemére. A szocializmus szolgálatára irányuló vágyaim egyelőre kimerülnek abban a munkában, amelyet ezen mozgalom tudományos vizsgálatának szentelek."[5]

Lehetne ezt természetesen amolyan formális, semmire sem kötelező nyilatkozatnak is tekinteni – ha Szabó Ervin nem tartotta volna be. De ő –

[2] Jászi Oszkár: Szabó Ervin és életmunkája. Szabó Ervin: *Társadalmi és pártharcok a 48–49-es magyar forradalomban*. Bécs, 1921. Bécsi Magyar Kiadó, 15.

[3] Jászi Oszkár: Ha Szabó Ervin nem hal meg... *Századunk*, 1928. 9. sz. 530.

[4] 1904. február 12. Litván György – Szűcs László (szerk.): *Szabó Ervin levelezése 1893–1904* (a továbbiakban: Levelezés I.), Bp. 1977. Kossuth, 436.

[5] 1904. február. Levelezés I. 438.

nyilvános ténykedésében – élete végéig tartotta magát a liberális városigazgatás megszabta keretekhez, nem lépte át a fővárosi tisztviselőnek engedélyezett politikai határokat: pártfunkciót nem vállalt, pártrendezvényeken, gyűléseken nem szerepelt, pártjellegű írásait továbbra is névtelenül vagy álnéven publikálta. Könyvtárvezetői ténykedésében szigorúan megőrizte a pártatlanságot, ideológia-mentességet. Elméleti, tudományos munkáiban viszont – ez ellen nem lehetett formai kifogást emelni – nyíltan hirdette forradalmi meggyőződését. Idézett levelében csupán az „egyelőre" szócska árulkodik arról, hogy írója nem tekinti véglegesnek és teljesen kielégítőnek ezt a megoldást. Életének minden figyelmes tanúja tisztában volt ezzel az elégedetlenséggel. Dienes Valéria emlékezetében megmaradt egy keserű kifakadása: „Én nem könyvírásra születtem – én cselekvésre születtem!" Duczynska Ilona szerint is Szabó Ervin „egész életében boldogtalan szerelmese volt a cselekvésnek, és életfogytiglan rabja a gondolatnak és az íróasztalnak".[6]

Súlyos leegyszerűsítés lenne azonban csupán a külső körülményekre, fizikai adottságaira vagy egzisztenciális okokra visszavezetni azt a tényt, hogy Szabó e kétfajta tevékenységet nem tudta, azaz *mind kevésbé* tudta összekapcsolni. Többtényezős folyamatról van itt szó, amelyben szerepet játszott Szabó szellemi-pszichikai alkata, a korabeli szocialista mozgalom állapota, s amelyben olyan általánosabb problémák is tükröződtek, mint az értelmiség és a munkásmozgalom, a mozgalom és a marxizmus, a marxizmus és a tudomány viszonya.

A Bécsben folytatott és meghatározónak bizonyult egyetemi és mozgalmi tanulmányok után hazatérő fiatalemberben a szó mélyebb értelmében még fel sem igen merülhetett az elmélet és a gyakorlat, a tudomány és a politika közötti *választás* kérdése. Orosz elvtársainál is azt látta, hogy az ideológiai, a propaganda- és a szervezőmunka jól megfér egymással egy-egy vezető fáradhatatlan tevékenységében. S ami az orosz szocialista mozgalomban szinte kötelező hagyománynak számított, a magyarban a kezdetleges körülmények parancsa volt, s a párt néhány „írástudó" vezetőjére százféle gyakorlati feladat is hárult a lapszerkesztés, cikkírás és oktatás mellett. Az ifjú Szabó Ervin – elkerülve a kitérőket és zsákutcákat – a lehető legszerencsésebben talált rá saját útjára, oldotta meg tudományos és mozgalmi-politikai ambíciói összeegyeztetését s értelmiségi mivoltában a munkásmozgalomba való beilleszkedését.

[6] Elhangzott a Magyar Televízió 1977. augusztus 27-i emlékműsorában.

Már 1899-ben megtalálta a kapcsolatot az MSZDP veterán értelmiségi csoportjával, hamarosan a *Népszava* munkatársa, a lap elméleti és kulturális „rovatának" vezetője, a Népszava-naptárak szerkesztője lett, a párt „ifjú tudósa" és ideológusa, aki egyidejűleg – Pulszky Ágost és Krejcsi Rezső pártfogásával – megkezdte könyvtárosi pályáját is az országgyűlési könyvtárban, majd a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara könyvtárában. Modern könyvtárszervezői és bibliográfusi tevékenységével rövid időn belül ismertté tette nevét a nemzetközi szakmai és szocialista világban, munkatársa lett tucatnyi szocialista és szociológiai folyóiratnak. Szellemi igényeit azonban nem elégítette ki ez a tevékenység, s 1903 elején pályamódosítást, új barátja, Somló Bódog kifejezésével „életterv-változtatást" hajtott végre.[7] Kilépett a *Népszava* szerkesztőségéből, és bekapcsolódott az éppen ekkor radikalizálódó új társadalomtudományi folyóirat, a *Huszadik Század* szerkesztésébe, ahol is elsősorban a szocializmussal és a munkásmozgalommal foglalkozó írások gondozása hárult rá. Ezzel fontos lépést tett a gyakorlattól az elmélet, a politikától a tudomány, pontosabban az akkori felfogásnak megfelelő tudomány felé. „Sokat köszönök nektek, neked és Oszkárnak – írta ekkoriban Somlónak. – Titeket megismerve födöztem fel újra lelkem eltemetett vágyait, elfojtott tehetségeimet, a színesebb és gazdagabb tájakat, amelyek látókörömet valamikor kijjebb tolták."[8]

A következő két és fél év (1903–1905) a legtermékenyebb időszakot hozta elméleti munkásságában. Erre az időre esik a szocializmusról és a materialista történetfelfogásról tartott két nagysikerű előadása a Társadalomtudományi Társaságban, a nemzetközi munkásmozgalom új irányzatairól és jelenségeiről írt két nagy áttekintése a *Huszadik Század*ban, ekkor készült „Pártfegyelem és egyéni szabadság" című máig időszerű tanulmánya és „*Hogyan módosítsuk a pártszervezeti szabályzatot?*" című röpirata, s ez időben indította útjára nagy vállalkozását, Marx és Engels műveinek magyar nyelvű válogatását. Mindezt egy valódi mesterművel, összefoglaló *magnum opus*-szal, a marxizmus és a modern nyugati szociológia szintézisét s ezzel az új század korszerű marxiz-

[7] 1903. június 19. Levelezés I. 289.
[8] 1903. június 16. Levelezés I. 287.

musát megteremtő munkával akarta megkoronázni. E vázlatban maradt munkának *A társadalmi osztályok és az osztályharc elmélete és gyakorlata* címet szánta. Megírásában közvetlenül betegsége gátolta meg, de a kudarc valódi oka mélyebben, Szabó szemléletváltozásában, a marxista ortodoxiától való végső eltávolodásában rejlett.

Szinte természetesen adódott tehát számára a „magyar Kautsky" szerepe. Az ideológus, propagandista és organizátor egy személyben való egyesítésének orosz modellje helyett egy másik modell: „a párt szellemi vezéréé", aki nem avatkozik bele a gyakorlati vezetésbe és a napi ügyekbe, de őrködik a párt politikájának tisztasága fölött, állást foglal minden elvi kérdésben. Szabóból azonban hiányzott Kautsky olümposzi harmóniája és kompromisszumkészsége, s a már ekkoriban megmutatkozó szemléleti eltéréseken túlmenően legalább két alkati vonásban is különbözött a német teoretikustól. Egyrészt erősebb volt benne az igazi tudományos véna, a *de omnibus dubitandum* hajlama és kényszere, az új jelenségek és – nemcsak a marxista – tudományos eredmények iránti érdeklődés és fogékonyság. Másrészt erősebben élt benne a gyakorlati cselekvésre szólító morális parancs, ami a vérbeli forradalmárt teszi. E két vonás nem csupán a „magyar Kautsky" szerepére tette alkalmatlanná, de félig-meddig akarata ellenére – vagy legalábbis szándékát meghaladó mértékben – visszavitte a gyakorlat terére. Szabó Ervin hosszú éveken át a párton belüli ellenzéki csoportosulásoknak nem csupán fő ideológusa, hanem tényleges irányítója is lett.

Jászi Oszkár, aki ifjúkora óta maga is küszködött a „tudomány vagy politika" dilemmájával, nem szűnt meg korholni barátját: „Vagy-vagy! Vagy az ember kiáll és pártot szervez. Vagy félrevonul, és az ideológiának és a napi politikától távol álló gyakorlati mozgalmaknak él. De a csendes dolgozószobából beleavatkozni a vezetőségért versengő félművelt emberek dolgába – ez, engedj meg, fiam, fájdalmas látvány."[9] Később ismét: „a kegyetlen dilemma, mely elől nem lehet kitérni: Vagy Politika. Vagy Tudomány. A kettő nem mehet együtt."[10] Jó két évtized távlatából és az amerikai partokról visszanézve újra megerősítette hajdani véleményét: „Sokan hajlandók voltak benne gyakorlati politikust és forradalmárt látni, holott ő mindig a Jövő ideológiai elő-

[9] 1904. július 7. Levelezés I. 539.

[10] 1905. április 2. PIL 729. fond.

készítője maradt. És nem is lehetett más, mivel rendkívül szenzitív, kifejezetten arisztokratikus, a legfinomabb esztétikai nüanszokra is érzékenyen reagáló természete képtelen lett volna gyakorlati küzdelemre a szakszervezeti bürokráciával és a kávéházi törzsasztalok vezérkarával szemben."[11]

Szabó Ervin maga is megfogalmazta ezt 1910-ben: „Minden gyakorlati mozgalom folytonos dezillúziók, állandó kijózanodások tanyája, mert nagyon ritkán esik meg, hogy győztes mozgalom is úgy valósíthatná meg céljait, ahogyan azokat kitűzte. Ezért kell, hogy akadjanak olyanok, ha kevesen is, akik távolabbi nagy célokért lelkesedni tudnak s azokat a tömegek szeme előtt kitárni elég bátorsággal bírnak [...], akik a holnap, a holnapután zászlóhordói."[12] 1913-ban pedig még rezignáltabban: „Hol állhatják ki szavaim igazságuk próbáját? Magyarországon nem. Messzebb meg nem hathatnak. Várjunk hát, amíg ide is megjön ezeknek a próbáknak az ideje. Addig pedig beszéljünk másról, próbáljunk ki mást, talán kevésbé fontost, bizonyára kevésbé húsba és vérbe vágót, de nem kevésbé igazat és jót. Ne akarjunk orvost játszani, ahol nem tudunk segíteni."[13] Ez tehát további eltávolodást jelentett, immár nem csupán a közvetlen gyakorlattól, hanem a gyakorlatot közvetlenül befolyásoló elmélettől is. Maradt, mint „nem kevésbé igaz és jó" cselekvés, a Fővárosi Könyvtárnak társadalomtudományi műhellyé és közművelődési központtá történő kiépítése, a Társadalomtudományi Társaság irányítása, s mellette a szociológia és a magyar történelem, a világháború és a béke kérdéseivel való elmélyült foglalkozás. Az átalakulás szembetűnő. Az 1910-es évek Szabó Ervinje tekintélyes könyvtárigazgató és szociológus, a főváros kulturális életének egyik büszkesége. Ugyanakkor, noha „időszerűtlen" eszméit hallgatással teszi mintegy zárójelbe, a köztudatban – és a rendőrségi iratokban – továbbra is az itthon ismert „legszélsőbb forradalmiság" képviselője.

Megváltozott a tudományos igazsághoz való viszonya is, amelyről egykor kemény vitákat folytatott barátaival. [...] Szabó – külső és belső kényszernek engedve – fokozatosan kiszorult a gyakorlati, majd az elméleti politikából, s igazságait (és tévedéseit) a magányos tudós vagy próféta szerepében hirdette, „mereven, a legkisebb koncesszió nélkül".[14]

[11] Lásd a 3. lábjegyzetet

[12] Kellenek-e forradalmárok? *Társadalmi Forradalom*, 1910. december 24. 1–2.

[13] Cím nélkül. *Nyugat*, 1913. II. 65.

[14] 1904. július 17. Levelezés I. 542–543.

Az érett Szabó Ervin igazi problémája ugyanis nem az elméleti és gyakorlati tevékenység összeegyeztetése volt. A politika, reálisan nézve, számára amúgy is csak a politikai *elméletet*, a cselekvésnek irányt mutató *ideológiát* jelenthette. Ennek magas szintű műveléséhez minden adottsága megvolt – kivéve egyet: a pártérdekek vagy, szélesebben, a mindenkori politikai érdekek figyelembevételének képességét. Gondolkodói alkata a mindent megkérdőjelező tudósé volt, forradalmárként viszont nem mondhatott le arról, hogy eszméivel befolyásolja a cselekvést, alakítsa a világot. Konfliktusa tehát a tudomány és a – széles értelemben vett – politika összeütközéséből fakadt. A forradalmi cselekvés lehetőségétől végeredményben saját gondolati fejlődése fosztotta meg. A gyakorlat elvesztése révén viszont új elméleti lehetőségeket nyert. A mozgalomtól való eltávolodásának mértékében lett igazi tudós és jelentős társadalmi gondolkodó.

1909-ben állapította meg először, a Max Weber és Werner Sombart szerkesztése alá került *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik* című folyóirat színvonala előtt tisztelegve: „Úgy látszik, a szocialista párthoz tartozás nem kedvez a szocializmus tudományos megismerésének. Ami különben a dolog természetéből folyik. Ha távolról sem tartja is valaki, hogy a tudományos működés a környezettől, az osztályhelyzettől, a neveléstől stb., szóval objektív külső tényezőktől független lehet, mégis el kell ismernie, hogy lehetséges *voraussetzungslose Wissenschaft* [előfeltevés nélküli tudomány], objektív tudomány olyan értelemben, hogy a kutató nem előre megállapított eredménynyel nyúl kérdéséhez, hanem látásának azokkal a korlátozásaival ugyan, amelyeket az említett, akaratától független, objektív tényezők okoznak, de azzal a szándékkal – tudatos akarattal tehát –, hogy kutatásának fonalát külső körülmények nem bolygatják, hanem csak a dolgok igazsága fogja vezetni."[15]

Ezzel a szigorú tárgyilagossággal vette szemügyre a következő évben a tizedik évfolyamába lépő *Huszadik Század*ban éppen a most tárgyalt témát, tudomány és politika viszonyát, de nem a saját, hanem a társadalom életében. „Lehetséges-e tudományos politika?" – tette fel a kérdést, amelyre a folyóirat gárdájának többsége – legalábbis még néhány évvel korábban – minden bizonnyal lelkes igennel válaszolt volna, hiszen a társadalmi fejlődés „alaptörvényét" éppen abban a meggyőződésben keresték, hogy annak birtokában

[15] Német és francia szocializmus. *Huszadik Század*, 1909. I. 294.

„tudományosan" és közvetlenül irányíthatják majd a politikát. Szabó azonban mindig is szkeptikusabb volt náluk, sosem osztozott a fejlődéstan naiv optimizmusában, s e rövid cikk elején is rögtön leszögezi, hogy „tudományosnak" a racionalitás által vezérelt politikát nevezné, amely azonban soha nem tudott az emberi cselekvés rugójává, fő mozgatójává válni. „Le kell-e hát mondanunk arról, hogy valaha is tudományos politikát csinálhassunk, hogy a társadalmi fejlődés racionális, azaz tudatos és gazdaságos legyen?" – kérdi, s nyomban megvallja: nem hiszi, hogy a kultúremberiség belátható időn belül teljesen kiküszöbölje cselekvéséből az irracionális elemeket. Végül még arra a konklúzióra jutott, hogy „amily mértékben előrenyomulnak cselekvésünk motívumai közt a tudatosak, annál inkább szorulnak háttérbe az irracionális érzelmiek: a hagyomány, a megszokás, az újnak, a másnak primitív gyűlölete".[16] Tehát a társadalmi cselekvés racionalizálódásának három feltételét a világgazdaság kialakulásában, a szocializmus szabadságeszményének megvalósulásában és az intellektualizmus terjedésében jelölte meg.

Két évvel később, a Társadalomtudományi Társaság feladatairól tartott elnöki beszédében nem kevésbé határozottan, de már körültekintőbben fogalmazta meg álláspontját: a funkciók elkülönítéséről van szó. Más céljai és más törvényei vannak a tudománynak és mások a politikának, s a kettő csak végeredményben, az „alapvető közös társadalmi érdek" szolgálatában találkozik. Ezzel az elhatárolással egyfelől elutasította a politika igényét, hogy a tudományt a maga szolgálatába hajtsa, másfelől viszont, mint tudós, lemondott róla, hogy a politikát – s benne a szocialista mozgalmat – eszmével közvetlenül befolyásolja.

Élete utolsó évében, az addig elméletinek látszó kérdéseket gyakorlativá forrósító 1918-as évben már nem a tudomány, de nem is a politika, hanem az erkölcsi igazság mércéjével nyúlt a valósághoz. „Inkább maradjon meg a rossz, semhogy erkölcstelen eszközökkel változtassuk meg" – írta, mintegy végrendeletként, „Műveltség és kultúra" című utolsó cikkében, végképp eltávolodva a marxista tudós és forradalmár hajdani eszmevilágától.

[16] Lehetséges-e tudományos politika? *Huszadik Század*, 1910. I. 135.

Egy magyar néptribun emléke*

Kunfi Zsigmond (1879–1929)

A magyar szocialista mozgalom története sok ezer önzetlen, áldozatos harcost, de viszonylag kevés nagy, színes, lobogó egyéniséget mutathat fel. A 100 éve született és 50 évvel ezelőtt öngyilkossá lett Kunfi Zsigmond ez utóbbiak közé tartozik. Ragyogóan induló és tragédiába torkolló életpályájának eleven emlékét és tanulságait nem nélkülözheti a maga múltját és jelenét tisztázni igyekvő utókor.

Vibráló, sokoldalú tehetsége és kezdettől megfigyelhető, olthatatlan érvényesülési vágya emelte ki a szegény zsidó családból származó fiatalembert az ismeretlenségből a századforduló éveiben. Tehetségére, harcias kiállására Ady Endrétől Apponyi Albertig barát és ellenség egyaránt hamar felfigyelt. A végzős bölcsészhallgatót, majd a kezdő vidéki tanárt először a néhány évvel idősebb Szabó Ervin és Jászi Oszkár vette pártfogásába, látta el fordítói megbízásokkal, s közölte cikkeit a *Huszadik Század*ban.

Hajlamai eredetileg az irodalom, a kultúra és a pedagógia kérdései felé vonták. Jókairól, Anatole France-ról, Renanról írt tanulmányai, France-fordításai ma is élvezettel olvashatók. *Népoktatásunk bűnei* című füzete leleplező erővel tárta fel század eleji kulturális elmaradottságunk társadalmi hátterét. Irodalmi teljesítményei közé sorolhatjuk a *Kommunista Kiáltvány* első olvasmányos fordítását. Soha nem lett szépíró, de mindvégig maradt benne valami a művészből. Csaknem mindig ihletett és megformált írásaiban, beszédeiben lépten-nyomon megcsillant a szó művészének tehetsége. De keményen féken tartotta ezt a hajlamát, s a célszerűségre tekintő néptribun és agitátor fölébe kerekedett benne a művésznek.

Locke-ról írta, de ars poeticának is szánta 25 éves korában: „Azt vallotta, hogy az ember rendeltetése a cselekvés, nem pedig a gondolkodás vagy élvezés; nyíltan hirdette, hogy a filozófiának, mint minden más emberi tevékenységnek is, a hasznosság szolgálatába kell szegődnie."

* *Új Tükör*, 1979. 17. sz. (április 29.) 5.

Ez a meggyőződés vitte Kunfit a politika felé, amelyre pedig lelki alkata csak félig predesztinálta. S ezt ő is tudta magáról. 1907-ben, amikor Garamiék hívásának és a temesvári gimnáziumból a fővárosba kerülés vágyának engedve elvállalta a *Szocializmus* szerkesztését és a *Népszavá*ba való cikkírást, egyszóval a szociáldemokrata pártalkalmazott státusát, Szabó Ervin előtt őszintén feltárta aggályait. Úgy látta ekkor, szívesebben lépne a könyvtárosi pályára – holott szinte bizonyos, hogy ez meg túl csendes lett volna lendületes, cselekvésre termett egyéniségének.

Mondják, ellenállhatatlan erejű szónok volt. Károlyi Mihály írja 1914-es közös amerikai előadókörútjukról: „Virginiában, a magyar bányászok között bontakozott ki Kunfi szónoki egyénisége egész melegségében... Hálás és megértő hallgatóink voltak az amerikai magyarok. De talán egyetlen hallgatójára sem volt nagyobb hatással Kunfi Zsigmond, mint énreám."

A nagy világnézeti átalakulásának kezdetén tartó Károlyit meg tudta győzni, de őt magát súlyos kétségek gyötörték a demokrácia és a szocializmus magyarországi győzelmi esélyeit illetően. „Lekésett országok törvénye" című cikkében fejtette ki 1910-ben: „Elmúlt forradalmak lelke ott harcol minden későbbi forradalomban is: de sajátságos módon visszájára fordítva, az új forradalmak ellen harcol [...] Nemcsak a magyar ellenforradalom minden ereje védi a múlt várát, de ellenünk izgató módon esik rá harcunkra a felgyújtott úri lakok lángja és a legyilkolt kommünárok véres árnya."

A borúlátó diagnózis kísértetiesen beigazolódott, s ez lett Kunfi Zsigmond személyes tragédiája is. „A tett halála az okoskodás" – mondja Hamlet. Kunfi, miközben a szociáldemokrata pártvezetőség tagjaként, majd Garami mellett második, 1918-ban már lényegében első számú emberként mindinkább elszegődött a cselekvés szolgálatába, megmaradt Hamletnek, kétkedő, örökké kereső, pesszimizmusra hajló értelmiséginek az egyre viharosabban zajló politikában. Az ellentétes vonások úgy keveredtek benne, hogy egyéniségét vonzóvá, emberien meleggé tették, de egymást kölcsönösen bénították, s végül annyira felőrölték személyiségét, hogy a belső feszültséget csak kábítószer, morfium segítségével tudta elviselni.

De nem volt visszaútja. A nagy munkás-tömegpárt egyik vezéreként, a forradalom egyik előkészítőjeként helyt kellett állnia a próbán. És ő helytállt, a maga felemás, szenvedő módján. Az 1918. október 31-ére virradó éjszakán néhányadmagával ő is hűen kitartott az Astoria-szállóban, de közben biztos-

ra vette, hogy reggelre felakasztják. Pesszimizmusa ez egyszer megcsalta: reggelre a Károlyi-kormány minisztere lett.

Amikor 1919. március 21-én Károlyi Mihály köztársasági elnök közölte vele, hogy az ő elnökletével szocialista kormányt kíván kinevezni, Kunfi így válaszolt: undorral bár, de vállaljuk. Amikor pedig még ugyanaznap nagy szerepe lett a két munkáspárt egyesítésének és a Tanácsköztársaság kikiáltásának elhatározásában, ezt, mint fél évvel később megírta, abban a meggyőződésben vállalta, hogy az adott helyzetben „az ember saját személyét megmenthette volna és elvonulhatott volna a nézők sorába, de a munkásságot abban a pillanatban semmi sem tartotta volna vissza". Úgy érezte tehát, hogy a vezér nem hagyhatja cserben kockázatos támadásba lendülő hadseregét, félre kell tennie kételyeit.

Ez ismét csak rövid időre sikerült. A tanácskormányban, immár népbiztosként, megmaradt az oktatásügy és a kulturális ügyek élén. Helyettesével, Lukács Györggyel nem a legjobb egyetértésben dolgozott együtt, a népbiztosság mégis jól működött, hihetetlenül rövid idő alatt lerakta egy modern és szocialista művelődéspolitika alapjait. Kulturális programját az Operaház vöröskatona-estjén Kunfi így summázta: „A vagyon, a hatalom és a gazdagság ketrecéből kiszabadítani az alkotó géniuszt, a szegénység, elnyomatás, tudatlanság és örömtelenség börtönéből kiszabadítani a munkást – ez a proletárforradalom lelki, művelődésbeli tartalma."

Kunfi azonban nem csupán a népbiztosok egyike, hanem a Tanácsköztársaság politikai életének egyik vezető tényezője volt: lényegében a mérsékelt szárny képviselője a Forradalmi Kormányzótanácsban. Egész alkatában ellentéte volt Kun Bélának és a többi kommunista vezetőnek, képtelen arra, hogy bolsevikká váljon. Már az első válságjelenségek után „a diktatúra enyhébb kezelését" követelte, a júniusi tanácskongresszus után pedig kivált a vezetésből, és egy szociáldemokrata kormányzatra való visszatérést igyekezett előmozdítani.

Nem ok nélkül vádolták tehát később a kommunisták, hogy más szociáldemokratákkal együtt neki is része volt a proletárdiktatúra feladásában. Kunfi és az illegális Kommunisták Magyarországi Pártja viszonya mindvégig ellenséges maradt. De ugyanígy nem tudott egyetérteni az itthon Peyerék vezetésével újjászerveződő, és a Horthy-rendszerrel *modus vivendit* kereső Szociáldemokrata Párttal sem. „Világosság" nevű centrista csoportjának élén, lapjában és a tekintélyes *Arbeiter Zeitung*ban, amelynek főmunkatársa lett, régi szenvedélyességével támadta a fehérterrort. Itthon természetesen körözőlevelet adtak ki ellene, a különítményesek állítólag elrablásának tervével is foglalkoztak.

A fő arcvonalak közé szorulva, egyre inkább csak becsületből folytatta a küzdelmet. Kétségbeesve látta a reakció, majd a fasizmus erősödését, gyötörte a tehetetlenség érzése, a lelkiismeret-furdalás a letiport és magára hagyott magyar munkásságért, és kínozta maga az emigráns-sors, amelyet – noha neve, tehetsége, nyelvtudása révén viszonylag a legkedvezőbb helyzetben volt – megszokni sohasem tudott. „Magyarul író voltam, németül csak újságíró vagyok" – mondta barátainak. 1927-ben, Stromfeld Aurél halála után összetörten állapítja meg az emigránsok gyászoló gyülekezetéről, hogy olyan emberek ők, akiknek jövője már elmúlt, s már csak hátrafelé néznek. „Úgy ültünk ott, mint Babilon fűzei alatt" – fejezte be cikkét. Két év múlva megmérgezte magát.

Ismert szociáldemokrata politikusok, Otto Bauer, Friedrich Austerlitz, Böhm Vilmos búcsúztatták. Emlékére magyar munkások is letették néhány percre a szerszámot, de az azóta eltelt fél évszázadban alig törte meg valami körülötte a csendet. Hamvait 1947-ben hazahozták, rövid ideig utcája is volt Budán, néhány éve pedig életrajza jelent meg. De emléke a szélesebb köztudatban alig él. Pedig a „Kunfi-probléma" lényege – az értelmiségi a szocialista mozgalomban, a politikában, a hatalomban – nagyon is ismerős és aktuális. Az egykori szenvedélyes pedagógus ma saját, nagyságból és esendőségből gyúrt emberi példájával, életével és halálával tanít.

Polányi Károly a magyar politikában (1914–1964)*

Amint a cím jelzi, e rövid áttekintés Polányi Károlynak a magyar – hazai és emigráns – politikában betöltött – mintegy 50 éves – szerepére és ezzel kapcsolatos állásfoglalásaira szorítkozik. Nem vállalja tehát Polányi általános politikai és ideológiai beállítottságának vagy tevékenységének elemzését, csupán ennek érintését, amennyiben a kettő szétválaszthatatlan. Igazán persze egy még szélesebb összefüggésre is ki kellene térnünk: tudomány és politika viszonyára Polányi Károly gondolkodásában és munkásságában, s ezen belül a politikához való általános viszonyára. Ez a téma azonban külön, nem is kis tanulmányt igényelne s érdemelne, így itt csak érinteni lehet.

Polányi olyan generációhoz, közelebbről ahhoz a századfordulói értelmiségi körhöz tartozott, amely ifjúkorától *egyetemes* fogalmakban gondolkodott a világról, a társadalomról, s ezek megváltoztatásáról. Őt magát és Mihály öccsét, akárcsak Jászi Oszkárt és Lukács Györgyöt – minden különbözőségüktől, sőt ellentéteiktől függetlenül – késő öregségükig egy közös, kiolthatatlan világjobbító szenvedély fűtötte, mely még a XIX. század végének összeurópai eszméiből és a magyar társadalmi valóságból töltődött fel bennük gondolatilag és indulatilag. Aki valaha is találkozott bármelyikükkel, bármily öreg korukban, érezhette, hogy egy letűnt emberfajtához tartoznak. „Te meg én a nagy változás előtt nőttünk férfikorba – írta 1950 októberében, egyik utolsó levelében, Polányi Károly Jászi Oszkárnak. – Az ilyenekből kevés van már: ők testesítik meg a Nyugat mértékét, afféle platinium egységei a történelmi értékvilágnak. Akik utánunk jöttek, már eltúlozták vagy lekicsinyelték, túlfeszítették vagy diszkontálták a Tizenkilencedik Század értékeit."

Számukra tudomány és politika nem vált külön, hanem az egyetemes cél megvalósításának két párhuzamos útja, eszköze volt. Hogy a kettő közül végül is melyiknél horgonyoztak le, azt részint a mélyebb hajlamok, részint azonban csak külső, néha véletlenszerű körülmények döntötték el. Ezzel az

---

* Előadás 1986 októberében, a Polányi Károly centenáriumi emlékülésen. *Századvég*, 1987. 3. sz. 149–153.

attitűddel többnyire együtt járt, s ez Polányinál különösen megfigyelhető, bizonyos fokú lenézés, megvetés a napi politika sekélyessége, részletei, esetlegességei iránt. Polányi Károly élete legnagyobb részében megtartotta a politikának valamiféle jelképes felfogását, s ez irányban kissé könnyelmű és szertelen, a következményekkel sem mindig számoló nagyvonalúságát.

De a politikához való viszonya kétségkívül ambivalens volt: a megvetés mellett élt benne, s időről időre feltámadt a politikai ambíció is, a politika fölé emelkedésének vágya mellett pedig időnként újra meg újra ráébredt a politika nélkülözhetetlenségére.

A politika felé tett első fordulata 1913–14-ben következett be.

Kiindulópontja alighanem az evolucionista determinizmus áltudományosságának felismerése volt. 1913-ban csaknem minden írása és beszéde ezzel foglalkozik. „Lássuk be – írja a *Szabadgondolat*ban –, hogy nincsen kilátástalanabb *circulus vitiosus*, mint a társadalmi fejlődésből meríteni a céljainkat, és azután a társadalmi fejlődésre bízni azoknak a megvalósítását!" „Az utolsó tíz évünk Magyarország felfedezésének volt szentelve, és ebben a valóban fontos munkában elhomályosult előttünk az igazság, hogy Magyarországnak mégoly pontos gazdasági és társadalmi atlaszán sem fogjuk feljegyezve találni a lelkesedést, amely nélkül ez a térkép haszontalan papír fog maradni."

A Galilei Kör 1913. márciusi ünnepén pedig drámai hangon vonja le a következtetést: szemben a márciusi ifjakkal, akik „egyszerűen politizáltak, de jól politizáltak, mi «tudósan» politizáltunk, de rosszul politizáltunk"! „Az eredmények mintha nem igazolnának bennünket. Bebizonyítottuk a világnak, hogy meg kell változnia, de az attól mégsem változott meg. Kényszert pedig nem alkalmaztunk, hiszen minden művelt ember tudja, hogy az eseményeket kényszeríteni nem lehet, csupán siettetni..." Ezt a fatalista felfogást beszédében tévesnek és kárhozatosnak nevezi. Szerinte „általa lett a politikából ismét titkos tudomány, mint a régi theokrácia idejében volt, *scientia occulta*".

A marxista determinizmust is megtagadó, a célkitűzésre és a cselekvésre esküvő, nyíltan idealista, voluntarista Polányit – aki ebben valahol félúton állt a radikalizmus és a fiatal Lukács György szemlélete között –, 1914 kora nyarán már ott találjuk – Jászi Oszkár, Szende Pál, Bíró Lajos oldalán – az Országos Polgári Radikális Párt bölcsőjénél, mint annak titkárát s egyik

legagilisabb szervezőjét. Új szerepkörét némileg túl is becsülve, lelkesen számol be róla Mihály öccsének:

„Kedves Misikém, holnap Versecre megyek a hétfői gyűlést előkészíteni. … a pártot kiforcíroztam és most csinálom. […] Én természetesen mindenképp a végrehajtási végén fogtam meg mindent, s így vezetek is, de hát ez sok gyerekes felnőttet nagyon bánt. Jászinak talán ma én vagyok a legmeghittebb embere a pártban. Minden az én számlámra megy. Nemcsak munkában, hanem erkölcsiekben. […] A Galilei Kör bevált. Így egész hadseregnyi munkaerőt adott a döntő időben. […] Jászi sokat dolgozik. Ő vált be legjobban embereink közül. […] De talán hőse az actionnak én vagyok."

A politikai pályára nemcsak szervezői, hanem szónoki adottságai is alkalmassá tették, s ennek ő maga is tudatában volt. „Tegnap az ügyvédjelölt szövetségben, szombaton valami egyetemi gyűlésen beszéltem – mindenütt megérdemelt sikerrel – írta egy másik levelében. – A vasárnapi beszéd igen gondosan készült és kizárólag az improvizálás mímelése maradt az elmondásra […] Egy második Prohászka Ottokár – mondták a konzervatív tribünön. A sajtóm meglepően jó volt. Jásziék konsternálva voltak. Károlyi és Bakonyi újra meg újra odajöttek hozzám és gratuláltak. Valaki megölelt: Végre egy szónok! – és volt benne valami."

De a Radikális Pártban betöltött szerepe valóban nem szorítkozott végrehajtásra és propagandára. Termékeny agya itt is ontotta a – vegyesen zseniális és képtelen – új javaslatokat, többnyire még radikálisabb irányban. „Ismételtem múltkori nézetemet – írta például 1914. július 16-án, néhány nappal a hadüzenet előtt Jászinak –, hogy a nemzetiségi kérdésben azonnal energikus demonstrációra kell magunkat elszánni. A bátor és tetterős politika ideje elérkezett. Egy viharos hét – és azután zuhogna az érett gyümölcs a fákról. Soha nagyobb ügyben és inkább lélektani pillanatban, mint most, ki nem léphettünk volna."

A világháború kitörése aztán hirtelen pontot tett Polányi Károly politikai tevékenységének első fejezetére.

A második fejezet 1918 nyarán, a háború végén, hároméves frontszolgálat és egy elhúzódó betegség után kezdődik. Jellegét tekintve részint folytatás, kísérlet az 1914-ben kitűzött célok realizálására, ugyanakkor újrakezdés, új utak keresése is. Ezt jelzi már az újra általa szerkesztett *Szabadgondolat*ban 1918 júniusában megjelent „A mai nemzedék hivatása" című cikke is, egyike

a sokat sejtető, frappáns fordulatokban bővelkedő, ám kevés kézzelfoghatót nyújtó, jellegzetes Polányi-írásoknak. De az indítása kitűnő:

„Egy nemzedék akkor születik meg a történelem számára, amikor hivatásának tudatára ébred – és minden nemzedéknek annyi az értéke, amennyit ebből a hivatásból teljesít is. […] Mi a mai nemzedék hivatása? Nekünk az jutott ki osztályrészül, hogy tanúi legyünk az emberiség legsúlyosabb megpróbáltatásának. Az egyes kortárs számára ez csapás, amelyet elszenved, de egy egész nemzedék számára hivatás, amelynek élnie kell. A mai nemzedék a legnagyobb morális esemény tanújává lett a keresztes hadjáratok és a reformáció óta."

Pontosan érzékeli tehát, hogy a világháborúval csak elkezdődött, de korántsem fejeződött be a kataklizmák korszaka. Mindamellett még 1918. december elsejei szegedi beszédében is lényegében változatlanul érvényesnek tartja a radikális programot. Nagy lendülettel, mély meggyőződéssel fejti ki, hogy szemben a magyar történelmi pártokkal és a Szociáldemokrata Párttal, az események minden ponton a Radikális Pártot és vezérét, Jászi Oszkárt igazolták. Ugyanakkor elismeri, hogy a radikalizmus és a szocializmus közti különbség, amely a demokratikus őszirózsás forradalom előtt nem volt aktuális, most már az sőt, jelentőssé vált. Leszögezi azonban: „A demokrácia alapjáról a radikalizmus le nem térhet. A demokrácia a mi számunkra nem uralmi rendszer, hanem a társadalom ideális életmódja. A proletariátus diktatúráját nem fogadjuk el soha, mint ahogy visszautasítottuk az uralkodó osztályok diktatúráját is."

A Károlyi-rezsimet Polányi nyilvánvalóan a sajátjának érezte, de abban sem kormányzati, sem más politikai szerepet nem vállalt. Elsősorban nyilván betegsége miatt, de közrejátszhatott ebben valami hiányérzet, a teljes azonosulásra való képtelenség is. Végig megmaradt a baráti, de éber és tárgyilagos megfigyelő pozíciójában. „Több határozottságot" követelt az „ellenforradalom minden lélegzetével szemben, sokkal gyorsabb tempót a szocializmus gazdasági kiépítése felé, főleg azonnali gyökeres szakítást az eddigi kormányzati moralitással és álszociális etikával". Lojálisan, de független szellemként foglalt állást a forradalmi kormányzat és az autonómiáját védő budapesti tudományegyetem konfliktusában is.

Igazi érdeklődése azonban már a jövőnek szólt, s túlmutatott a demokratikus átalakulás problémáin. Teoretikusi és politikai érzékenységének legfi-

gyelemreméltóbb bizonyítéka, hogy 1918 decemberében, nyomban a kommunista mozgalom hazai jelentkezése után, folyóiratában elsőként indított nyílt és tárgyilagos vitát ennek programjáról. Felkérésére elsőnek a baloldali szellemi élet három legnagyobb tekintélye, Jászi Oszkár, Varga Jenő és Lukács György fejtette ki álláspontját a proletárdiktatúra és a kommunista célkitűzések megvalósíthatósága, illetve kívánatossága kérdésében. A *Bolsevizmus különszám* egy Lenin-beszéd részletét, Gorkij egy írását s több fiatal galileista értelmiségi, köztük Polányi véleményét is közölte. „A szocializmus egyetlen komoly képviselője ma a bolsevizmus – írta. – Mindenféle szocializmus, amely ma nem bolsevista, nem egyéb, mint programfeladás." Ugyanakkor ő maga nem hisz a kísérlet sikerében, mert szerinte „nem a bolsevizmusban van a hiba, hanem magában a szocializmusban".

Mint késői emlékezéseiben maga is írja, ez időben egész sor cikkben küzdött „a rettenetes erővel feltörő bolsevista eszmevilág ellen", az Ady-gyászünnepélyen vitázott Lukács Györggyel, s az egyetem kupolatermében állítólag két héten át tartó „szenvedélyes szócsatában" polemizált a leninizmus híveivel. Viszont Kun Béláék letartóztatása éppen ellentétes reakciót váltott ki belőle. A *Szabadgondolat* utolsó számában már ezeket írta: „A letartóztatott kommunisták bántalmazása órák alatt izgalomba ejtette az egész fővárost. Nem a kommunistákat, hanem mindenkit. Mert száz és százezer ember számára, akinek politikai iskolázottsága egyébként nincsen és a kommunizmusnak ellenségei, váratlanul új oldalról mutatta meg a kommunisták ügyét. Volt itt nyilván valami, ami a kommunistáknak adhatott igazat. Csak az igazság lehetőségéről volt szó, de a tömegek már megremegtek belé [...]"

Ez az ambivalens viszony – éles kritika és szinte magnetikus vonzódás, kivált veszélyhelyzetekben – a kommunista mozgalomhoz, végigkísérte egész életén. Polányi a kommunizmussal mélyen rokonszenvező, azzal időnként hadakozó, időnként kacérkodó, nem-marxista forradalmi szocialista volt a Tanácsköztársaság napjaiban, s az maradt hosszú emigrációjában is.

Mégis, már az emigráció első éveitől kezdve bizonyos eltolódás mutatkozik beállítottságában, méghozzá három irányban is: eltávolodás a politikai cselekvéstől, eltávolodás a magyar politikától és eltávolodás a liberális demokrácia eszményétől. Természetesen mindhárom folyamat fokozatos és viszonylagos volt. Egyik sem ment végbe teljesen, de a tendencia valamennyinél kimutatható.

A *Bécsi Magyar Újság* munkatársaként Polányi Károly természetesen részese volt a demokratikus magyar emigrációnak és a Károlyi–Jászi vezette csoport politikai tevékenységének. Témáinak széles körébe tartoztak a világgazdaság, a nemzetközi politika, tudomány és ideológia legkülönfélébb kérdései, de magyar problémákkal – nyilván egy kialakult munkamegosztás alapján – alig foglalkozott. A magyar emigráns belharcokba is csak azáltal keveredett bele, hogy 1921 nyarán „Az új orosz politika esélyei" című cikkét, amely éppen a lenini NEP-re figyelt fel, Gábor Andor így támadta meg a *Proletár* című kommunista lapban: „A Bécsi Magyar Újságban, mely a zűrzavaros emigráció legzöldebb zöldségeinek egyik veteményes kertje, Polányi Károly, a galileisták volt elnöke hord össze hosszúfülű szamárságokat." De ennek a durva támadásnak, mely oda konkludált, hogy a demokratáknak még az emigrációja is értelmetlen, hiszen bármikor beilleszthetők volnának a hazai ellenforradalmi rendszerbe, valódi célpontja nem Polányi, hanem a kommunista értelmiségiek által különösen gyűlölt Jászi volt. Vele azonban Polányi Károly, mint anyjához és öccséhez írott ekkori levelei is bizonyítják, még teljesen, sőt szenvedélyesen azonosította magát. 1921. október 26-án írta öccsének: „Politikailag, képzelheted, nagy időket élünk. Holnap utazik Jászi Prágába, az események [...] mindenben igazolták eddigi magatartásunkat."

Néhány év múlva azonban ez a Jászihoz fűződő rendkívül szoros baráti és politikai kötelék fokozatosan lazulni kezdett. Levelezésük még jó három évtizeden át, az ötvenes évekig folytatódott, de a régi szeretetteljes, családias hangnembe egyre sűrűbben hasítottak bele a mélységes egyet nem értés disszonáns akkordjai. Persze éppen ez a folyamatos, fel-fellángoló és barátságukat végül fel is emésztő polémia teszi máig érdekessé és tanulságossá ezt a levelezést – amelyet érdemes lenne egészében publikálni –, hiszen a demokrácia és a szocializmus körüli utak szétválását példázza két szuverén társadalmi gondolkodónál.

Polányi Károly 1927-ben, *A Látóhatár* című rövid életű hazai baloldali folyóiratban írta le azt a mondatot, amely talán a szétválás kiinduló pontjának tekinthető: „A demokrácia olyan elvont eszméje, amely az osztálytagolódás, a válság, a háború, az erőszak valóságai mellett fölényesen elment, megérdemelte, hogy a valóság napirendre térjen felette." Néhány évvel ismét megelőzte korát: az európai baloldali értelmiség súlyban és számban nem csekély része a harmincas évek elején kezdte megkérdőjelezni a demokrácia hagyományos

értékeit, s velük szemben a Jászik és Polányi Mihályok mindinkább kisebbségbe és defenzívába szorultak.

A háború évei persze tompították vagy elodázták a kérdést, nem hiába mondta Thomas Mann, hogy ezek voltak a morálisan jó idők. Hosszú szünet után Polányi Károly, ha közvetve is, újra bekapcsolódott az emigráns magyar politikába, ezúttal Londonban, Károlyi Mihály oldalán. Szerepe a jelek szerint elsősorban abban állt, hogy igyekezett elősegíteni Károlyi és a Londoni Magyar Klubban tömörült kommunisták együttműködését az Angliai Magyar Tanács létrehozásában. Ennek a Tanácsnak 1944-ben ő maga és felesége, Duczynska Ilona is tagja lett.

A háború végén, majd utána is aggódó figyelemmel kísérte Magyarország és a dunai térség sorsát. Természetesnek tartotta e tájon az elsősorban orosz orientációt, de egyben „súlyt helyezve" arra, hogy „Nyugat felé az ablakot nyitva tartsák". Másrészt még 1945–46-ban is erős aggodalmai voltak a hazai jobboldal restaurációs esélyei miatt, s szinte erőszakosan sürgette Károlyi Mihályt, térjen azonnal haza, s álljon ki tettekkel, a győztesek felé is, a magyar kormány mellé – vagy vonuljon vissza a politikától.

Alig egy évvel később azonban már más, ellenkező irányú aggodalmak, viták és tépelődések osztották meg az egykori októbrista emigránsok maradék táborát. Jászi már 1947 márciusában így írt Polányinak: „A magyar köztársaság rohamos fejlődése a szovjet diktatúra felé úgy a Te, mint az én reményeimet halomra dönti, ha ugyan Neked nem sikerült egy kissé megnyugtatóbb kompromisszum-elméletet találni. Én nem vagyok rá képes, és félek, hogy dunai utam, ha csakugyan megvalósul, egy erkölcsi ordeal lesz."

Az ezután következő évtized – az „ötvenes évek" – a Nyugaton élő, Polányi-típusú baloldali értelmiséginek is nem kevés – főleg persze erkölcsi, szellemi – megpróbáltatást hoztak. Duczynska azt írta egyszer: „A legjobbaknak megadatik, hogy életük folyamán valahol talajba eresszék egy szent gyűlöletnek a gyökereit. Ez Angliában történt meg Polányival – a későbbi korszakban, az Egyesült Államokban már csak fokozódott. Gyűlölete a piaci társadalomnak szólt, és e társadalom embert emberi mivoltából kivetkőztető hatásainak." De miként élhette ki ezt a gyűlöletét a sztálini önkény tombolása láttán, a Rákosiék által elkövetett rémtettek idején?

Nem szorul magyarázatra és részletezésre, milyen örömmel töltötte el Sztálin halála után a magyar írók és más értelmiségiek eszmei szabadságharca, majd mennyi reménnyel az SZKP új korszakot ígérő XX. kongresszusa. Lelkesedése akkor sem csökkent, amikor itthon az értelmiségi kritika fegyverét – éppen harminc évvel ezelőtt – felváltotta a felkelt nép fegyveres kritikája. *Hungarian Lesson* című, kiadatlan írásában 1957 elején megkísérelte, hogy az októberi forradalmat elsősorban gazdasági okokra vezesse vissza. Még két évvel később is így írt öccsének:

„1956 visszahódított engem Magyarországnak. Mi több: szülőhazát adott nekem. Csodálom az októberi harcosokat, és büszke vagyok Gimes Miklósra, régi galileista barátom fiára. Ők megváltották Magyarországot, ezt a nemnépet, Ady «szégyenkalodájától»."

De nem ez volt az utolsó szava a kérdésben. Természetes, hogy gondolkodásában végeredményben a hosszú távú, fő tendenciák kerekedtek felül, s ama bizonyos „szent gyűlölet" gyökerei bizonyultak erősebbnek. Kapitalizmus- és Amerika-ellenessége őt is, akárcsak Sartre-t és annyi más baloldali és újbaloldali nyugati értelmiségit, az összes problémának ismeretében is, újra elvezette a „létező szocializmus" elfogadásához. Nyilvánvaló persze, hogy ezt a hatvanas évek elejének enyhülő légköre is elősegítette.

1960 novemberében kilépett a „Magyar Írók Szövetsége Külföldön" nevű szervezetből, „tiltakozásul az elnöki jelentésnek az otthoni írókkal szemben tanúsított sértő magatartása" miatt. Ez nyílt szakítás volt a magyar emigrációval.

1963 őszén, alig fél évvel halála előtt, hazalátogatott, és számtalan régi és új baráttal, írókkal, közgazdászokkal találkozott. Decemberben a *Kortárs*ban megjelent „Hazánk kötelessége" című rövid, vallomásszerű írása, amelyben a kapitalizmussal szembeni szellemi, tudományos ellenoffenzívára szólította fel a szocialista tábort, s benne Magyarország fiatal íróit és tudósait.

Ez a cikk és maga a látogatás – ez volt Polányi Károly utolsó gesztusa a magyar politikában.

Polányi Mihály*

Ha a Polányi nevet halljuk, azonnal a Polányi család számos tagja jut eszünkbe: mindazok, akik kimagasló teljesítményükkel nemzetközileg jelentős elismerést szereztek ennek a névnek. Felvonulnak előttünk azok a Polányiak, akik Ungvárról indultak el, majd Budapesten és Bécsen át rajzottak ki szerte a világba: Európába, az Egyesült Államokba, Dél-Amerikába, Kanadába. A tehetségek egész sorának rendkívüli példáját nyújtja ez a család, demonstrálva a múlt századi zsidóság asszimilációjának, kulturális felemelkedésének és beilleszkedésének legjobb eredményeit, szervesen beilleszkedve a századfordulón létező magyar szellemi életbe. A Polányiak mindezt tovább tudták adni Nyugat-Európának, a világnak, az emberiségnek.

Fantasztikus, hogy ennek a családnak mennyi tehetséges képviselője volt és van jelenleg is. A régiek közül elég, ha Pollacsek Mihályt említjük, aki mint vasútépítő mérnök és vállalkozó számos magyarországi és ausztriai vasútvonalat tervezett és épített (ezek közül nem egy még ma is működik). Felesége, Cecile Wohl – Cecile mama – a századfordulótól kezdve a 30-as évekig tartotta fenn Budapest egyik legérdekesebb és legszínvonalasabb irodalmi szalonját. De említhetjük a legidősebb gyermeket, Laurát, aki mint újító pedagógus, egy modern gyermeknevelési intézményt hozott létre (ebben – többek között – Arthur Koestler is megfordult kisgyermekkorában), majd idővel az Egyesült Államokban történészként folytatta pályafutását. Közben Károlyi Mihálynak volt segítségére az emigrációban.

Ha a három fivér pályafutását nézzük, elmondhatjuk, hogy mindegyik sokat tett a magyar kultúra fejlesztéséért. A legidősebb, Adolf, szervezte az első szocialista diákkört, amelynek azután unokatestvére, Szabó Ervin lett a szellemi vezére. Károly a Galilei Kör első elnöke volt. Az ő munkássága eléggé ismert idehaza. Polányi Károly mint gazdaságtörténész, mint

* Elhangzott 2001. május 31-én, a Polányi Mihály Szabadelvű Filozófiai Társaság által Polányi Mihály születésének 110. évfordulója alkalmából rendezett konferencián. *Polanyiana*, 2001. 1–2. sz. 11–15.

neves elméleti közgazdász szerzett elismerést a nemzetközi tudományos életben. [...]

Hadd idézzek itt egy mondatot Polányi Károlynak az emigrációban keletkezett „Az emigráció hagyatéka" című írásából, amely a Polányiaknak a magyar hazához való viszonyát jellemzi. „Ami lettem, magyar földön lettem. Magyar életek adtak értelmet életemnek. Ami hibát netán elkövettem, mások fizettek itt érte. Ami jót akartam, itt teljesedjen, ami keveset a nagyvilágnak adtam, ide térjen vissza."

Mindez Polányi Mihály munkásságáról is elmondható, aki fiatalabb lévén, egész felnőtt életét emigrációban volt kénytelen eltölteni. Idézek abból az 1929-es nyilatkozatából, amelyet a *Pesti Futár* című újságnak (ez nem azonos a későbbi nyilas lappal) adott, s amelyben pályafutásáról, arról, hogy kik segítették tanulmányainak elvégzésében Magyarországon, később Németországban, a következőket mondja: „Visszatekintve a mélységet látom, melyből engem, egyet a sok közül, szerencsés segítő kezek kimentettek. Visszatekintve ott látok félúton megrekedve elveszni polányi mihályokat, jó barátaimban, akik visszamaradtak, ismeretlen szegény fiúkban, tucatszám olyanokat és különbeket, mint én, kidobva az egyetemről a numerus clausus miatt, más klikkek drótsövénye előtt elterülve, «rokkantak halmán». Igen, elég egy pár Ady szó, «rokkantak halmán», a Gare de l' Est-en. Én nem vagyok magyar? Ez kapcsol össze veletek, otthon maradt bajtársaim, Ady Endre szelleme, reménye annak, hogy Ady nemzete nem rugaszkodhatott el örökre a Nyugattól, hogy támad ott még Széchenyi és Kazinczy, hogy az egyetemeken lesznek majd újra Tangl Ferencek és Pfeiffer Ignácok, nyitott kapuk, segítő kezek." Ezek megrendítő sorok. A chicagói egyetemen őrzött hagyatékában, eddig meg nem jelent leveleiben is találtam unokatestvéréhez írt olyan későbbi sorokat, amelyekben szomorúan gondolkodik el azon, hogy „mi, akik együtt indultunk a század elején, már csak levélben értesítjük egymást szeretteink, barátaink, családtagjaink haláláról".

Polányi Mihály munkásságának méltatása nem az én feladatom. Olyan széles körű az ő munkássága, hogy még ez az egész napos konferencia sem tudja annak minden részletét átfogni. Orvosként indult, fiziko-kémikusként folytatta, aztán jóval később áttért a közgazdaságtanra, a tudományfilozófiára, általában a filozófiára. Ez az út önmagában mutatja, hogy olyan igazi értelmiségi, intellektuális kereső szellem volt, aki egyre mélyebbre hatolt és

egyre feljebb haladt a gondolkodásban, a tudományban; aki nem tudta beérni egy szaktudománnyal sem, s noha mindvégig megmaradt szakembernek, nemzetközi hírű természettudósnak, belső kényszer hatására foglalkozott a világ legfontosabb gazdasági és filozófiai problémáival. Előbb a budapesti tudományegyetemen, azután a berlini Kaiser Wilhelm Intézetben, utána a manchesteri Victoria Egyetemen, majd mint vendégprofesszor a világ számos egyetemén, s közben haza-haza járva, amíg lehetett, (idővel már csak külföldről) az Egyesült Izzó kutatólaboratóriumának a szakértője, tanácsadója volt. Ennek vezetését azért nem vállalta el, mert a hazatelepülést még a viszonylag békés években sem tudta volna elképzelni. Amikor több mint 20 évvel ezelőtt, mint hazai kutató, azt hiszem, elsőként nézhettem bele a chicagói egyetemen őrzött hagyatékba, amelyet azután mások is tanulmányozhattak, egyszerűen elképedtem a neveken. Az akkori tudományos világ nagyságai szerepelnek ebben a levélhagyatékban, Albert Einsteintől kezdve Wigner Jenőig bezárólag, akikkel Polányi Mihály sűrű és érdemi levelezésben állt. Ő ennek a világnak a krémjéhez, a legfelsőbb szintjéhez tartozott, s ez a világ nem volt egészen igazságos, amikor neki nem, csupán fiának – ami ugyan nem csekélység –, John C. Polanyinak ítélte oda a Nobel-díjat, már Mihály halála után.

Polányi Mihályt azonban nem egyszerűen tudósként tiszteljük és méltatjuk a mai napon. Tudományos és emberi érdeme – s persze, ebben is hasonlított az idehaza vele együtt indult és idősebb kortársaira, testvéreire –, hogy volt benne törekvés a világ megértésére, a világ átalakítására olyan irányban, amely több szabadságot, több kultúrát juttat az embereknek. Következetes liberális volt, és álláspontjában mindvégig a moralitás legszigorúbb belső törvényeit követte. Nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy nem osztozott a korabeli baloldal akkori hiedelmeiben, tévedéseiben, még saját családtagjai hiedelmeiben és tévedéseiben sem. El tudta kerülni ezeket az emigráció kezdetétől fogva. Nem esett hasra a szovjet tervgazdaság első látványos eredményei előtt. Osztozott ebben idősebb barátjával, Jászi Oszkárral. Ezt az úgynevezett szocialista tervgazdaságot alapjaiban bírálta külföldi folyóiratokban és nem utolsósorban – s ez megint a hazai ügyekhez való kötődését jellemzi – a budapesti *Századunk* című folyóiratban, a *Huszadik Század* folytatásában is. Számára a szabadságjogok, a tudomány szabadsága, a gondolkodás szabadsága olyan alapvető értékeket jelentettek, amelyeknek

kedvéért semmiféle utópiának vagy világátalakításnak nem volt hajlandó hitelt adni. Ezért csatlakozott később – amiért aztán sok támadás érte – a Congress for Cultural Freedom nevű szervezethez, amely felvette a harcot szellemi síkon a kommunizmus és annak akkor széles körű nemzetközi ideológiai hatása, befolyása ellen. Nem véletlen, hogy 1956-ban teljes mellszélességgel kiállt a magyar forradalom ügye és eszméi mellett. Kiállt és tiltakozott Bibó István letartóztatása és más magyar értelmiségiek meghurcolása ellen, és utóbb „A magyar forradalom üzenete" címmel tanulmányt írt, amely megjelent tanulmányainak válogatott kötetében. Ebben nem egyszerűen méltatta és ünnepelte a magyar forradalmat, mint eseményt, hanem nagyon mélyen igyekezett elemezni a forradalomhoz vezető szellemi folyamatokat, a gondolkodásnak azokat a fordulatait, amelyek ezt a forradalmat előkészítették. Igen nagy jelentőséget tulajdonított a kiábrándult kommunisták szerepének, tevékenységének. Különösen megragadott engem az a példája, amelyet egy fiatal magyar ötvenhatos emigránssal való beszélgetésére alapozva mond el. Megtudta ebből az elbeszélésből: amikor Sztálin meghalt, bejelentették, hogy kiengedték azokat a zsidó orvosokat, akiket a Sztálin és vezetőtársai elleni összeesküvés vádjával letartóztattak, s akiknek a feje – ahogy mondani szokták – szinte már a kosárban volt, s ugyanakkor visszavonták a Lenin-rendet az őket állítólag leleplező fiatal orvosnőtől; ekkor ez a fiatal emigráns felhívta idősebb barátját, Gimes Miklóst, s arról kezdtek beszélni, mit jelent ez, és mi következik belőle. Elkezdtek visszafelé következtetni, s Polányi Mihály ezt rögtön beilleszti a megismerés filozófiájába, ismeretelméleti rendszerébe.

[...]

Végezetül néhány szót a Polányi Társaság tevékenységéről. Ez annál is fontosabb volt, mert Polányi Mihály 1989, tehát a rendszerváltozás előtt jószerével ismeretlen volt itthon, illetve csak egy igen szűk körben ismerték. Emlékszem, hogy amikor Polányi Károly munkásságáról már konferenciákat szerveztünk és köteteket adtunk ki, fiatal társadalomtudósoknak meg kellett magyarázni, hogy nem ő az egyetlen világhírű Polányi, hanem hogy van egy másik, akiről szinte semmit nem tudtak, vagy legfeljebb a nevét. Őt valóban éppen az említett okokból a pártállami időkben – hogy úgy mondjam – nem kedvelték. Művei, gondolatai nem jutottak el ide, ezért is különös érdem az, amit a Társaság 11 éve tesz, s az általa kiadott 10 éves *Polanyiana* című kiadvány,

valamint a *Személyes tudás* és a válogatott tanulmányok kiadása. Nagyon kívánatos, hogy Polányi Mihály szabadelvű és toleráns gondolatai ne váljanak valamiféle új dogmatizmus forrásává és hivatkozási alapjává, amire mindig megvan a hajlandóság ilyen esetekben.

Szellemidézés az egykori Madzsar–Jászi házban*
– Megnyitó egy „családi" kiállításon

Legyen az első szó a köszöneté. Ezt a kiállítást egy fiatalember, Madzsar József és Jászi Alice egyik dédunokája, Repiszky Tamás rendezte. Ő tárja itt elénk, ötletes és látványos csoportosításban, két nagy család időn és határokon átmentett, másfél száz évre is visszanyúló dokumentumait, leveleit, fényképeit. S kívüle köszönet, elismerés illeti a házigazdákat, a Jogász Társadalomtudományi Kollégium fiataljait, akik teret, helyet, közönséget, publicitást adtak ennek a kiállításnak, folytatva a tavalyi Bibó István-kiállítással teremtett hagyományt, hogy ezzel egyben saját szellemi gyökérzetüket is ápolják, erősítsék.

Szellemidézésre gyűltünk ma össze: a *genius locit*, a hely szellemét próbáljuk fel- és megidézni e régi, hivatalos és magánjellegű, komoly és tréfás, de mindenképpen megható írások és képek között.

Ennek a háznak ma már célszerűen átalakított és modernizált falai között a XX. század elején – nagyjából annak második évtizedében – egy minden tekintetben sokat küszködő, szerény értelmiségi család lakott, amely azonban a maga rokoni és baráti kapcsolatrendszerével olyasvalamit képviselt, ami nagyon jelentős volt az akkori Magyarországon, és napjainkra valamiképpen megint fontossá lett.

Vegyük csak sorra, kik is laktak itt, és kik jártak ide többé-kevésbé rendszeresen.

A lakás főbérlője dr. Madzsar József volt. Foglalkozását nehéz volna egy szóval kifejezni: fogorvos, közegészségügyi reformer, könyvtári aligazgató, később lexikon- és lapszerkesztő, főként pedig hivatásos forradalmár. Szélsőségekre, váratlan robbanásokra hajló, némileg rejtélyes és romantikus egyéniség, mégis, jó harminc éven át a magyar radikális, szocialista, majd kommunista mozgalmak mindenese.

* Kiállítási megnyitóbeszéd. *Új Tükör*, 1986. 45. sz. (november 9.), 19.

Felesége, Alice, egy nagykárolyi orvos lánya, Jászi Oszkár húga, törékeny egészségű, szenvedélyes rajongásra és miszticizmusra hajlamos nő, aki, mint bátyja írja, már kislánykorában állandó telefon-összeköttetésben állt a maga „bűvös királynőjével". Ez a hajlandósága egész életén elkísérte, és jóslásai, kéziratelemzései és látomásai olykor széles körű érdeklődést keltettek, s ezen az alapon egész kis udvara volt Budapesten. E házban indult útjára a Madzsar Alice-féle nevezetes tornaiskola is 1912-ben.

Egyetlen lányuk, Lili, a későbbi Simai Béláné, egy nagy baráti kör első gyermeke és közös kedvence, aki ezt e kör iránti élethossziglani hűséggel viszonozta. Mindent megfigyelt, később pedig mindenkire emlékezett, és mindent megőrzött. Hűsége és gondossága nélkül, melyet unokája örökölt és folytat, ma nem lenne itt ez a hatalmas és gazdag anyag.

Hármukon kívül még egy idősebb asszony lakott itt két kis különálló szobában: bizonyos Lujza néni, a kiterjedt és tehetséges Pollacsek–Polányi család egyik nőtagja, Szabó Ervin édesanyja.

Az agglegény Szabó korábban mindig együtt lakott özvegy anyjával. Az 1912 előtti években éppen a szemközti parkban béreltek egy kis melléképületet gróf Batthyány Ferencné Trefort Edittől, az „anarchista gróf", Batthyány Ervin édesanyjától. Most megtalálták az ideális megoldást. Szabó Ervin egy közeli, csendes manzárdlakásba költözött a Ménesi út 19.-ben, ahol nyugodtan dolgozhatott, étkezni viszont átjárt ide, a Madzsar-házba, amelynek tehát részben maga is lakója, a családnak pedig voltaképpen központi alakja volt. Sokatmondó, hogy az általa szerkesztett Marx–Engels-válogatás második kötetét egy hosszú betegség után, 1909-ben ezzel az ajánlással látta el: „Ajánlom ezt a könyvet azoknak, akik aggódó gondoskodásának köszönhetem leginkább, hogy munkaerőm visszatért: Édesanyámnak és jó barátaimnak, különösen Madzsar Józsefné Jászi Alice-nak, Madzsar Józsefnek, Jászi Oszkárnak és Batthyány Ervinnek".

Jászi Oszkár a város más részén, a Víziváros Váraljában...

Ő írta késői emlékirataiban: „A forradalom előtti normális időkben a Madzsarék háza az összes progresszív elemek és reformerek kedvelt találkozóhelye volt".

Forgalmas, színes, „nyitott ház" volt a Madzsaréké, nehéz lenne felsorolni akár a rendszeres látogatóit is. Alice egy 1905. szeptemberi levelében például a következő neveket említi a külföldön lévő Szabó Ervinnek: „Tegnap este itt volt Forel, Irmáék, Méray, Rusztem, Bódog, Oszi". Azaz: August Forel (zürichi professzor, az antialkoholista mozgalom nemzetközi vezéralakja), Pollacsek Károlyék (Szabó Ervin és Polányi Károly közös nagybátyja, később József Attila jó barátja és pártfogója), Méray-Horváth Károly, Vámbéry Rusztem, Somló Bódog és Jászi Oszkár. Egy épp három évvel későbbi tudósításból: „ezt a levelet tegnap délután kezdtem írni, akkor jött Czigány, Elek, utána Margit, végül Adolf, aki ¾8-ig ült a nyakamon". Értsd: Czigány Dezső festő, Bolgár Elek publicista, szociológus, Bánóczi Margit orvos (Somló Bódog felesége) és Polányi Adolf. „Tegnap érkezett meg Oszi [...] egész kedves volt, és nem volt félelmetes. Igen kellemes volt az este, csak Margit, Vike (Lorenz Viktor mérnök, feltaláló) és Lukács Gyuri voltak még ott".

És így tovább. Jártak ide szociológusok, mint Braun Róbert, Harkányi Ede, Halasi Béla, Rónai Zoltán, művészek, mint Kernstok Károly, Czigány, az Ausztráliában nemrég meghalt Orbán Dezső, írók és muzsikusok, mint Ady Endre és Reinitz Béla. Egy kettőjükhöz kapcsolódó emlékezetes estéről írta később az emigráns Jászi: „Kevésszer láttam Szabó Ervint megindultabbnak s lelkesültebbnek, mint azon az estén, melyen Reinitz Béla intim baráti körben először mutatta be megzenésített Ady-dalait".

Jó két évtizeddel később, Jászihoz intézett kondoleáló levelében, az ugyancsak emigrációban élő szocialista Rónai Zoltán nem titkolt nosztalgiával gondolt vissza ezekre az időkre: „Szegény Alice halála felidézte bennem annak az időnek az emlékét, amely minden fogyatékossága ellenére a mi életünk hőskora volt, s amihez hasonlót, aminek a feltámadását mi már aligha fogjuk megélni". (Előérzete nagyon is beigazolódott: öt évvel később, 1940-ben, amikor a náci csapatok betörtek Belgiumba, Rónai, a Szocialista Internacionálé közismert tisztségviselője, öngyilkos lett.)

A világháború és a forradalmak véget vetettek a szép és „normális" időknek, felbolygatták és felgyorsították a ház lakóinak és látogatóinak életét.

1914 után megjelentek a fiatalabb, gondolkodásban türelmetlenebb, forradalmibb nemzedék képviselői, köztük az akkor 18–20 éves, szőke Duczynska Ilona. Egy késői emlékezésében leírja, hogy amikor 1917 tavaszán Svájcban meghallotta az orosz demokratikus forradalom hírét, egyszerre úgy érezte, haza kell mennie. „1917. április második felében érkeztem vissza Budapestre. Pici bőrönddel a kezemben – ebben később a szedéshez való ólombetűk álltak – tartottam egyenest a Ménesi út 8. számú ház felé, akár az alvajáró. Madzsarék se nem igen csodálkoztak a váratlan vendégen, se nem kérdezgettek, hanem szeretettel fogadtak be az otthonukba. A családommal minden kapcsolatot kerültem."

Jó egy hónappal később, 1917 izgalmas és reményteljes májusában a fiatal lány Madzsar József elcsent revolverével indul neki – Szabó Ervin tudtával – a feladatnak, hogy Friedrich Adler példáját követve agyonlője Tisza István miniszterelnököt. Szinte az utolsó percben tudja meg, hogy Tisza megbukott, a fiatal uralkodó felmentette, a tett értelmetlenné vált. „Gyalog mentem végig az alkonyodó körúton, gyalog a hídon át, föl a Ménesi útra, be a Madzsarék nappalijába. Valahogyan visszalopom Madzsar Józsi Browningját az íróasztal-fiókjába. Tudta-e vajon, hogy hiányzott, sose tudom meg. [...] Mikor egy percre egyedül maradunk a szobában, szólok Ervinhez: Amikor meghallottad...? Csöndesen szól, az emberi átérzés teljességével: Sajnáltalak."

Szabó Ervin 1918-ban meghalt, Jászi 1919 májusában emigrált: a Madzsar-család és a progresszió szélesebb családja egyaránt „családfők" nélkül maradt. 1919 őszétől ebbe a házba újfajta látogatók kezdtek járni: különítményesek, detektívek és rendőrök. Madzsart is, akárcsak a kör legtöbb más tagját, ettől kezdve szinte folyamatosan zaklatták, hosszabb-rövidebb időre letartóztatták, lakásában házkutatásokat tartottak.

„Kedves Oszkár – írta 1919. szeptember 3-án Bécsbe –, ritkán van most alkalom levélküldésre, tőled is ritkán jön hír. Igaz, hogy sok örvendetest úgyse írhatnék, dühöng a fehérterror, antiszemita izgatás a legképtelenebb fokban. Az egyetemről 52 alkalmazottat kidobtak meghallgatás nélkül, bűnük főként, hogy zsidók. Tőlem elvették a docentúrát, szintén meghallgatás nélkül, velem együtt még Pólya, Péterfi, Dienes Lajos, Goldziher, Engel Károly és Liebermann Pali, mint látod, egy se bolseviki, de ez most jó ürügy minden modernebb ember üldözésére. A fő uszító Bókay nagymester úr!

A város fegyelmit indított ellenem, a minisztérium egyelőre *csak* szabadságolt. Legjobb szeretnék elmenni innen pihenni, de nem tehetem, állani kell a harcot. Pedig nehéz, mert még a «tisztességes» emberek is, mint Leó bácsi [Liebermann Leó egyetemi tanár, Jászi anyai nagybátyja] aljasan gyávák. Tódi [az előbbi fia] alig köszön az utcán.

Minden modernebb embert üldöznek, rettenetes légkört teremtett ez a társaság. Idehaza semmi baj. Mama, Alkó [Jászi Alice beceneve], Lili, Máli és a gyerekek jól vannak. Politika nagyon lassan mozog, jó volna, ha itt lehetnél, de a többség véleménye az, hogy egyelőre ne gyere."

Ez az „egyelőre" végül is több mint negyedszázad lett. És végérvényesen megszűnt a kör számára a század eleji „paradicsomi" állapot, az az egységes és meleg, baráti közösség, aminek ez a ház – mondhatjuk – a szimbóluma volt, s elkezdődött a szétszóródás és a meghasonlások korszaka.

Igaz, az emigránsok helyébe újak léptek, mint Stromfeld Aurél vagy Palasovszky Ödön, s az emberi és a politikai szolidaritás többnyire nagyon is – sőt, megható mértékben – évtizedeken át fennmaradt. Már 1919. október 30-án, az őszirózsás forradalom első évfordulóján, a fehér terrortombolása közepette, a baráti kör egy része összegyűlt – talán éppen ebben a lakásban – és közös levelet küldött az emigráns Jászinak: „az évforduló előestéjén a régi hívek a régi ragaszkodással és szeretettel melegen üdvözölnek". Az aláírók közt ott találjuk Szász Zoltán, Rédei József, Székely Artur, Kernstok Károly, Dénes Lajos, Vágó József nevét. És ez ehhez hasonlóan ment sok éven át, miközben Jászi, előbb Bécsből, majd az amerikai Oberlinből, fáradhatatlan levelezéssel fogta össze az egykori tábor – és a közvetlen család – szerteszét szóródott tagjait.

1921-ben néhány évre Madzsar is emigrációba kényszerült, miután abból a bátor kis csapatból, amely a fehérterrorról szóló hírekkel, információkkal, cikkekkel látta el a bécsi emigráns sajtót, több társát (Szász Zoltánt, Gergely Győzőt, Bánóczi Lászlót) letartóztatták. Ő maga barátoknál rejtőzött el, s miközben ezt a Ménesi úti lakást a detektívek három héten át megszállva tartották, Csehszlovákián át sikeresen Bécsbe szökött, ahol jó ideig a *Bécsi Magyar Újság* kiadóhivatalát vezette. Később Jugoszláviában élt – Károlyi Mihályéknál, majd Üszkübben (a mai Szkopjében), s mire hazatérhetett, már nem itt, hanem a mai Belgrád rakparton laktak.

De a szétszóródás nem csupán földrajzi értelemben következett be, a régi egység nemcsak fizikailag szűnt meg az ellenforradalmi rendszer és az emigráció következtében. A „paradicsomi állapot" lényege ugyanis a magyar progresszió nagy családjának – s ezen belül például a Madzsar–Jászi–Szabó családnak – alapvető belső egyetértése volt, függetlenül attól, hogy egyes tagjai a Szociáldemokrata Párthoz, mások a Radikális Párthoz tartoztak avagy szindikalistának, george-istának vagy tolsztojánusnak, netán freudistának vallották magukat.

1919 után ez lehetetlenné vált. A kommunizmushoz, a Tanácsköztársaságban megtestesült kísérlethez, főként pedig a Szovjet-Oroszországhoz és a jövőben követendő úthoz való eltérő viszony mélyen megosztotta a hajdan egységes tábort, és – fokozatosan – magát a Madzsar–Jászi családot is. Jászi kezdettől fogva határozott antikommunista volt, s bár körülbelül egy évtizedig igyekezett ezt a közös Horthy-ellenes küzdelem érdekében háttérbe szorítani, 1930-ban, Károlyi amerikai propagandakörútja kapcsán, már nagy cikkekben óvta a fiatal baloldali értelmiséget a demokrácia értékeinek könnyelmű elejtésétől. Madzsar viszont ugyanebben az időszakban, az ellenforradalmi rendszer elleni harc hevében fokról fokra balra tolódott, szembekerült a Szociáldemokrata Párttal, ahonnan ki is zárták, s a harmincas évek elején, például mint a *Társadalmi Szemle* szerkesztője, már köztudottan – a rendőrség által is tudottan – az illegális Kommunisták Magyarországi Pártja vezető csoportjához tartozott. De a régi rokoni, baráti és harcostársi kötelék, s nem utolsósorban Alice, mint összekötő kapocs, elég erősnek bizonyult, hogy összetartsa őket. Alice 1935-ben bekövetkezett halálával és a hitleri terjeszkedés okozta új emigrációs hullámmal süllyedt el végképp a múlt, a régi élet.

1935 októberében Jászi így válaszol a régi barát, Supka Géza kondoleáló levelére: „Kedves Gézám, jólestek meleg soraid. Szegény Húgom halála nagyon megrendített, mert minden világnézeti és életformai eltérés dacára is, melyek olykor irritáltak, szolidaritásunk mindvégig zavartalan maradt. Emellett mindig úgy éreztem, hogy keresztje súlyának egy részét miattam hordja. Csodáltam is őt. Félholtan hány emberben tartotta a lelket! Szegény József sorsa nagyon aggaszt. Az Alice elmenetele valahogyan cezura az én életemben is. Életem legaktívabb és legszínesebb része velük együtt az árnyak birodalmába vándorolt."

Madzsar, akinek helyzete már amúgy is tarthatatlanná vált itthon, felesége halála után elhagyta az országot. Átszökött a határon, Kassán élő leányához, Lilihez és annak férjéhez ment, s amint megkapta az engedélyt, áttelepült Moszkvába. „József már új működési helyén van, és első levele igen optimista" – írta Jászi 1936 tavaszán Budapestre Ágoston Péternének. Egy évvel későbbi, 1937. március 15-i tudósítása – ezúttal Dániel Arnoldhoz, Prágába – már ironikusabb: „Józsi elragadtatása új hazájával szemben egyre nő, és el van ragadtatva, hogy antiszemitizmus nélkül lövetik agyon az öreg zsidó forradalmárokat."

Alice és a múlt emléke azonban még mindig erősebb volt a politikai és világnézeti ellentéteknél. Moszkva és Oberlin között tovább jöttek és mentek a levelek, egészen addig, amíg Madzsar meg nem tudta a New Yorkban élő Hollós Józseftől, hogy Jászi belépett a száműzött Trockij védelmére alakult nemzetközi bizottságba. Ekkor megszakította vele az érintkezést.

Szegény Madzsart azonban ez sem mentette meg attól, hogy ő is rövidesen eltűnjön a nagy sztálini süllyesztőben. Jászi 1938–39-ben aggódó izgalommal próbál valami biztos információt szerezni sorsáról, s még a háború befejezése után is reménykedik előkerülésében.

1950-ben azután egy utolsó, szép gesztussal zárja le csaknem hét évtizedes, a nagykárolyi közös diákkorban kezdődött kapcsolatukat. Az akkor már emigrált Peyer Károly ugyanis egy visszatekintésében – a kölcsönös gyanakvás és gyanúsítás régi, rossz beidegződésének engedve – Madzsart rendőrségi provokátornak és besúgónak nevezte. Jászi erre a *Látóhatár* című emigráns folyóiratban utasította vissza teljes határozottsággal a rágalmat, „Madzsar József soha nem volt rendőrspicli" címmel.

Élete végén pedig, 1955-ben, amikor ugyanebben a *Látóhatár*ban az emigráció baloldali, demokratikus elemei – Kovács Imrétől Fenyő Miksáig, Borsody Istvántól Lesznai Annáig, Horváth Bélától Vámos Imréig – szép különszámmal ünnepelték 80. születésnapját, s méltatták impozáns életművét, erre válaszoló köszönetnyilvánításában mindenekelőtt Károlyi Mihály szerepét emelte ki az 1918-as forradalommal kapcsolatban, s megemlékezett arról az egykori gárdáról, amellyel egykor együtt indult harcba az ország demokratikus megújulásáért. „Mi lett volna belőlem – kérdezte itt – a Pikler Gyula, a Somló Bódog, Méray-Horváth Károly, Zigány Zoltán, Rácz Gyula, Vámbéry Rusztem, Dániel Arnold, Dienes Valéria és Pál, Szabó Ervin,

Szende Pál, Szabó Dezső, Fülep Lajos, Bíró Lajos, Braun Róbert, Polányi Mihály, Wildner Ödön, Ágoston Péter, Rónai Zoltán, Lesznai Anna, Apáthy István, Madzsar József és annyi más szabad, hívő, gondolkodó és a jövőbe néző ember megértő és szépen vitatkozó társasága nélkül?"

Szépen vitatkozó szabad, hívő és gondolkodó emberek nyitott szellemisége, meleg közössége és életre szóló szolidaritása – úgy érzem, pontosan ezt jelképezi és üzeni számunkra, mai magyar értelmiségiek számára az egykori Madzsar–Jászi ház, s ezt a tanulságot közvetíti, sugározza ez a kiállítás is.

Utolsó mohikánok

Jahn Ferenc és a magyar városszociográfia*

Az 1918–19-es forradalmak bukása után Magyarországon egy évtizeden át gyakorlatilag csaknem szünetelt a társadalomkutatás. Különösen sűrű volt a csend a város- és munkás-szociográfia területén, hiszen az ellenforradalmi rendszer szemében a forradalmak a munkásosztályt és a szociológiát egyaránt kompromittálták. Így, ellentétben az első világháború előtti idővel, amikor a liberális fővárosi vezetés, a Gyáriparosok Országos Szövetsége, a Társadalmi Múzeum, egyéb gazdasági és társadalmi szervek és bizonyos fokig maga az állam is támogatta, ösztönözte a városi egészségügyi, szociális, kulturális és lakás-viszonyok feltárására irányuló munkát, 1919 után hivatalos vagy félhivatalos részről semmiféle ilyen kezdeményezés nem történt, és az esetleges bátor vállalkozók támogatás helyett csakis akadályozásra számíthattak.

Sok segítséget a munkásmozgalom vezetőitől sem remélhettek, a helyzet ebből a szempontból is romlott. A régi szociáldemokrácia politikai és szellemi vezérkara – Ágoston Péter, Alpári Gyula, Bőhm Vilmos, Kunfi Zsigmond, Rónai Zoltán, Szabó Ervin, Varga Jenő, Weltner Jakab – maga is részt vett a város- és munkáskutatásban, s erre másokat is ösztönzött, megnyitva e témák számára a rendelkezésre álló újságok, folyóiratok hasábjait. Az 1919 utáni szociáldemokrata vezérkarból már hiányzott erre a hajlam és az érdeklődés, az illegalitásban működő kommunista vezetők pedig természetesen nem is gondolhattak ilyen tevékenységre.

Megszakadt tehát a folytonosság a századelő nagy szociológiai és szociográfiai hagyományaival, s közben az ország, a magyar társadalom s ezen belül a városi társadalmi szerkezet és a munkásság osztályszerkezete is jelentősen átalakult.

„Amikor a harmincas évek új generációja társadalmával ismerkedni kezdett – írja visszatekintve e generáció egyik képviselője, a városkutatás megújí-

* Előadás 1977. május 10-én, a Jahn Ferenc születésének 75. évfordulója tiszteletére a Magyar Orvostörténeti Társaság és más szervezetek által rendezett tudományos emlékülésen. Publikálatlan.

tásában nagy szerepet játszó, jelenleg Amerikában élő Rézler Gyula professzor –, a társadalmi térképen számos fehér foltot, *terra incognitát* talált. A magyar társadalom akkori rajza valahogy úgy nézett ki, mint a XIX. századbeli afrikai térképek: teli fehér foltokkal, amelyek felfedezetlen területeket jelképeztek [...] A falusi társadalomról csak romantikus elképzelések voltak. Az ipari munkásság kialakulásának körülményei a ködös történelmi homályba vesztek, és e növekvő társadalmi réteg korabeli problémáinak tanulmányozása tabunak számított. Ilyen körülmények között indultak a harmincas évek kérdező fiataljai a magyar társadalom felfedezésére [...]"

Mégis elmondható, hogy ez a nemzedék volt az, amely hosszú szünet után folytatni, pontosabban: újrakezdeni tudta a századfordulón megindult munkát, elsősorban a falukutatás, de mellette hamarosan a városi szociográfia területén is. Erdei Ferenc, Illyés Gyula, Féja Géza, Szabó Zoltán, Darvas József, Bálint György és – nem utolsósorban – Jahn Ferenc nemzedéke volt az, amely a harmincas években elindult a magyar város és falu újrafelfedezésére.

Ma már nem titok, hogy az indító lökést ehhez legtöbbjüknek, szinte valamennyiüknek, politikai vagy ezzel rokon motívumok adták. „Mi teremtette meg a szociográfiát? – kérdi Jahn Ferenc a kispesti kiállítás katalógusának bevezetőjében. És így felel: – Az ébredező társadalmi lelkiismeret; az a szemlélet, amely az egyén életében felismeri a társadalmi adottságok, szükségszerűségek sorsdöntő szerepét. Mióta ez a felismerés úrrá lett az emberi értelmen, azóta az emberről tiszta képet többé nem a maga világától elkülönült individualitásában nyerhetünk, hanem csupán szerteágazó társadalmi gyökereinek elemzésében és céljainak szintetikus felvillantásában érthetjük meg őt. A szociográfia rámutat arra: mi van; a számok, adatok, tények száraz valóságán keresztül lopja be magát agyunkba és lelkünkbe: ember, ismerd meg az életedet, amely elválaszthatatlan a hozzád hasonlók életétől [...]"

Jahn így határozza meg a társadalomkutatás célját: „A társadalmi fejlődés irányvonalának felismerése s benne az egyén boldogulásának előmozdítása. Így kerül a szociográfia a társadalom-átalakító kollektív erők szolgálatába, ami a szociográfiai munkán végigvonuló egységes szempontban jut kifejezésre."

Ennél nyíltabban 1937-ben nem is lehetett volna megvallani, hogy a társadalomkutatás célja a társadalom-átalakítás, méghozzá egy „egységes szempontja", vagyis az osztályharcos szemlélet jegyében.

A szociográfiai munka tehát, akárcsak nemzedéktársai számára, az ő számára is elsősorban közvetlen és távolabbi társadalmi–politikai célok eszköze volt, korántsem öncélú stúdium. Rézler is elmondja, hogy „a harmincas évek társadalomkutatói, legalábbis a szociológia terén, majdnem kivétel nélkül autodidakták voltak, akik kezdetben vagy semmit, vagy nagyon keveset tudtak a társadalomkutatás módszereiről, elméletéről és empirikus technikájáról". Tegyük hozzá: amatőröknek számítottak abban az értelemben is, hogy kutatásaikat csak mellékfoglalkozásként, szabadidejükben folytathatták.

Jahn Ferenc, a tehetséges, fiatal orvos és meggyőződéses forradalmár külön áldozatot is hozott eszméiért és a városszociográfiáért. Önként kiköltözött a fővárosból, Kispestre, e munkások és kisemberek lakta jellegzetes peremvárosba, mert tudta, hogy ott élve és dolgozva orvosként különlegesen kedvező lehetősége lesz bepillantani az emberek életkörülményeibe. Fontos indíték volt nála az is, hogy kitűnő érzékkel ismerte fel az éppen akkoriban kibontakozó falukutató irodalom eszméltető és mozgósító társadalmi hatását a magyar értelmiségre. Ő viszont mint marxista forradalmár, ezt a hatást a városi, ipari munkásság életviszonyainak feltárásával akarta hasznosítani. Ezzel is a felszabadító mozgalom vezető osztályát akarta előtérbe állítani, meg is találta ehhez mind az általános tennivalókat, mind a saját egyéni tennivalóját.

Az előbbieket „A városkutatás feladatai" című cikkében fogalmazta meg a *Gondolat* 1937. májusi számában: „A nagy lendülettel megindult falukutatási munka széles értelmiségi rétegek társadalmi eszmélését segítette elő. Mind ez ideig hiányzik azonban a legalább ugyanolyan fontosságú rendszeres városkutatás alapvetése, amely a sokkal bonyolultabb, több rétegű urbanizációs és koncentrált települési, termelési, fogyasztási és kulturális kérdésekkel próbálna megbirkózni."

E programcikkében saját kispesti felmérésének tapasztalatai alapján vet fel egész sor fontos kérdést és szempontot a modern városkutatás számára: a számszerűség és a valóság viszonyának, város és falu kapcsolatának s az „ingavándorló" elemeknek, a proletarizálódás és a polgárosodás folyamatainak, az egyes munkásrétegek és a munkásmozgalom kölcsönhatásának problémáját, és így tovább.

Jahn Ferenc ugyanis a városkutatásban betöltendő saját helyét és szerepét abban a szerény és áldozatos, de roppant termékeny feladatban találta meg,

amit közvetlen környezete, Kispest szociográfiai feltérképezése jelentett. Tudta, hogy mindenekelőtt kézzelfogható, helyi valóságfeltáró munkára van szükség – természetesen, mint írta, „egységes szemlélet" alapján –, s azzal is tisztában volt, hogy ennek eredményeiben, mint cseppben a tenger, az általános viszonyok fognak tükröződni. Persze csakis akkor, ha a feltárás közben elég mélyre hatolnak, s nem a maguk előre gyártott sémáit próbálják ráerőszakolni a valóságra, a kibányászott társadalmi élet- és tényanyagra, hanem ez utóbbit engedik érvényesülni. Nem kételkedett benne, hogy maga ez a valóság, ez az életanyag is – megfelelő csoportosításban, tálalásban – éppen elég lázító, éppen elég agitatív lesz.

Különféle kisebb városszociográfiai publikációk mellett így került sor az igazi nagy tettre: a kispesti szociográfiai kiállítás megvalósítására 1937 tavaszán. Megrendezését elősegítette, hogy Jahn ez időben szociáldemokrata városi képviselő volt Kispesten.

E kiállítás sokrétű anyagának összegyűjtéséről, ötletes csoportosításáról és szívbe–agyba markoló illusztrálásáról, a Jahn által irányított lelkes csoport kollektív munkájáról itt természetesen nincs mód részletesen szólni. De megtette ezt már könyvében Jahn Anna, aki mint feleség és munkatárs tevékeny részt vett a kiállítás rendezésében. A kiállítás politikai horderejét a csendőrség nyomozó parancsnokságának belügyminisztériumba érkezett 1937. áprilisi bizalmas jelentése világítja meg a legszemléletesebben:

„A kispesti városháza közgyűlési termében dr. Jahn Ferenc kezdeményezésére 1937. április 10-i kezdettel kispesti szociográfiai kiállítást rendeztek. A felhasznált anyag elhelyezése, összeállítása Kispestet, mint a nyomor otthonát és szociális bajokkal küzdő várost állítja a látogatók elé. Ezzel mintegy felteszi a kérdést, hogy mit is kell tenni a bajok megszüntetése végett. A gyanútlan látogatót pedig a teremben tartózkodó agitátorok igyekeznek baloldali irányban befolyásolni. Munkájukat megkönnyíti a kiállítás anyaga, amely alkalmasnak látszik arra, hogy a látogatót a mai társadalmi rend ellen izgassa. A kiállítás rendezője dr. Jahn Ferenc kispesti lakos, Vörös Segély orvos."

Pozitív formában ugyanezt fejezik ki a korabeli baloldali és liberális lapok. A *Magyar Hírlap* szerint „a vállalkozás [...] nemcsak úttörő a maga nemében, de az anyag tervszerű kiválasztásával, logikus elrendezésével, művészi ábrázolásával példája is annak, hogyan lehet a statisztikába foglalt életet elevenen érzékeltetni". A *Pesti Napló* beszámolója így kezdődik: „A teremben színes,

jól megrajzolt grafikont látunk, amelyen két görbe jelzi a választópolgárok számarányát. Ha jobban megnézzük a görbéket, azt látjuk, hogy nagy fényképekből vágták ki őket. Rengeteg ember van rajtuk, hatalmas tömegeket ábrázolnak. Ez a kis ötlet szimbolikusan jellemzi az egész kiállítást [...] Mindazok a grafikonok, görbék és táblázatok, amelyeket itt láthatunk, embereket jelentenek, minden számadat, minden rajz és vonal mögött emberek életét és szenvedését érezhetjük." Az *Új Kor* című katolikus lap is elismeri, hogy a kiállítás „kísértetiesen pontos választ ad nemcsak arra, hogy mi van, mint van, hanem a *miértre* is".

A korszak legszínvonalasabb társadalomtudományi folyóirata, a *Századunk* részletes méltatást közöl a kispesti kiállításról, leszögezve, hogy azt „a magyar társadalomkutató munka egyik legjobb termékének nevezhetjük". „A kiállítás legnagyobb meglepetése – olvashatjuk ugyanott – annak kiderülése volt, amit tényleg csak kevesen sejtettek, tudniillik, hogy Kispest egyáltalán nem is tipikus munkásváros, aminek mindenki gondolta, s a hitel, kereskedelem, közlekedés elemeinek túltengése igen erős a proletárelem rovására."

Ezzel el is jutottunk e kiállítás – és Jahn Ferenc egész városszociográfiai munkássága – egy másik aspektusához, amely túlmutat a napi, közvetlen agitatív és politikai jelentőségén. Ez pedig munkásságának maradandó tudományos értéke.

Jahn Ferenc születésének 70. évfordulóján, az 1972-ben rendezett emlékülésen Szelényi Iván szociológus mutatott rá arra, hogy Jahn városszociológiai munkájának tudományos jelentősége sokkal nagyobb annál, mint ezt e munkássága terjedelméből következtetni lehetne. Hiszen mindössze néhány cikkről, egy tanulmányról és egy kiállítás-vezetőről van szó, amely együttvéve száz oldalt sem tesz ki. A benne foglalt tudományos érték – főként pedig ígéret – viszont ma is tiszteletet és figyelmet érdemel.

Ez a kísérlet a maga nemében páratlan volt, mondta a mai városszociológus, és az utóbbi évektől eltekintve azóta se volt hozzá hasonló.

Valljuk be: a kor, a második világháború előtti évek vészjósló árnyainak növekedése, az észtvesztő száguldás a fasizmus és a háború szakadéka felé – mindez éppen a legderekabb, a baloldalnak leginkább elkötelezett embereket csábította arra, hogy csak a napi küzdelemmel törődjenek, hogy – ha írással vagy publicisztikailag hasznosítható szakkérdésekkel foglalkoztak – olyan témákról és főként úgy írjanak, hogy a legközvetlenebbül szolgálhassák a ve-

szélyre való eszméltetés vagy a fennálló rend elleni lázítás feladatát. Ez erősen rányomja bélyegét a harmincas évek elkötelezett szociográfiai irodalmára is.

Ha most eltekintünk a falukutató munkák egy részének maradandó irodalmi értékétől, azt mondhatjuk, hogy az egész szociográfiai mozgalomban viszonylag csekély azoknak a szerzőknek és műveknek a száma, akik, illetve amelyek mintegy magukban hordták a tudományos irányú továbbfejlődés lehetőségét. Erdei Ferenc és Rézler Gyula mellett Jahn Ferencet sorolhatjuk közéjük.

Valósággal meglepő az orvosi munkával és mozgalmi feladatokkal túlterhelt Jahn Ferenc tudományos és elméleti igényessége. Városszociológiai munkássága a szakember véleménye szerint is túlmegy, túlmutat az egyszerűen statisztikailag megalapozott szakszerű társadalomkutatáson, s egy különleges kísérletet sejtet, aminek mindmáig nincs igazi folytatása. Jahn a maga marxista műveltségére támaszkodva, kísérletet tett ugyanis arra, hogy egy marxi módszerrel dolgozó városkutatást alakítson ki. Munkájában valóban alkotó módon igyekezett felhasználni például a marxi osztályfogalmat. Így „A szociálpolitika és a termelési viszonyok" című, 1933-ban megjelent tanulmányában világosan felismeri és kimondja, hogy a szociálpolitika nem jótékonykodás, az elesettek segítése, hanem hogy e kérdés mögött mindig az adott társadalmi-gazdasági rendszer jellege húzódik meg, más szóval az osztályok konfliktusa. Vagy: Kispest helyzetét elemezve, felhívja a figyelmet a kispesti munkások „ingázására", s ennek adózási vonatkozásaira. A munkások Budapesten dolgoznak, adót tehát oda, s nem Kispestnek fizetnek, aminek következményei azután a főváros és Kispest kommunális szintje közti különbségben mutatkoznak meg.

Talán bizonyítani sem kell, hogy Jahn sohasem tért ki a közvetlen agitatív célokra hasznosítható feladatok elől. De városkutatói munkásságában általában nem a könnyű és látványos megoldásokat választotta. Programcikkében maga is hangsúlyozta: „A városkutatás különös jelentősége nem a nyomor és elhagyatottság kirívó eseteinek feltárásban van, hanem az egészségügyi, szociális és kulturális viszonyok átlagszínvonalát kell megrajzolnia."

Ami a magyar – és nemcsak a magyar – társadalomtudomány későbbi és mai művelőinek egyik legnehezebb problémája lett, s ma is az, ami annyi munkát és életművet kisiklatott már valamilyen irányban, azt Jahn Ferencnek – igen nehéz körülmények között – egy történelmi pillanatra sikerült megoldania: ő az ügy iránti szenvedélyes elkötelezettségét össze tudta kapcsolni, összhangba tudta hozni a tudományos munkában nélkülözhetetlen igényességgel és tárgyilagossággal. Olyan vonás, olyan eredmény ez, amelyet saját tapasztalataink is megtanítottak értékelni és tisztelni. De ne csak tiszteljük ezért Jahn Ferencet, hanem – reá emlékezve, munkásságát megismerve és hasznosítva – igyekezzünk ezt meg is tanulni tőle.

Forradalmak vándora*

– Duczynska Ilona 1897–1978

„Az istenek halnak, az ember él": e Babits-címmel fogadta egy régi barátom közös barátunk, Duczynska Ilona halálhírét.

Valóban: kortalan, változatlan és fáradhatatlan volt, akár az istenek. Életkora mindenképpen irreálisnak tűnt, s tűnik ma is. „Csak" 81 évet élt? Hiszen az „ősidőktől" kezdve, hat évtizeden át volt aktív szereplője a történelemnek. S idősebb mesterei és barátai, Szabó Ervin, Madzsarék, a Polányiak és Angelika Balabanova révén még hosszabb időt, egy egész évszázadot vett birtokba saját élményanyagként. Ócska Volkswagenjén mintha időgépen látogatott volna közénk évről évre a végtelen múltból. Kopottas szürke kosztümjében, rövidre vágott szürke hajával a századforduló orosz forradalmárnője állt előttünk testi és szellemi valójában.

81 éves volt? Élete utolsó napjáig úgy élt, mint egy diáklány. Új és új barátságokat kötött Kanadában, Berlinben, Bécsben és Budapesten, s a mindenkori húszévesekkel értett szót a legkönnyebben. Minden évben többen és többen várták, hogy újra hazalátogasson, ő pedig a legfrissebb barátságot éppolyan szentnek tartotta, mint a fél évszázadosakat.

Mi tette ellenállhatatlanná? Szemének kíváncsi és ravaszkás csillogása, mosolyának kislányos bája, mely szinte megszépítette? Aki csak egyszer is találkozott vele, tudja, hogy ez is. Meg amit ez a csillogó szem és bujkáló mosoly kifejezett: töretlen és törhetetlen szelleme. Nagy idők tanúi és résztvevői közt nem ismertem senkit, aki ifjúságának lobogását ilyen épségben átmentette volna. Semmi nem volt benne a „veteránból". Ő sohasem szerelt le. Egyszerűen az maradt, aki húszévesen volt, forradalmi pályája kezdetén. De ez csak a kisebbik titka volt. A nagyobbik az, hogy ezzel sem lett belőle anakronisztikus jelenség.

Forradalmakban gazdag történelmünk, paradox módon, elég szegény igazi forradalmi egyéniségekben. Forradalmainkat többnyire reformerek vezették. Duczynska a század legnagyobb magyar forradalmi egyéniségei közé tartozik.

* *Világosság*, 1978. 6. sz. 368.

1917-ben, amikor már mindenki torkig volt a háborúval, s a baloldal minden tisztességes és bátor embere azon *töprengett és tanácskozott*, hogy mit lehetne tenni, ez a nemesi családból származó, szervezethez sem tartozó, Svájcból frissen hazatért magányos diáklány volt az első, aki *cselekedni* kezdett, s magával rántotta a legelszántabb forradalmi elemeket. Néhány hónappal később bátran nézett farkasszemet a hadbírósággal. Börtönéből az őszirózsás forradalom szabadította ki.

Ugyanezt a kezdeményező erőt mutatta az 1920-as és 1930-as évek Ausztriájában, ahol baloldali csoportokat szervezett, és a bécsi munkások *Schutzbundjá*ban küzdött, lapjukat szerkesztette még az 1934. februári vereség után is.

Látványos forradalmi szereplésre élete második felében már nem nyílt alkalma. A fasizmus elleni háborút fizikusként segítette Angliában, a hatvanas évek elején pedig irodalmi vonzalmait és készségét állította a kezdődő enyhülés és nemzetközi közeledés szolgálatába. Férjével, a sokoldalú Polányi Károllyal együtt összeállította az új magyar költészet angol nyelvű antológiáját. De ő nem is a „szerepet" és a látványosságot kereste. A régi anarchisták és Szabó Ervin tanítványaként a szálak szívós szövögetésében, a mindennapi, csöndes konspirációban volt igazán elemében. Csak utolsó éveiben árulta el – még akkor is szemérmes tartózkodással –, hogy 1917 tavaszán már teljesen felkészült egy Tisza István elleni revolveres merényletre, amelyet végül a miniszterelnök hirtelen bukása tett feleslegessé. Bizonyos, hogy neki nem reszketett volna a keze.

Nemrég a bécsi Állami Levéltárban kezembe került a budapesti osztrák konzul 1919. júliusi bizalmas jelentése arról, hogy bizonyos Ilona Duczynska jelentős pénzösszegekkel megbízottakat küld Ausztriába és Svájcba, az ottani szocialista forradalom előkészítésére. (Jót mulatott, amikor tavaly a szöveget átadtam neki.) Ki tudja, hány hasonló „turpisságot" követett el vagy igyekezett elkövetni az évtizedek során? Nem volt fecsegő természet.

De nem volt felelőtlen természet sem. Nem kalandora, hanem fáradhatatlan vándora volt a forradalmaknak. A benne élő és mesterei által kifejlesztett szigorú moralitással mérte fel, mit kell, s mit nem szabad tennie. Csak e belső döntőbíróra hallgatott, külső fegyelmet és korlátozást nem tűrt, mint ahogy

ő se akart mások döntőbírája lenni. Végtelenül toleráns volt minden őszinte meggyőződéssel szemben. Ebből fakadt, hogy csak ellenzékben, a küzdő forradalmár szerepében érezte otthon magát, a győztesében nem. Mindig az elnyomottak, az üldözöttek pártján akart maradni. Szabad, vándorló életének is ez adta meg az értelmét: a világ minél több részén, minél több embernek segítségére lenni.

E rokonszenvei, akárcsak nézetei, sokszor különösek és ellentmondásosak voltak, moralitása és egyénisége azonban mindent hitelesíteni tudott, amit mondott vagy cselekedett.

Egyszemélyes intézmény volt, egy nagy nemzedék köztünk élő, egyik utolsó képviselője, örökös igazodási pont. Talán ezért éreztük úgy, hogy örökéletű is, hogy mindvégig velünk marad. S hogy mégis mennie kellett, nem követeli tőlünk, hogy mindenben az ő útját, munkáját folytassuk. Mentegetőző, szerény mosolyával csak egy örökséget hagyott gyermekeire és unokáira: a kötelességtudatot.

Kecskeméti Pál halálára*

Személyesen nem, csak írásaiból ismertem, meg a régi pesti értelmiség köreiben hallottam legendás okosságáról, és ikertestvérével, Kecskeméti Györggyel, a *Pester Lloyd* 1944-ben elpusztított munkatársával való, sok mulatságos bonyodalmat okozó hasonlatosságáról. Mégis, mióta néhány nap előtt hírét vettem Washingtonban bekövetkezett halálának, s újraolvasom cikkeit a *Századunk* régi számaiban, egy Kosztolányi-novellának ezek a sorai járnak az eszemben:

„Mi regényesek voltunk. Ők tárgyilagosak. [...] Két nemzedék még nem különbözött annyira egymástól, mint a mienk meg az övék. Nekünk az apánk húszéves korunkban irónnal a kezében kiszámította, hogy mennyit kereshetünk ezen vagy azon a pályán, ha serényen dolgozunk, hogy milyen nyugdíjjal, korpótlékkal vonulhatunk majd vissza pihenni, s e biztos tudatban könnyű volt elrugaszkodnunk a »rendes« élettől. Őnekik ez a rendes élet a kaland volt, mert köröttük mindenki rendetlenkedett [...] Mi folyton cigarettáztunk, rontottuk magunkat, szép és rút szerelmek lázában égtünk. Ők nem dohányoznak, tornáznak, korán megnősülnek. Mi naponta ötször-hatszor meg akartunk halni. Ők inkább élni szeretnének, ha lehetne..."

Az 1901-ben született, filozófusnak készülő, még nemzedékében is szokatlan műveltségű Kecskeméti Pál a húszas években a *Századunk*hoz, ehhez a töretlenül demokratikus szellemű, de teljes izoláltságban dolgozó folyóirathoz csatlakozott, mint annak legfiatalabb, s e körön belül még külön is elszigetelt, az „öreg" radikálisoknál illúziótlanabb munkatársa. Azok – Vámbéry Rusztem és társai – részt vettek a századeleji baloldali mozgalmakban és a forradalmakban, küzdöttek, csalódtak, majd újra kezdték a harcot a régi eszményekért. „Ezek a fiatalemberek, mondja Kosztolányi, nem csalódottak. Csalódni csak az tud, aki valaha hitt. Nekik erre nem engedtek időt."

A rá és sok nemzedéktársára jellemző, látszólag hűvös, valójában inkább önkínzóan *tárgyilagos* szemléletmódot maga Kecskeméti definiálta szokott

* *Élet és Irodalom*, 1980. 43. sz. (október 25.), 8.

pontosságával egy 1937-es cikkében: „Két homlokegyenest ellenkező típussal találkozunk manapság a politikában [...] Az első típus általában a remény hangulatában él. Hisz abban, hogy küszöbön áll a nagy fordulat, amely végre megszünteti a társadalom eddig oly nyomasztóan érzett tökéletlenségeit [...] A második típus nem reményekből indul ki, hanem úgy akar küzdeni a társadalmi bajok ellen, hogy fogalmilag meghatározza a fő bajokat, és felkészül az ellenük való fellépésre, bárhol és bármikor jelentkeznek is".

Pontosan ezt tette huszonöt éves korától kezdve. Cikkei sorában eredetileg filozófiai alapállásból, de azután kényszerűen mindinkább a szociológia és a politika felé tolódva, az európai összeomlás robajában is egy természettudós higgadtságával veszi bonckés alá a demokráciák és a diktatúrák küzdelmét, s benne az ideológiák, a tömeglélektani folyamatok és eszmeáramlatok szerepét.

Félelmetes a tisztánlátása, néha szinte dermesztő a racionalizmusa. A mítoszok ellen fellépve kérdi: „Nem férfiasabb út-e, nem méltóbb vállalása-e emberi sorsunknak, ha belenyugszunk, hogy nem felelhetünk minden kérdésre teljes véglegességgel és apodikticitással?" Úgy védelmezi a demokráciát, hogy kíméletlenül rámutat sebezhető pontjaira. 1935-ben részben mesterével, Jászi Oszkárral is vitatkozva figyelmeztet: „Demokratikus kormányzás a tömegek ellen nem lehetséges". A demokráciának létérdeke, hogy belássa: a tömegek igenis elpártolhatnak tőle. S az antidemokratikus törekvések elleni védekezés hatásos módját nem az agitációs vagy gondolatszabadság korlátozásában, hanem az elégedetlenség *okainak* kiküszöbölésében jelöli meg. Csak az a demokrácia védheti meg magát, amely „akar valamit", hangsúlyozza.

Volt alkalma közelről tanulmányozni a demokrácia elgyengülési és önfeladási folyamatát. 1927-től egy évtizedet Berlinben töltött, mind veszélyesebb körülmények között; 1940-ben már Párizsból kellett továbbmenekülnie. Eleinte saját nevén, majd Peter Schmiedt néven írta ma is izgalmas olvasmányt nyújtó politológiai helyzetjelentéseit és elemzéseit a gyorsan fasizálódó, végül már hitleri Harmadik Birodalomból. Nem ismeri az önámítást. Egyik írását így fejezi be: „E tanulmány eredménye még mindig csak az, hogy nincs megoldás. De egyszer szóhoz kell jutniuk azoknak is, akik nem akarnak részt venni a mai tömegek eszeveszett, pánikszerű pusztulásba-rohanásában. Ez a pánik minket is magával sodor, de legalább tanúságot tettünk arról, hogy

ez nem a mi utunk. Lesz-e, aki megtalálja a mentő szót, amely megvilágosítja a pánik részegjeit?" A cikk végén a datálás: Berlin, 1937.

A háború kezdetén az utolsó hajóval jutott ki Casablancából az Egyesült Államokba, ahol egy ideig a Rand Corporation politikai szakértőjeként, majd kaliforniai szociológiaprofesszorként működött. Munkásságában mindinkább áttolódott a tudásszociológia területére, s ő adta ki fiatalon elhalt nagynevű sógora, Mannheim Károly műveit.

A „mentő szót" ő sem tudta megtalálni egész életében, de okos és józan szavaiból, szerény, de tántoríthatatlan magatartásából nekünk is sok tanulnivalónk van.

Fehérek közt egy európai*

– Ferenczy Béni

Az „européer" kifejezést, tízéves korom táján, Ferenczy Bénivel kapcsolatban hallottam először. Szüleim beszélgetéséből kaptam el a szót, apám a Ferenczy házaspárral való ismeretség kezdetén mondta egyszer Béniről: „Hát igen, az egy européer."

Bizonyára rákérdeztem a számomra ismeretlen szó jelentésére, de biztosan csak arra emlékszem, hogy rögtön úgy éreztem, ez a kulcs Ferenczy Béni egyéniségéhez, s attól fogva ezzel próbáltam nyitogatni, a magam számára megfejteni az emigrációból akkoriban hazatért művész különös sugárzásának és irányában érzett vonzalmamnak a titkát.

Mi ragadta meg alakjában a gyerekképzeletet? Megkísérlem akkori szememmel és mai tudatommal leírni.

Már külső megjelenése elütött mindazokétól, akikkel addig találkoztam. Pedig a legkevésbé sem volt „excentrikus" figura. Mégsem hasonlított az általam akkor ismert pesti figurákra; nem volt zsidó polgár vagy értelmiségi, de nem volt „keresztény úriember" sem.

Öltözködése is erre utalt. Csontos, magas alakja természettől elegáns volt, de öltözékében se polgári feszesség, se művészkedő magakelletés. Ruhadarabjai akkoriban szokatlanul lezserek, puhák, többnyire szürke színűek, nem a külvilágnak szólóak voltak.

Fejét, klasszikus profilját, domborodó, hatalmas homlokát és horpadt halántékát szobrászi műremeknek éreztem, s összefüggést kerestem vonásainak és művészetének zártsága, klasszikus harmóniája között.

Társasági magatartása is elütött a pesti szokásoktól. Roppant keveset beszélt, anélkül azonban, hogy komoran lett volna szófukar. Inkább derűsen hallgatott, élvezni látszott a körülötte zajló beszélgetést, vitát, hangzavart, s időnként halkan felkacagott, pontosabban: kuncogott, valami különös, magas hangon, nem a saját hangján. Nevetését gyermekien tisztának, jóindulatúnak, együttérzőnek éreztem. Mai fülemmel „visszahallgatva" valami lemondást, keserűség-árnyalatot is érzek benne.

Ahhoz a művészfajtához tartozott (képzőművészek közt, azt hiszem, nem is olyan ritka típus), amelyik szinte teljesen lemond a szóbeli önkifejezésről, s a szótlan megfigyelésre, a világgal való végsőkig leegyszerűsített, látszólag passzív kapcsolatra korlátozza magát. A valóságban a világot nem szavakkal, hanem műveivel igyekszik megmagyarázni és megváltoztatni. Persze a művelt és írástudó Ferenczy Béni szótlansága nem azonos az ösztönös művészekével, akiknek valóban egyedüli kifejezőeszközük az ecset vagy a véső. Nála ez inkább a végső kifinomultság egyszerűsége volt.

Ki hitte volna, hogy ez a kevés szavú egyszerűség még tovább fokozható? Hogy a beszéd tovább redukálható, puszta igenre és nemre, a műalkotás balkezes, archaikus tömörségű rajzokra és reliefekre? Talán optikai csalódás, talán utólagos öncsalás, de ma úgy érzem, hogy az 1956 novemberében bekövetkezett szörnyű agyvérzés nemcsak törést okozott, hanem következményeiben, abban az egyszerre szívszorító és felemelő bénultságban az addigi élet és mű folytatásához, legvégső állomásához juttatta el Ferenczy Bénit. Alig akadhatott és akadhat valaha ember – gondolkodó és művész –, aki ebbe az állapotba ennyire át tudja menteni énje lényegét, akin a borzalmas csonkulás ilyen keveset csonkít, sőt azt segít kiemelni, amire egész életében törekedett. Azzal, hogy hátralévő éveiben már csak igent és nemet tudott mondani, de éppen ezt a két szót kimondhatta, még inkább arra koncentrált, ami közléseinek addig is lényege volt: a csendes-megvesztegethetetlen ítéletalkotásra. Amikor pedig időnként el akart valamit magyarázni, ezt most már a napi, gyakorlati élet szintjén is rajzzal tette. Egy hosszú távollétem után úgy fejezte ki feleségemtől való elválasztottságomat, hogy falat rajzolt kettőnk közé.

Emberségének, lelki nagyságának példáit barátai és tanítványai vég nélkül tudják idézni. S olyanok sem vagyunk kevesen, akik 1944-ben az életünket köszönhettük neki és hozzá méltóan bátor, őt aktivitásban és gyakorlatiasságban oly pompásan kiegészítő feleségének, aki tucatjával mentette ki az embereket a már fallal körülzárt pesti gettóból és más, halált jelentő helyekről és helyzetekből. (Hadd tisztelegjek itt Ferenczy Erzsi „mentőosztagá"-nak felejthetetlen alakja, a mindig vidám, szőkeségével pedig minden gyanún felül álló síelő, Kábel, azaz Herendy Gyula emléke előtt, akinek halálhíre nem-

* In: Réz Pál (szerk.): *Ferenczy Béni arcképe.* Bp. 1984. Európa, 71–73. A megírás dátuma: 1979.

rég jött Kanadából. A budakalászi sváb fiatalember és az őhozzá hasonlók példája beszédes cáfolata a hazai németek akkori magatartását illető általánosító ítélkezéseknek.)

Ferenczyék nem érték be az „alkalmi" mentőakciókkal. 1944 nyarán vagy őszén beköltöztek Szilasi László sebészorvos műtárgyakkal zsúfolt nagy, belvárosi lakásába, a mai József Attila utca 18.-ba. Ennek célja Szilasiék részéről nyilván a lakás és a benne lévő értékek átmentése volt, Ferenczyék részéről viszont az, hogy bázist teremtsenek rejtőző és ellenálló barátaik számára.

Amikor a különböző, részben épp általuk szerzett búvóhelyek kimerültével, akkor hétéves öcsémmel együtt, egy időre én is náluk húzódtam meg, minden előzetes ismeretem és sejtésem ellenére is megdöbbentem a házaspár vakmerőségén, az oltalmuk alatt ott lakók tömegén. Nyíltak az ajtók – ha jól emlékszem, reggel érkeztünk oda Budáról –, s egyre újabb rejtőzködők kerültek elő. (Nemcsak zsidók, mint nagynénéim, a Jaulusz nővérek, hanem prominens baloldaliak is, például Fischer József építész, a későbbi miniszter.) A várakozással teli napok nagy részében együtt ültük körül Bénit, akiben szorongásnak vagy hősies kötelességteljesítésnek a nyomát se lehetett felfedezni. Csak tette a magáét, szokott egyszerűségével és természetességével. Ugyanezzel a mosolygós nyugalommal fogadta alig néhány évvel később kezdődő mellőztetését is.

Pedig – ezt csak mostanában, évtizedek múltán tudtam meg Ferenczynétől és Donáth Ferenctől – volt annak a lakásnak egy még rejtettebb és veszélyesebb zuga is: a cselédszobába az illegális kommunista párt vezető emberei jártak találkozókra, megbeszélésekre.

A pesti oldal felszabadulásának reggelén nyomban Ferenczyékhez rohantunk, s ők ismét maguknál tartottak. Most már vidámabb, eseménydúsabb napok következtek, amíg csak nem sokkal később mindnyájunknak odébb nem kellett állnunk, mert a szomszédos ház (s benne a Baumgarten-könyvtár) lángjaitól a mi házunk is tüzet fogott.

Ferenczyék, ha jól emlékszem, akkor – vagy hamarosan – a Szentkirályi utca valamelyik kis főúri palotájának egyik szobájába költöztek. Ugyanott lakott Zilahy Lajos és talán Szent-Györgyi Albert is. Ők ugyanúgy beletartoztak a Ferenczy házaspár ekkori „kapcsolatrendszeré"-be, mint a szociáldemokrata Fischer József, az előző lakásba feljáró kommunisták, vagy új házigazdái, a Szentkirályi utcai németellenes arisztokraták. Amit a politikában az egész baloldal egységfrontjának neveztek, számukra természetes, eleven közeg volt. Amíg ez az egységfront s ez a közeg létezett, addig tartott – tarthatott – Béni otthonossága is az új világban. Más közegbe képtelen volt beilleszkedni.

Azt hiszem, 1944/45 telén, a fűtetlen szobában Ferenczy Béni mellett üldögélve kezdtem megérteni az „européerség" belső tartalmát. De megfogalmazni még sokáig nem tudtam, pedig oly egyszerű, mint ő maga volt, s körülötte minden. Ma így fogalmaznám: egy olyan világban, ahol szinte mindenki valamilyen függőségben, szolgálatban vergődött, ő független tudott maradni.

A magyar progresszió krónikása*

– Vezér Erzsébet köszöntése 70. születésnapján

A legtöbb családnak megvan a maga belső krónikása, aki számon tartja a családi eseményeket, legendákat és anekdotákat, születésnapokat, házassági és halálozási évfordulókat, a rokoni relációkat, kapcsolatot tart a messzire szakadt családtagokkal, s akit csodálni szoktunk rendkívüli gondosságáért, memóriájáért, odaadásáért.

S most képzeljük el mindezt százszoros méretben, a századelőn kibontakozott hazai irodalmi és tudományos progresszió nagy famíliájával, s ennek az időben máig, a térben Amerikáig és Ausztráliáig nyúló kiágazásaival. Ennek az óriási és kollektív „családtörténetnek" a fáradhatatlan krónikása Vezér Erzsébet, aki előbb az Akadémiai Kiadónál, később az Irodalomtudományi Intézetben, végül a Petőfi Irodalmi Múzeumban Ady-kutatóként, -filológusként és -biográfusként, a költői és prózai életmű egyik kiadójaként lett – fokozatosan és teljesen logikusan – a költő tágabb szellemi környezetének, korának és utókorának mind alaposabb ismerőjévé és megismertetőjévé.

A kor és a kör iránti szenvedélyes érdeklődéstől hajtva jutott el Jászi Oszkárhoz és Bölöni Györgyhöz, innen Lesznai Annához, a Hatvanyakhoz, Fenyő Miksához, Emil Isachoz, Ady és Jászi erdélyi és romániai híveihez. Egy másik szálon pedig a kiterjedt, s a világban nemcsak szétszóródó, hanem jelentős tudományos szerephez is jutó Polányi famíliához és Duczynska Ilonához. Ismét egy másikon a hatásában ugyancsak nemzetközi jelentőségű Vasárnapi Körhöz és Lukács Györgyhöz, végül a *Nyugat* és a *Szép Szó* tengelyén a két Ignotushoz, Fejtő Ferenchez, Arthur Koestlerhez, Havas Endréhez, Gyömrői Edithez és József Attila egykori körének más tagjaihoz, olyan emigráns publicistákhoz, mint Hajnal Jenő, Lengyel Emil, Halász Miklós. Nagy intézményekre méretezett munkát végez egymaga, de másokat is ösztönözve, serkentve – dokumentumok és levélhagyatékok, interjúk és visszaemlékezések szenvedélyes gyűjtésével, hazamentésével, publikálásával.

* *Élet és Irodalom*, 1985. 6. sz. (február 8.), 7.

Hogy mást ne mondjunk: nagyobb részben ő végezte el Ady publicisztikai írásainak összegyűjtését, anonim párizsi cikkeinek felkutatását és azonosítását, ezek szerkesztését, kéziratokkal való összevetését, összes utalásaik jegyzetelését. Ritka tudományos teljesítmény ez, és a prózai kötetekben megtestesülő olyan maradandó érték, amelyet Lukács György az újabb magyar könyvkiadás legfontosabb termékének nevezett.

Hosszan sorolhatnám más irodalom- és kultúratörténeti jelentőségű publikációit – ehelyett inkább visszatérnék a kiinduló családi hasonlathoz. Írásaiban, publikációiban ugyanis azt érzem a legeredetibbnek és leglényegesebbnek, amit az eddig ismeretlen összefüggésekről, e széles és szerteágazó kör tagjainak összetartozásáról, kapcsolatairól, egymásra és másokra gyakorolt, hazai és nemzetközi hatásáról felderít és felmutat. S ilyen „családias" a szemlélete is: őt nem zavarja Jászi Oszkár és Lukács György kibékíthetetlen világnézeti és politikai ellentéte, vagy Lesznai Anna és Dienes Valéria ellentétes életfelfogása. Valamennyiüket a családhoz tartozónak tekinti, amelyben ő maga is otthonosan mozog, s amelynek egyetlen érdemes tagjáról sem szokott megfeledkezni. Csak éppen a saját születésnapját hallgatta el.

Mi, barátai pedig kissé röstelkedve valljuk be, hogy ez a köszöntés két hetet késett, de ezzel akaratlanul is bizonyítjuk – amit egyébként is tudunk – az ünnepelt „intézményi pótolhatatlanságát".

Távoli, tiszta hang*

– Szász Béla nyolcvanadik születésnapjára

1956. október 6-án a megrendítő s egyben felemelő hatású Rajk-temetés kirívóan visszatetsző mozzanatának a hivatalos beszédeket, a frázisoktól hemzsegő, hosszú és kényszeredett szónoklatokat érezte a jelen lévő tömeg. A „soha többé" és a párt megújulásáról szóló fogadkozások Apró Antal és Münnich Ferenc szájából már akkor is hiteltelennek, üresnek és szánalmasnak hatottak, noha persze még sejtelmünk sem lehetett arról, hogy alig néhány hét múlva pártjuk ismét gyilkolni fog, méghozzá nagyobb arányokban, mint valaha.

Egyetlen tiszta, puritán, pár mondatos beszéd hangzott el a gyászünnepség végén, amelyre a fáradt, keserű hangulatú tömeg mégis felfigyelt. A szónok, aki Rajk Júlia felkérésére, a pártvezetők vonakodó, kényszeredett engedélyével a *vádlott-társak* nevében beszélt, Szász Béla volt. Ezt mondta: „Koholt vád, bitó vetette hét évre jeltelen sírba Rajk Lászlót, de halála ma a magyar nép és a világ előtt figyelmeztető jelképpé magasodik. Mert amikor százezrek vonulnak el a koporsók előtt, nemcsak az áldozatoknak adják meg a végső tisztességet, de szenvedélyes vágyuk, megmásíthatatlan elhatározásuk, hogy egy korszakot temessenek el, örökre eltemessék a törvénytelenséget, az önkényt és a szégyenletes esztendők erkölcsi halottait, örökre veszélytelenné tegyék az ököljog és a személyi kultusz magyar tanítványait. Hisszük, hogy okulva a múltból, máris új útra lépünk, s ezt az utat soha többé nem sötétítheti el ártatlan áldozatok árnyéka. Ezt fogadjuk, Rajk László, Pálffy György, Szőnyi Tibor, Szalai András, s ebben a bizalomban búcsúzom én is tőletek. *Nem felejtünk!*"

Szász Béla neve és alakja ekkor vésődött be korosztályunk szívébe és emlékezetébe. A legtöbben ekkor tudtuk meg, hogy mint Rajk László, Fejtő Ferenc, Schöpflin Gyula egykori harcostársa, majd nyugati, párizsi és argentínai emigráns került a Rajk-per „gyanúsítottjai" közé, s töltött öt évet Rákosi

* *Népszabadság*, 1990. július 9. 7. o.

börtönében. Szabadulása után nem fogadott el magas pozíciót, hanem csendesen, irodalmi lektorként dolgozott.

1957 elején jött a híre, hogy Szász Béla emigrált. Ama kevesek közé tartozott, akinek a Kádár–Münnich-kormányzat befolyásos vezetői – akár mint egykori vádlói és őrei, akár mint volt rabtársai – jól ismerték jellemerejét. Úgy vélték, és ezt meg is mondták neki: Nyugaton, még ha nem tesz is lakatot a szájára, kevésbé veszélyes, mint itthon. Távozásával, úgy éreztük, még kietlenebb lett az ország.

De neve pár hónappal később ismét feltűnést keltett. 1957. szeptember 15-én, amikor az ENSZ-ben napirendre tűzték a magyar kérdés vizsgálatára kiküldött ötös bizottság jelentését, tudva vagy sejtve, hogy tanúvallomásával ő is hozzájárult az igazság felderítéséhez, a *Népszabadság* – érvek vagy ellenbizonyítás helyett – a sztálinista kirakatper egykori vádjait újította fel, és toldotta meg elképesztő módon: „Az angol kémszervezettel, az Intelligence Service-szel volt szoros kapcsolatban Szász Béla, aki 1941-től mind a mai napig az angol hírszerző szerveknek dolgozik. Az Intelligence Service megbízásából tért haza Argentínából Magyarországra, a bíróság kémtevékenység miatt jogerősen tízévi börtönbüntetésre ítélte [...] A vizsgálat és a tárgyalás során Szász Béla bűnösnek vallotta magát, és beismerte, hogy az angol hírszerző szervek ügynökeként adatokat szolgáltatott Magyarország politikai, gazdasági és katonai helyzetéről."

Nem tudok róla, hogy a *Népszabadság* az elmúlt 33 évben bármilyen formában korrigálta vagy jóvátette volna ezt a felmelegített rágalmat. Mégis, annyiban persze hálásak lehetünk a cikk egykori szerzőinek, hogy akaratlanul hozzájárultak egy remekmű születéséhez. „A budapesti pártközlöny cikke – írta később Szász Béla – megszilárdított hitemben, hogy nem hallgathatok arról, miként jönnek létre az orosz és magyar titkosrendőrség műhelyeiben a valóban tőről metszett hamis vallomások."

1961-ben, amikor még minden részletre pontosan emlékezett, de már az egészet távlatosan látta, nekiállt, és nem egészen fél év alatt megírta világhírű könyvét, „egy műper kórtörténetét". Sokan próbálkoztak előtte és utána ezzel a műfajjal szerte a világban. Állítani merem, hogy Koestler *Sötétség délben*-jét leszámítva a *Minden kényszer nélkül* valamennyit felülmúlja. Koestler remeke azonban *fiction*, művészi-ideológiai sűrítmény, míg „Vincent Savarius"-é egyszerre személyes, hús-vér beszámoló és tárgyilagos elemzés a pokoljárásról.

A könyv először 1963-ban jelent meg a brüsszeli Nagy Imre Intézet kiadásában. Még ugyanabban az évben németül és franciául, 1971-ben angolul is kiadták, 1979-ben a müncheni Újváry Griff kiadó újra megjelentette magyarul. A kritikai fogadtatás is igen kedvező volt. A *Beszélő*nek 1986-ban adott interjújában a szerző maga is elégedetten nyilatkozott az irodalmi és erkölcsi sikerről, az anyagi siker elmaradásában pedig „valamiféle magasabbrendű igazságszolgáltatás" érvényesülését fedezte fel. „Az ember ne keressen pénzt törött bordával, ne keressen pénzt azzal, hogy hajdani meggyőződésével leszámol és szembefordul valamivel, még akkor se, ha ennek a szembefordulásnak pillanatnyilag politikai értéke van bizonyos körök számára."

Íme, ugyanaz az egyszerű, tiszta moralitás, amely a könyv minden lapjáról is sugárzik. Az az édesapjától tanult, legjobb értelemben vett úriemberi tartás, lelki elegancia, amely lehetővé tette, hogy törés és torzulás nélkül élje át a megpróbáltatásokat. A könyv egyik felejthetetlen részlete, ahol elmondja, miként merített erőt Bjelkin KGB-tábornokkal szemben apja polgári tisztességének emlékéből. „A néhai citoyen emléke nem lágyított el, sőt hasonló indulatra lobbantott, mint ami jó néhány hete megakadályozta, hogy kihallgatásra jelentkezzem, holott akkor már azt fontolgattam, nem lenne-e ésszerűbb valamelyik vádat mégiscsak vállalni."

A tiszta moralitás mellett Szász Béla főműve – és élete – a tiszta értelem, a racionalitás mellett tesz hitet. Emlékszem, hogy akik a hatvanas években hozzájutottunk a „Savarius-könyv" néhány becsempészett példányához, milyen szellemi elégtétellel és „ráismeréssel" olvastuk és fogadtuk okos és könyörtelen elemzéseit az általunk is megismert ÁVH-s logikáról, a nagybetűs Párt zagyva mítoszáról, a nagyképű és a szükségletek szerint változó hazugságok rendszeréről, a „hit" értelemgyilkos szerepéről.

1956 után döbbenten tapasztaltuk, hogy a sztálinizmus és a forradalom rettenetes leckéje ellenére milyen sokan vannak a meghurcolt s egyszer már kijózanult kommunisták között is, akik képtelennek bizonyultak elvágni a szálakat, kiszabadulni a Nagy Mágnes vonzásköréből, s újrakezdték, amiről egyszer már ők is azt hitték, hogy folytathatatlan.

Szász Béla könyve sokak számára lett, itthon és az emigrációban, a vakhittel és az immoralitással való gyökeres – és éppen görcsmentes eleganciájában, a gyűlölködéstől való tartózkodásában meggyőző – szakítani tudás példája, majdhogynem tankönyve. S ugyanezt példázza és hitelesíti további életpályája is, amelynek állomásain, mint a londoni *Irodalmi Újság* egyik szerkesztője, majd a Nagy Imre Intézet *Szemle* című folyóiratának szerkesztője, végül a BBC külső munkatársa, mindvégig azt a megbízható színvonalat, megnyugtató világosságot és tartózkodó szerénységet képviselte, amiért személyes ismerősein és barátain kívül is olyan sokan becsülik és szeretik.

Nemzedéktársai, Fejtő Ferenc és Schöpflin Gyula után most már ő is a nyolcvanasok tekintélyes klubjába lépett. Jóleső és megnyugtató érzés, hogy ha távolról is, figyeli átalakuló világunkat, s kipróbált intellektuális és morális mércéjével időnként megmérhetjük magunkat. Szeretnénk gyakrabban hallani a hangját, nemcsak írásban, hanem időről időre személyesen, itthon is.

Születésnapján sokan gondolunk rá szeretettel és tisztelettel.

A százesztendős világjobbító hűsége*

– Kun Zsigmond

Kun Zsigmond közgazdász, közíró és népművészeti gyűjtő március 28-án tölti be századik életévét. Sokunk örökifjú barátja ő, sokan fogják ünnepelni, akárcsak előző, kevésbé kerek születésnapjain. Ennek a körnek nem kell bemutatni a mozgékony, közlékeny, régi és új barátait, közeli és távoli emlékeit egyaránt számon tartó Zsiga bácsit. S hogy őt és munkásságát nem tartja jobban számon a szélesebb közvélemény is, az jórészt az ő szerénységének és a mi mulasztásunknak tulajdonítható.

Kun Zsigmondról valóban elmondható, hogy az évszázad tanúja. Ha valaki, úgy ő igazán megismerte, és nagyrészt végigcsinálta mindazt, amit a XX. századi magyar történelem produkált: mezőtúri gyermek- és ifjúkorában az alföldi parasztság és parasztpolgárság nehéz életét, az első világháborús katonasorsot, a két háború közötti értelmiség anyagi és szellemi krízisét, az 1945 utáni reményt és csalódást. Lenyűgöző memóriájában, mely minden részletet megőrzött, folyamatos egységbe állnak össze ezek a korszakok, s ez valami végtelenséget kölcsönöz elbeszéléseinek. De ez a határnélküliség nemcsak az időben jellemzi őt, hanem sokfajta tevékenységében is. Elsősorban talán közgazdásznak mondható. A george-izmusnak, a földértékadón alapuló liberális közgazdasági iskolának Pikler J. Gyula és Sós Aladár mellett egyik jelentős hazai képviselője. A magyar Henry George Társaságnak ajánlotta „A szabadság kérdésköréről" című pompás tanulmányát (*Valóság*, 1990. május), amelyről – mint büszkén szokta idézni – „mindmáig tanárja", Jászi Oszkár azt írta neki: „Írásaim között kotorászva, úgy látom, a Szabadság kérdésében Te jutottál a legmélyebben a gyökérhez."

Érdemes néhány mondatot idézni a tanulmány utolsó, összegező részéből: „Egyelőre – szerényen – elégedjünk meg ennyivel: egy olyan világgal, ahol az egyén szabad mind szellemi, mind gazdasági vonatkozásban. Ahol a szorgalmat, a termelést nem bénítja adóteher – a közháztartás a földértékadóból él meg –, s a vámfalak nem gátolják a világgazdaság vérkeringésének szabad áramlását" (1946). Kun Zsigmond azonban nem csupán elméleti síkon foglalkozott társadalomjobbítással, hanem a két háború közti demokratikus, progresszív mozgalmak keretében is. Mint a Pénzintézeti Tisztviselők Országos Egyesületének titkára, a harmincas években – többek között József Attila és más írók és gondolkodók közreműködésével – jelentős kulturális centrumot hozott létre értelmiségiek és munkások számára.

Nem maradt azonban egyoldalúan „urbánus" lény a fővárosban sem. Egy hosszú élet munkájával és szorgalmával nagyszabású népművészeti gyűjteményt hozott létre, amelyet jó egy évtizeddel ezelőtt az akkori III. kerületi tanácsnak adományozott, s amely ma is közgyűjteményként látogatható az óbudai Fő téren. Századik születésnapján szomorúságot az okozhat neki és barátainak, hogy szeretett felesége, Erzsike nem érhette meg vele együtt ezt a napot.

Tisztelői és barátai az igaznak megismert eszmékhez és emberekhez való hűség megtestesülését becsülik és szeretik Zsiga bácsiban, s kívánnak neki jó egészséget legalább százhúsz évig!

---

* *Magyar Hírlap*, 1993. március 26. 15. o.

Kéthly Anna orvosa volt...*

– dr. Braun Pál (1909–1998)

Nemzedékek orvosa és betegeinek személyes barátja volt a most 88 éves korában elhunyt kiváló belgyógyász-diagnoszta, aki mesterségének, hivatásának művelése közben részese és ismerője lett századunk történetének, irodalmának, kulturális életének. A harmincas években kezdett praxisa során kezelőorvosa volt József Attilának, Szerb Antalnak, Kéthly Annának, de a Fasor Szanatóriumban működve részt vett Horthy Miklós és súlyosan beteg lánya, Paulette kezelésében is. Az évtizedek során gyűltek, halmozódtak orvosi és emberi tapasztalatai, s mellettük életének és környezetének dokumentumai is, amelyeket tucatnyi albumban csoportosított és őrzött meg, jól érezve, hogy amit átélt és megismert, az utókorra is tartozik.

A „családi" albumban apai és anyai őseinek javarészt még német nyelvű iratai sorakoznak. Dédapja, Leopold Braun tanár, óbudai polgári családban született, s németországi tanulmányok után előbb a magyarországi Habsburgok alcsuti birtokán kapott nevelői állást, majd az Óbudán működő első magyar–német zsidó középiskola tanára s végül igazgatója lett. 1868-ban az uralkodó nevében Eötvös József kultuszminiszter arany érdemkereszttel ismerte el pedagógiai és szolgálati érdemeit. Az ő fia, Braun Pál apai nagyapja, az óbudai Goldberger-gyár raktárnoka, majd az osztrák vasutak felügyelője, 1868-ban született apja pedig biztosítási tisztviselő volt, a két háború között a Phőnix Biztosító igazgatója, aki Csécsy Imrét vette maga mellé, s Illyés Gyulának is álláslehetőséget teremtett. Nem meglepő, hogy a gimnazista Braun Pálnak elsősorban irodalmi ambíciói voltak, s a tanulmányi versenyben ezen a területen aratott sikert.

Ugyancsak orvos első felesége révén, akinek apja a nagymihályi Guttmann doktor, Lesznai Anna, azaz „Máli néni" családjának és népes körtvélyesi baráti körének háziorvosa és szeretett tagja volt, Braun Pál beltagja lett ennek a széles és tarka értelmiségi társaságnak, amely a Jászi-, Madzsar-, Simai-, Csécsy- és más családok köré épült. Ezért alig lepett meg, amikor Jászi Oszkár amerikai irathagyatékában rábukkantam Braun Pál és Guttmann Lili éppen hatvan év előtti, 1938-ból származó önéletrajzára és orvosi diploma-másolatára. Egy túl későn fogant kivándorlási, vagy ahogyan Braun doktor később nevezte, menekülési terv kellékei voltak ezek, s Jászi levelezése bizonyítja, hogy ő is megpróbálta a lehetetlent, hogy állást és bevándorlási engedélyt szerezzen a fiatal orvos-házaspárnak.

Ehelyett a háború és a munkaszolgálat veszélyes évei következtek Braun Pál számára. „Négy évet töltöttem munkatáborban – írja rövid önéletrajzában. – A felszabadulás Angyalföldön ért, ahol segélykórház létesítésében volt részem." 1945-től fiatalos, felszabadult energiájával vetette bele magát a szakmai, az orvos-szakszervezeti és az irodalmi-publicisztikai tevékenységbe. Idősebb barátjával és kollégájával, a fogorvos és író Kovács Györggyel együtt megindították az *Orvosok Lapját*, a szakma népszerű-tudományos folyóiratát, s ennek megszűnte után 25 évig volt az *Orvosi Hetilap* szerkesztője.

Kovács Györgyhöz hasonlóan ő is a Szociáldemokrata Párthoz tartozott, amíg lehetett, s mindketten folytatói voltak annak a régebbi, egykor leginkább Madzsar József által képviselt hagyománynak, amikor a társadalmi és irodalmi érdeklődésű orvos ezekre a területekre is mindinkább kiterjeszti tevékenységét.

Braun doktor azonban mégis elsősorban orvos maradt. 1960 óta utolsó aktív évtizedeit az angyalföldi Róbert Károly körúti kórházban, a II. belosztály élén töltötte, ahol az országban elsőnek alakított ki intenzív terápiás részleget az infarktusos betegek számára. A sorsa úgy alakult, hogy a múlt héten, infarktusos tünetek jelentkezése után, ő maga is erre az osztályra került, s végül, az általa nevelt orvosok és ápolónők családias körében itt fejezte be tevékeny életét. Sok betegének és barátjának fog hiányozni, akik megszokták, hogy bármikor tanácsot, biztatást és szeretetet kaphatnak tőle, talán többet vagy másfélét, mint a fiatalabbaktól. Braun Pál – ezt minden barátja és tisztelője érezte –, afféle „utolsó mohikán" volt, akiben egy viharos évszázadot megélt, jórészt már eltávozott nagy nemzedék minden keserű tapasztalata bölcs humorban és megértő emberségben oldódott fel.

* *Élet és Irodalom*, 1998. 12. sz. (március 20.), 6.

Permanens reformerség*

– Fejtő Ferenc

Fejtő Ferenc csaknem húsz évvel ezelőtt könyvet írt *La social-démocratie quand-même* címmel. A könyv, némi rövidítéssel, jó tizenöt évvel később magyarul is megjelent *Szociáldemokrácia tegnap, ma, holnap* címmel a Belvárosi Kiadónál, függelékében egy igen érdekes interjúval, amelyet Márton László és Mezei András készített a szerzővel. Fejtő itt elmondja a munka keletkezésének történetét, s végül a francia címet így fordítja le magyarra: „Szociáldemokrácia csakazértis!" Én bizony másképp fordítanám, hiszen a francia cím ezt mondja: *Mégiscsak* a szociáldemokrácia. Ezt támasztja alá Fejtő indokolása is, mely szerint voltaképpen Churchill híres mondását – tudniillik hogy a demokrácia a legrosszabb politikai rendszer, az összes többit leszámítva – alkalmazta a szociáldemokráciára. Erről szól a szerzőnek mind a könyvben, mind a beszélgetés során néhol partnereivel szemben kifejtett véleménye is. És nem utolsósorban erről szól Fejtő Ferenc tanulságokban gazdag élete és életműve.

A „csakazértis" és a „mégiscsak" közti különbség több mint árnyalatnyi. Az első a szocdem dogmatikusok diadalmas csatakiáltása lehetne (néhány éve létezett is egy ilyen című lapjuk), a második viszont a sokat látott és próbált értelmiségi kissé rezignált beismerése. Fejtő most sem győzi hangsúlyozni, hogy felfogása szerint a szociáldemokrácia eszméje nem üdvtörténet, célkitűzése nem a „tökéletes társadalom", hanem a permanens reformizmus, s önmagát is folyamatosan megkérdőjelezi, mert nem hisz saját tévedhetetlenségében. Ezt a szociáldemokráciát, valljuk be, magyar földön még nem ismerjük. A mozgalom és a párt 1919 tavasza óta elég szerencsétlenül, végeredményben tragikusan alakult sorsa mindvégig, újra meg újra megakadályozta a magyar szociáldemokrácia modernizálódását, a marxizmustól, a munkásmítosztól

* In: *Hommage à Fejtő Ferenc. A 90 éves Fejtő Ferenc köszöntése emlékezésekkel és tanulmányokkal.* Szerk. Jacqueline Cherrault–Semper, Kende Péter, Litván György et al. [Bp.] 1999. Világosság Alapítvány, 259–265.

és a kapitalizmusellenességtől való elszakadását, a „pártmozgalmi" keretekből való kitörését. Így az utóbbi két évtizedben elhangzott sok „csakazértis" a legtöbb esetben a szociáldemokrácia rossz vagy meghaladott hagyományaihoz való megtérést jelentette olyanok részéről, akik előzőleg – például 1948 és 1988 között – egy ennél is rosszabb (kommunista) hagyományt követtek. Vagy olyanoktól, akik az előző évtizedeket üldöztetésben vagy becsületes visszavonultságban töltötték, ami morális tekintetben magasan az előbbi csoport fölé emeli őket, szellemi vagy politikai tisztánlátás tekintetében azonban nem mindig. A „tökéletes társadalom" vagy a „teljes megoldás" csodavárása és szektaszelleme ugyanis csaknem mindig kihallható – ha gyengébb hangerővel is – ezekből a toborzókból.

Mégis, ha valaki, úgy Fejtő Ferenc teljes joggal kiálthat „csakazértis"-t, hiszen ő aztán nem kitérők és kacskaringók után tért meg a szociáldemokratákhoz, hanem a harmincas évek derekától kezdve tartott ki – minden tekintetben viharos évtizedeken át – a maga dogmátlan szociáldemokrácia-változata és permanens reformizmusa mellett. Valljuk meg, korunkban és körünkben ritka teljesítmény az övé. S ha ezt immár jó ideje tudjuk és tiszteljük is, talán nem árt közelebbről megvizsgálni, honnan és hogyan indult hosszú útjára a fiatal Fejtő, mennyire volt tudatos az útválasztás, s mennyire egyenes ez az út.

Fejtő induló éveinek vizsgálatában nem járunk járatlan utakon, hisz Agárdi Péter már 1982-ben megjelentette a maga korában merész és úttörő munkáját, amely jótékonyan félrevezető alcímével ellentétben nem csupán Fejtő 30-as évekbeli irodalomszemléletéről, hanem világszemléletének kialakulásáról, s amint a főcím is utal rá, egész értékrendjéről és kommunizmuskritikájáról is szól.[1] Agárdi azonban természetesen kényszerhelyzetben volt, s miközben – dicséretes módon – bőven idézte az addig idézhetetlen Fejtőt, egyben mentegetnie is kellett eretnekségeit vagy viszonyítania az igazi marxista–leninistákhoz. Ezért megbocsátható vagy éppenséggel indokolt lehet, hogy ma ilyen kényszerek nélkül, szabadon, ismét visszanyúljunk az öntudatos kezdetekhez (vagy majdnem-kezdetekhez, hiszen itt nem a pályakezdés és az illegális kommunista szervezkedés éveiről van szó, s nem is hevenyészett életrajzról, hanem a börtönből való szabadulással kezdődő szellemi kibontakozásról).

[1] Agárdi Péter: *Értékrend és kritika. Fejtő Ferenc irodalomszemlélete a 30-as években.* Bp. 1982. Gondolat

1934 nyarán Fejtő hosszabb időt töltött Jugoszláviában, Zágrábban és az Adria-parton, ahol rokonai éltek, s ez a „visszatérés a gyökerekhez" lett az ihletője első könyvének, az *Érzelmes utazás*nak, amelynek egy része eredetileg a *Nyugat*ban jelent meg, Fejtő első írói jelentkezése gyanánt. Később kerekítette könyvvé az útleírást, s ekkor született az a világnézeti vallomás, amely feltétlenül megérdemli, hogy főbb részeiben ide idézzük.

„Azon veszem észre magam, hogy lassan és botorkálva már szerkesztgetem is a felszín alatt a világszemléletet, amelyre szükségem van. Tartalmát még nem ismerem, de körvonalai csöndesen kibontakoznak előttem. Lesz benne szabadság, alkalom az eretnekségre, amelyre hajlamom van, s lesz benne fegyelem, ami nélkül a szabadság bomlás és léhaság. [...] Azt hiszem, megértettem a nyugati szellemet, amelynek titka éppen ez az egyensúly a romboló és az építő magatartás között. Ahhoz, hogy az ember alkosson, szükség van türelmes józanságra, de szükség van valami őrületre, valami hitre is. Ilyen »fixa idea« az, hogy azonosítom magamat a póruljártak s általában a »szegények« ügyével. Őrület ez, mert származásomra, műveltségemre s igényeimre polgár vagyok, mert szeretem a polgári kényelmet, kételyt és biztonságot, a polgári étrendet és önérzetet [...] Sehova sem tartozom egészen, s könnyen megeshetik, hogy két szék közt a földre esem. De ezt a veszélyt el kell vállalnom. A polgárok közt forradalmár vagyok, s a forradalmárok között a polgárság hagyományait védelmezem. [...] A mindenben kételkedők közt dogmatikus vagyok, s a dogmatikusok közt a disputa s a szkepszis szabadságának pártján állok. [...] Lehet, hogy ábrándom népszerűtlen, veszélyes, s az is lehet, hogy lehetetlen. De mi mást kísérelhet meg az ember, ha tisztességesen követni akarja ösztöneit. [...] Az életben éppúgy undorodom a lélektani következetlenségektől, mint az irodalomban. Az ember cselekedjék jelleme szerint, s ha jelleme meghasonlott, mint az enyém, cselekedjék meghasonlottan."

Majd egy forradalmár dalmáciai festővel folytatott vitájának leírása után: „Meggyőződésem, hogy öngyilkosság az intellektuelek részéről tettel vagy művészettel előmozdítani olyan eszméket, amelyeknek megvalósulásából épp ők húznák a rövidebbet. Propagandát csinálni olyan formáknak, amelyek szükségképpen képtelen emberek kezébe játszanák a hatalmat, mégpedig óriási hatalmat. [...] Lehet, hogy a történelmet valóban nem okosok és nem okosan csinálják, mint ő mondta. Ám ebből rám nézve legfeljebb az következik, hogy nem fogok »történelmet csinálni«. [...] Magam is, aki nem is olyan régen a festőével azonos nézeteket vallottam, korántsem azért álltam ott, mintha kedvemre lett volna az erőszaknak vállalása, hanem mert szükséges rossznak tartottam. Ma azonban úgy látom, hogy a szükséges rossz elmélete a legkártékonyabb erkölcseinkre."[2]

Fejtő tehát, amint kiszabadult a maga rövid kommunista periódusából, bámulatosan rövid idő alatt ki tudta alakítani azt a szemléletet és attitűdöt, amely közismerten és jellegzetesen ma is a sajátja, mert ettől azóta sem látott okot eltávolodni. Tőle magától (is) tudjuk, hogy szellemi és politikai elhelyezkedésében nagy szerepe volt a Kommunisták Magyarországi Pártjától éppen elszakadt József Attilának, valamint a magyar szociáldemokrácia akkori legnagyobbjának, Mónus Illésnek, aki a párt főtitkára és a *Szocializmus* szerkesztője volt.[3] Kétségkívül sokat tanult és átvett tőlük, de a képlet, amit kialakított, mégis önálló volt. Elfogadta a szociáldemokrácia alapelveit, de a nem dogmatikus Mónusnál is sokkal kevesebb ideológiai és fegyelmi kötöttséggel, mert idézett fogadalmával összhangban megmaradt polgárnak és individualistának is, akárcsak barátja és szerkesztőtársa, Ignotus Pál. Vele és József Attilával vállvetve küzdött a nácizmus, a fajelmélet mindenfajta megjelenési formája ellen, a ráció és a humánum jegyében. Miközben azonban személyileg egy időre ő is éles konfliktusba került a népi írók és ideológusok egy részével, barátainál sokkal megértőbb maradt a népi irányzat különleges hazai szerepe, jelentősége irányában. Nem véletlen, hogy ő kezdeményezte a *Szép Szó* 1937. júniusi, „Mi a magyar most?" című különszámának kiadását is. Végül, ami talán a legfontosabb: noha kérlelhetetlenül és végérvényesen szakított a kommunista eszmével, morállal és módszerekkel, sem ekkor, sem később nem vált olyan fanatikus antikommunistává, mint a kiábrándult eretnekek legnagyobb része. Valami empátiát és érdeklődést ebben az irányban is meg tudott őrizni, s ez mindvégig hozzájárult szelleme és helyzete nyitottságához.

De éppen, mert a Szovjetunió és a nemzetközi kommunizmus ügye folyamatosan izgatta és foglalkoztatta, már a nagy moszkvai perek és a nyugati értelmiség egy részének ébredése előtt kötelességének érezte a figyelmeztetést, s meg is találta ennek legelegánsabb, valóban „fejtői" módját: 1936-ban esszé-

[2] Fejtő: *Érzelmes utazás*. Bp. 1989. Magvető, 215–216., 219., 220., 227., 231–232.

[3] Fejtő: *Budapesttől Párizsig*. Bp. 1990. Magvető, 113. l. és jegyzet.

isztikus ismertetést közölt a *Szép Szó*ban André Gide *Retour de l'URSS* című könyvéről, amelyet Déry Tibor fordított magyarra.[4] Gide-et idézve és elemezve Fejtő egyrészt egy nagy irodalmi és morális tekintélyre hivatkozhatott, másrészt és főként nem jobbról, hanem nagyon is balról bírálhatta a szovjet állapotokat. (Gide könyve olyannyira baloldalinak számított, hogy Déryt még a fordításáért is börtönbüntetésre ítélték.) A bolsevizmus nem szocializmus – ez volt Fejtő cikkének fő mondanivalója. Az eszme megigézettjeinek szóló figyelmeztetése pedig így hangzott: „Gide felmutatja a bolseviki politikai elvek lélektani gyümölcseit. Ha ezek után is kér valaki belőlük: megérdemli, hogy beléjük kelljen harapnia. De nem tudom elképzelni, hogy entellektüel, hacsak nem őrült, író, hacsak nem tehetségtelen, kérhessen belőlük." Később rá kellett jönnie, hogy a kor és a lélek kényszerei okos értelmiségiekkel és tehetséges írókkal is megkívántatják e gyümölcsöket, de a mondat nagyon jól árulkodik arról az egészséges racionalizmusról, amely őt magát mindvégig sikeresen megvédte sokak közös tévedésétől.

Ez a racionalizmus, közelebbről a világ megismerhetőségében való hit, valamiképpen közös vonása a „régieknek", akiknek nagyon kisszámú élő képviselői közül Fejtőn kívül Schöpflin Gyulát, Borsody Istvánt, Rézler Gyulát és az alig fiatalabb Kosáry Domokost van szerencsém ismerni és csodálni. Fejtőre egész életében jellemző, hogy ha valami érdekes, szokatlan társadalmi jelenségről értesül, fogja magát, és elutazik a helyszínre, legyen az Makó a harmincas évek Magyarországán, Jugoszlávia az ötvenes évek elején, vagy Prága 1968-ban.

Sikerült tehát kialakítania egy időtálló, dogmátlan baloldaliságot, amely lehetővé tette, hogy párhuzamosan publikáljon a szociáldemokrata *Szocializmus*ban, a liberális *Szép Szó*ban, a kommunista *Gondolat*ban vagy *Korunk*ban, s eleinte még a *Nyugat*ban is, s hogy Mónus Illés és Hatvany Lajos mellett kapcsolatot találjon Babits Mihállyal és Veres Péterrel, az emigráció kezdetén pedig Arthur Koestlerrel és Károlyi Mihállyal is.

Eljött azután – nem is egyszer – a szakítópróbák ideje is, amikor ez a nagyvonalúan toleráns magatartás tarthatatlanná vált. Az 1939. augusztusi szovjet–német paktum megkötése után Párizsban, a Franciabarát Magyarok Egyesületében is kiéleződött a viszony kommunisták és szocialisták között. Az

[4] Fejtő: „Ami fontosabb Oroszországnál is." *Szép Szó*, 1936. III. 193–209. l.

utóbbiak képviseletében Fejtő volt az, aki feltette a kérdést az elnökjelölt Károlyinak, hajlandó-e elítélni a paktumot, mert csak ez esetben tudják vezetését elfogadni. Amikor Bölöni György és mások nyomására Károlyi – jobb meggyőződése ellenére – nemet mondott, a további együttműködés jó időre lehetetlenné vált köztük. 1941-ben természetesen ismét fordult a helyzet, s visszaállt a beszélő viszony Fejtő és a kommunisták között. A bizalom már kevésbé. „Nem adom fel a reményt – idézi emlékirataiban saját naplóját 1944 szeptemberéből –, hogy a Nyugat szabadelvű és demokratikus hagyományai alapján fogja felépíteni a szocializmust. [...] A kommunisták, akik immár győztesnek hiszik magukat, azt mondják nekem, hogy az, amit ők szocializmusnak neveznek, természetesen más lesz Franciaországban, mint a Szovjetunióban. Igazán így gondolják?" Leírja, hogy 1946-ban régi barátja, Rajk László, aki akkor magyar belügyminiszter volt, Párizsban járva hazahívta, mondván: „Az olyan nyílt, őszinte ellenfeleket, mint amilyen te vagy, jobb szeretem a baloldali szocdem talpnyalóknál."

Fejtő – jó ösztönnel – sem Rajk, sem a szociáldemokraták hívására nem tért haza, a Párizsba kinevezett Károlyi Mihály kérésére viszont, mint tudjuk, elvállalta a követség sajtóirodájának vezetését. Kettejük barátsága és politikai szolidaritása, a meglévő nézetkülönbségek ellenére, most már nem csupán a mindkettőjüket mélyen érintő Rajk-perig, hanem azt követően is mindvégig, Károlyi haláláig fennmaradt.

Rajk letartóztatásának hírére és a „Rajk-ügyre", amelyet annyi képzett és tapasztalt baloldali értelmiségi is – Keleten és Nyugaton – oly szégyenletes módon „bevett", Fejtő az első pillanattól kezdve teljes határozottsággal és elutasítással reagált, ám a szélső antikommunistákra jellemző cinikus kárörvendezés nélkül. Belső szabadsága és megőrzött racionalitása azonnal megkülönböztette őt naiv vagy fanatikus kollégáitól a magyar követségen, akik a hazug közleményeknek és a hazahívásnak egyaránt lépre mentek, de az önbecsapó francia baloldaliaktól is. Nem csak szakított a magyar rezsimmel, és menedékjogot kért a francia hatóságoktól, hanem mint az AFP munkatársa és független publicista, ekkortól töltötte be a francia közvélemény előtt a kelet-európai és kommunista ügyek avatott szakértőjének, a Rajk-ügyet követően a bulgáriai Kosztov-per, a csehszlovák Slánsky-per, később pedig az 1956-os magyar forradalom, az 1968-as prágai tavasz és bevonulás, majd a lengyel forrongások hiteles kommentátorának szerepét.

Két évtizeddel később Mód Aladár történész, egyetemi tanár, régi illegális kommunista, aki szintén régóta és jól ismerte Rajkot, s akinek saját fivére is hamis vádak alapján több évre börtönbe került, megírta, hogy milyen hatással volt rá Fejtő cikke, amelyhez 1956-ban jutott hozzá: „Életem egyik legkeserűbb élménye volt, hogy elolvasva Fejtőnek a Rajk-perről írt 1949-es tanulmányát, azt kellett látnom, hogy Fejtő a per lapokban közölt anyaga s Rajk kommunizmushoz való viszonya, emberi mivolta alapján már akkor világosan látta, hogy az egész per konstrukció. Fejtő számára az alapot e felismeréshez kívülállása, a párttal szembeni kritikai pozíciója, az 1930-as perek analógiája és Rajk utolsó szó jogán elmondott zárószava adta. [...] A tanulmányt olvasva lehetetlen volt fel nem tenni a kérdést, kinek volt igaza: Fejtőnek, vagy Rajknak és nekünk? Magát a pert kétségtelenül Fejtő ítélte meg helyesen, de ez egyáltalán nem igazolja egész politikai állásfoglalásának helyességét. Mert ha az adott körülmények közt valóban olyan mélyen bíztunk is, hogy saját fejünkkel nem gondolkodtunk, hanem elfogadtuk az elfogadhatatlant is, ez elsősorban abban gyökeredzett, hogy a történelem addig – ha mérhetetlenül súlyos áldozatok árán is – az általunk helyesnek tartott irányt igazolta."[5] Egykori elvtársak szellemi és morális szétválásának mértékére alig lehet ennél kifejezőbb példát találni.

Azt hiszem, leginkább a Rajk-ügy s a vele kapcsolatos franciaországi felvilágosító munka terelte ismét Fejtő figyelmét és érdeklődését elhagyott hazája és az egész kelet-európai térség felé. Önéletírásában elmondja, hogy a Rajk-ügy keletkezését elemző tanulmánya és az általa is nagyon tisztelt Raymond Aron erre tett bíráló megjegyzése adta az alapötletet *A népi demokráciák történetének* megírásához, amivel azután végképp a kérdéskör kiemelkedő szakértője lett. A munka érdeme nem csupán a szerző akkoriban még egyedülálló és szokatlan informáltságában rejlett (némi pontatlanságok ellenére is – de hol voltak még akkor a későbbi kremlinológiai és Kelet-Európa tanszékek és intézetek?!), hanem az árnyalatokra és belső ellentmondásokra is fogékony szemléletében, amely saját politikai múltjából és beállítottságából fakadt. Ugyanezzel magyarázható az is, hogy 1956 ígéretes nyarán, majd drámai őszén a nyugati kommentátorok közül alighanem elsőként értette meg a magyar forradalom rugóit, sokszínűségét és Nagy Imre ellentmondásosságában is

[5] Mód Aladár: Ideológia és felelősség. Emlékezés Rajk Lászlóra. *Kortárs*, 10(1969) 5. sz. 715. l.

történelmi szerepét.[6] Hogy „tolmácsolása" mit jelentett akkor a franciáknak, azt Jean-Paul Sartre-nak a *La Tragédie Hongroise* első kiadásához 1956 novemberében levélformában írt előszava fejezte ki a legszebben: „Abszurd ötlet lenne, ha megpróbálnám Önt bemutatni annak a közönségnek, amely már olvasta *A népi demokráciák történetét*, az egyedüli munkát, amely hitelesen tudósít bennünket ezekről a nekünk oly közeli s tíz év óta mégis oly titokzatos országokról. Mindannyiunkat lenyűgözött a társadalmi problémák mély elemzésével, s Önnek köszönhetően először értettük meg az ezeket az országokat feszítő gazdasági ellentmondásokat. De hadd mondjam meg Önnek, hogy az Ön legértékesebb, ritka tulajdonsága a tárgyilagosság. Az emigráns számára csaknem lehetetlen pártatlannak maradni, Ön mégis erre törekedett és meg is valósította. Micsoda szerencse, hogy annyi különböző szemléletű, de egyformán kétes értékű mű mellett, amelyek egy része dicsőíti, más része szidalmazza a keleti rendszereket, megismerkedhettünk az Ön könyvével. Most pedig, amikor e legújabb könyvében csak Magyarországról beszél, az október 23-a óta Önt ért keserű élmények ellenére képes volt megőrizni ugyanazt a távolságtartást – ám korántsem közönytől, hanem a megértés és tájékoztatás égő vágyától vezettetve. [...] Önnek köszönhetően Önnel együtt éltem át népének tragédiáját, s mai olvasói is újraélhetik az egészet: megismerhetik a lezajlott harcokat, a munkások és értelmiségiek halált megvető bátorságát (sokuk már nincs is az élők sorában), azt a hosszú küzdelmet, amely '53-ban és '56-ban kivezethette volna a magyar népet a sötétségből, de amely ehelyett vérbe, sárba, sötétségbe torkollott. De a harc és a kiömlött vér nem volt hiábavaló. [...] A forradalomban megedzett új emberek, akiknek létezéséről az Ön első könyvéből szereztünk tudomást, ismét fel fogják venni a harcot, más eszközökkel, más formában, s nem fogják megengedni, hogy a „demokratizálódás" folyamata megtorpanjon. Az Ön segítségével pedig figyelemmel fogjuk kísérni ezt a harcot. Ebben a hazugságban és erőszakban fetrengő korban leginkább arra van szükségünk, amit Ön Magyarországról nyújt nekünk: az igazságra."[7]

[6] François Fejtő: *La Tragédie Hongroise.* Paris, 1956. Edition Horay. [Időközben magyarul megjelent: Fejtő Ferenc: *A magyar tragédia.* 1956. Bp. 2006. Kossuth]

[7] François Fejtő: *Budapest, l'insurrection.* Bruxelles, 1981. Ed. Complexe, 180–181. l.

Egy év sem telt el, s Fejtő adta ki és vezette be franciául Nagy Imre Nyugatra kijuttatott könyvét, amelyet mi *A magyar nép védelmében* címen ismerünk, amely azonban minden világnyelven megjelent, franciául ezen a sokat mondó címen: „Olyan kommunizmus, amely nem feledkezik meg az emberről."[8] Fejtő csaknem 50 oldalas bevezetője – „Egy kommunista, aki a népet választotta" – kiváló, ma is érvényes portrét festett Nagy Imréről, akivel természetesen tele volt a világsajtó, akinek valódi kilétét és szerepét azonban nemigen értette a külföld, még a vele rokonszenvező baloldali francia értelmiség sem. Bámulatos, hogy a régi emigráns Fejtő, aki sohasem találkozott vele, milyen pontosan megértette.

A Nagy Imre 1955–56-os memorandumaiból összeállított könyvnek, írta Fejtő, „éppen az az egyik legfőbb érdeme, hogy megmutatja magát Nagy Imrét. Az eredeti magyar szöveg néhány olvasójának csalódást okozott nehézkes és skolasztikus kifejezésmódja. Valóban úgy tűnik, hogy Nagy Imre nyelvezete és eszméi jócskán elmaradnak legutolsó cselekedetei, a semlegesség kinyilvánítása és az egypártrendszer felszámolása mögött. Ezek a cselekedetek és intézkedések arról tanúskodnak, hogy túllépett a maga pártálláspontján, és radikális fordulattal megtért a szocialista demokráciához. Ezek a cselekedetek azonban, amint erről még szó lesz a továbbiakban, egy hirtelen és tragikus döntés, egy forradalmi útválasztás eredményei voltak egy habozó és elmélkedő temperamentumú ember részéről, akit múltja, életműve és ideológiája egészen más szerepre készített elő. Nagy Imre sokkal inkább összebékítőnek, kiegyenlítőnek született, mint a szakítás emberének, óvatos reformátor volt, a régi és az újabb tradíciók tisztelője, nem pedig forradalmár, aki mindig a nulláról szeretne kiindulni. Vajon nem éppen ebben áll Nagy Imre tragédiája? A Gomulka-féle kompromisszumoknak ezt a mesterét, aki egyeztetni próbált a magyar nép és a szovjetek, a kommunizmus és a demokrácia, az internacionalizmus és a hazaszeretet között, az események, a nép lelkesedése, tanácsadóinak tapasztalatlansága, a rákosisták ostoba korlátoltsága és az oroszok kérlelhetetlensége – mindez együtt – egy olyan felkelés vezérévé és jelképévé tette, amelyet ő csak nehezen és késlekedve tudott megérteni, amelyet szeretett volna elkerülni, s végül csak hazafias lojalitásból

[8] Imre Nagy: *Un communisme qui n'oublie pas l'homme. Précédé d'un portrait d'Imre Nagy, un communiste qui a choisi le peuple, par François Fejtő.* Paris, 1997. Ed. Plon, Tribune Libre.

tudott elfogadni. Ha létezett valaha *malgré lui* forradalmár, úgy Nagy bizonyosan az volt."[9]

Tudjuk, Fejtő a következő évtizedekben is folytatta ezt a tolmácsoló-értelmező tevékenységet, s megőrizte a Sartre által méltányolt tárgyilagosságot is. Kérlelhetetlenül számon tartotta az '56 utáni véres megtorlásért viselt szovjet és magyar felelősséget, de nem tagadta meg elismerését Hruscsov és Kádár későbbi reformjaitól – megint csak anélkül, hogy sok kritikátlan lelkendezőhöz hasonlóan elfeledte volna, hogy a kommunista reformpolitika éppen a függetlenség és a demokrácia alapvető kérdéseiben nem tesz és nem is tehet engedményt. Egyes nyugati szociáldemokrata vezetőkkel ellentétben Kádárt és Marosánt soha nem tekintette kvázi elvtársának. Számára a szociáldemokrácia reális lehetősége és gyakorlata Nyugat-Európában éppen ezekben az években bontakozott ki, mint „intervencionista liberalizmus", ahogyan idézett interjújában mondja, amely „moralizálja a gazdasági folyamatokat [...] a közérdekkel összeegyeztetett szabadság" talaján.[10]

Fejtő Ferenc joggal érezhette s érezheti ma is, hogy az utóbbi évtizedek európai fejlődése – az integrációs, a gazdasági és a politikai perspektíva tekintetében is – alapjában az ő ifjúkori várakozásait és konklúzióit igazolja. Hányatott évszázadunkban kevés ilyen tiszteletreméltóan egyenes utat és egészében vállalható életművet ismerünk. Szerencséje volt az „érzelmes utazás" ihletett és meghatározó pillanataiban? Nyilván az is volt, de mindenekelőtt ritka intelligenciája és józan arányérzéke.

[9] Id. mű, 4–5. l.

[10] Fejtő: *Szociáldemokrácia tegnap, ma, holnap.* Bp. 1996. Belvárosi Könyvkiadó, 153–155. l.

A *Nyugat* követe múltunkról és jelenünkről*
– Schöpflin Gyula

Schöpflin Gyulát gyerekkorom óta, legalább hatvan éve ismerem, becsülöm és szeretem. Nagy öröm volt számomra, amikor a nyolcvanas évek derekán kezembe került *Szélkiáltó* című önéletrajzának első, nyugati kiadása (az itthonira még egy évtizedet kellett várni), amelyből végre hitelesen megismerhettem annak idején csak suttogva emlegetett bebörtönzésének, azaz ifjúkori kommunista időszakának, másrészt a kommunista párttal és kormánnyal való szakításának és a család Angliába emigrálásának történetét. A könyv ornitológiai mottója így szólt: „A szélkiáltó *(Numenius arquata)* vándormadár. Kelet-Európából átterjedt a brit szigetekre is. Óvatos madár, némán húzódik meg, ha veszély fenyegeti. Röptében hangja melankolikus, hosszan tartó kiáltás."

Az idei könyvhétre megjelent Schöpflin újabb kötete, amelyben összegyűjtve kapjuk – leírni is alig merem – csaknem hét évtized tanulmány- és cikktermésének javát. Kezdve a 30-as években a *Nyugat*ban és a baloldali *Gondolat*ban Nagypál István néven megjelenteken (Schöpflin Aladár, a nagy tekintélyű kritikus és szerkesztő fiaként illőbbnek látta írói álnevet használni), folytatva a Magyar Rádió műsorigazgatójaként 1945 után írtakon, majd, emigránsként, a müncheni *Új Látóhatár*ban és a londoni, majd párizsi *Irodalmi Újság*ban publikált recenziókon és tanulmányokon, s végezve a 80-as és 90-es években immár itthon, különféle folyóiratokban és lapokban megjelenhetett írásokon. (Az utolsó, a sokat mondó „Kettős hazafiság" címmel a nála egy évvel idősebb Fejtő Ferenc 90. születésnapjára 1999-ben készült.)

Akár a szerző, akár a kiadói szerkesztő ötlete volt, nem lehet eléggé dicsérni, hogy a kötet darabjai nem időrendben sorakoznak, hanem – műfaji csoportosításban – egymás mellett szerepelnek sokszor fél évszázados időkülönbséggel keletkezett írások. Ez a szerkezet ugyanis még jobban kiemeli az

* *Élet és Irodalom,* 2000. 34. sz. (augusztus 25.) 19. Schöpflin Gyula: *Marokszedés. Esszék, tanulmányok és még sok minden más* (Bp. 2000. Argumentum, 301 l.) című könyvéről

egész kötetnek és szerzőjének néhány különösen fontos vonását, de elsősorban a témák, a stílus és a hangvétel *kontinuitását.* Engem legalábbis ez a hét évtizedes folyamatosság bűvölt el és nyűgözött le a legjobban ebben a könyvben, hiszen ez az időszak, tudjuk, a legnagyobb konvulziókat és a legélesebb fordulatokat hozta az emberiség életében, s maga a szerző sem valami csendes könyvtárban vészelte át a viharokat, hanem – szerény és visszahúzódó természete szerint (lásd a szélkiáltó fenti definícióját) – kivette részét a félelmetes XX. század küzdelmeiből és megpróbáltatásaiból, s megjárta – egy 1951-ben írt, visszatekintő cikkének címével szólva – a maga „göröngyös útját".

Pedig minden előfeltétele megvolt annak, hogy életútja viszonylag sima és egyenes vonalú legyen. Jó családi háttér, jó szellemi adottságok, amelyek révén érettségi után az Eötvös Kollégium diákja, majd néhány év múlva a *Nyugat* munkatársa lett. Élhetett volna egyszerűen az irodalomnak, amely egyetlen igazi szenvedélye volt, és megmaradhatott volna egyszerűen a családi tradíció vonalán. Márai halála után, a róla és kapcsolatukról szóló cikkben írta: „A Schöpflinek éppúgy a Felvidékről, a szegény magyar művelődés egykori sáncaiból jöttek, mint a Grosschmidek. Apám is, anyám is azt a munkás, szerény, művelt polgári liberális életformát vallották és képviselték, mint Márai. Én lázadtam ez ellen, ő híven kitartott mellette, én utóbb lehajtott fővel tértem vissza ehhez az értékrendhez."

A lázadás azt jelentette, hogy részese lett annak a kommunista diákszervezkedésnek, amelyben ott volt Rajk László, Fejtő Ferenc, Széll Jenő, Beck András és még tucatnyi sokra hivatott fiatal értelmiségi. 1932-ben letartóztatták. A tárgyalás előtt apja csak azt kérte: „Fiam, úriember módjára viselkedj." Csupán négy hónapi börtönbüntetést kapott, s így már a tárgyalásról szabadult, de ez az epizód gyökeresen megváltoztatta életpályáját. Egyetemi tanulmányainak folytatása helyett a legális kommunista folyóirat, a *Gondolat* segédszerkesztője és rendszeres cikkírója lett. A harmincas években írt cikkeivel („Seregszemle", „Új március – új nacionalizmus", „Levél egy elcsüggedt barátomhoz" stb.) a fasizmus felé sodródást igyekezett megállítani, a népfrontos összefogást előmozdítani, a szellemi élet zűrzavarát egy szilárd meggyőződés és világnézet talajáról átvilágítani. „Ne félj élni, ne félj írni, hiszen a kettő nálunk egyet jelent" – üzente a „csüggedt barátnak" – önmagának. Neveltetését, ízlését, apja intelmét ekkor sem tagadta meg. A Németh Lászlóval gyakran vitatkozó Nagypál István kifogástalan hangot üt meg, nem „lelep-

lezni" vagy megbélyegezni, hanem meggyőzni akar. 1945-ben természetesen beállt az új Magyarország építői közé, előbb mint a belvárosi (akkori IV. kerületi) MKP-szervezet titkára, majd a Rádió műsorigazgatója, végül Magyarország stockholmi követe. Ezt az életszakaszát később sem tagadta meg. „45 után jó néhány évig jó volt kommunista értelmiséginek lenni Magyarországon" – írja *Göröngyös út* című, idézett cikkében, ahol azt is elmondja, hogy amikor – már az emigrációban – elolvasta Bertrand Russell *A bolsevizmus gyakorlata és elmélete* című könyvét, amely szerzőjének oroszországi látogatása után, 1921-ben jelent meg, e dátum láttán elöntötte „a mély intellektuális szégyen", s ekkor kezdett komolyan gondolkozni azon, mi tartotta őt és annyi művelt és értelmes társát oly sok rossz tapasztalat után is hosszú ideig a kommunista délibáb fogságában. „Az okok első és talán leglényegesebb csoportját egy szóval jelölhetem meg: Közép-Európa" – mondja ki, majd néhány példa felsorolása után így foglalja össze tételét: „Forradalom és beilleszkedés között nem volt középút Magyarhonban. Akik más táján a világnak reformerek, liberálisok vagy egyszerűen haladó emberek lettek volna egy ifjúi fellángolás után – nálunk dacból, kényszerből, »emberi méltóságból« megmaradtak kommunistának." Persze ama néhány „szép év" elteltével neki is tapasztalnia kellett, hogy múltját ellene fordítják. 1949-ben egy „új káder" ezt vágta a szemébe: „Schöpflin elvtárs destruktív volt a Horthy-rendszer alatt – mi a garancia, hogy nem lesz destruktív a mai rendszerben?"

A szakításhoz azonban nála a Rajk-per okozta megrázkódtatásra és személyes veszélyeztetettségre volt szükség. A tárgyaláson, amelyet – szerencséjére – a stockholmi magyar követségen hallgatott rádión, az ő neve is többször elhangzott Rajkkal közös ifjúságuk valódi és kitalált eseményei kapcsán, s ő, mint írja, már pontosan össze is tudta volna állítani saját vádiratát. Amikor tehát 1950. január elején „néhány kérdés megbeszélésére" hazahívták a külügyminisztériumba, ő családjával együtt Budapest helyett London felé vette útját. Talán még ma, ötven év múltán sem tudja (magam is nemrég olvastam Karel Bartošek cseh–francia történésznek a francia és csehszlovák kommunista kapcsolatokról szóló könyvében), hogy Artur London prágai külügyminiszter-helyettes ügynöki jelentésből értesült a stockholmi magyar követ disszidálási tervéről, s erről a magyar hatóságokat is tájékoztatta. Megakadályozni szerencsére nem volt módjuk.

Az angliai emigrációban keletkezett tanulmányok témájukban és tárgyalásmódjukban is szerves folytatásai a korábbiaknak. Két fő témája ezután is: a magyar kommunizmus és a magyar irodalom. Az elsőhöz tartoznak a tárgyilagos, elemző és a maguk idejében úttörő, de éppen ezért néhol (például a moszkvai emigráció bemutatásában) tárgyi tévedéseket is rejtő írásai a magyar kommunizmus történetéről mind az illegalitásban, mind 1945 után, a hatalomért folytatott harcban („Az illegális kommunista párt Magyarországon", „A Magyar Kommunista Párt útja 1945–1950", „Göröngyös út", „A magyar kommunizmus hetven éve", „Demokratikus szocializmus?"). E legutóbbi vitacikkben 1956 kapcsán fejti ki azt a mára már csaknem általánosan elfogadott véleményt, hogy a szocializmus demokratikus változata ugyanolyan utópia, mint elődei voltak. Nyilvánvaló, hogy ebben a témakörben, amelyhez személyes sorsa, egykori tévútja és annyi tapasztalata, tudása kapcsolódik, kötelességének tartotta elmondani mindazt, amivel a következő nemzedékeket e tévedés megismétlésétől megóvhatja.

Szívbéli témája azonban mégiscsak a magyar nyelv és irodalom, ezek múltja és helyzete otthon és a világban, nem utolsósorban az emigrációban. „Jó hazajárni, mint látogató, és megfürödni az édes anyanyelvben (bár ez is változott, nemegyszer zavart keltve bennem). De van egy láthatatlan szál, amely mindig ideköt – a magyar irodalom." Szép nekrológokban búcsúzik Ignotus Páltól, Illyés Gyulától, Márai Sándortól, figyelemmel kíséri a hazai irodalom új jelenségeit, méltatja és bírálja az irodalomtörténet friss eredményeit, áttekintő előadást tart a száműzött magyar irodalom helyzetéről és feladatairól. De leginkább mégis a magyar irodalom egészének folyamatossága, az értékőrzés foglalkoztatja. S itt ismét gyönyörű példáját találjuk nála az évtizedeken átnyúló kontinuitásnak. 1937-ben cikket írt a *Nyugat*ba apja magyar irodalomtörténetéről, amelynek munkálataiban maga is részt vett, de elkészülte után, a korrektúra végigolvasása közben értette meg, hogy apja és kortársai világnézetét az ő nemzedéke forradalmi hevületében lenézte, mert elavultnak tekintette. „Ma inkább tisztelettel és irigyen nézek fel rájuk. Ők többet értek el – talán azért is, mert nem kapatták el magukat az irodalom és napi politika súrlódásai közt, hanem megmaradtak az írás mércéje mellett." Így ír a 27 éves kommunista forradalmár, aki aztán egy híján 50 évvel később a magyar konzervativizmusról – pontosabban szólva konzervativizmus és

modernizáció viszonyáról – közöl rendkívül érdekes, nagy tanulmányt az *Új Látóhatár*ban. Itt is megmutatkozik az a képessége, hogy szelíden, de határozottan revideálja önmaga és szellemi köre egyoldalúságait, hibás beidegzettségeit. Miközben hű marad önmagához és soha nem tagadja meg múltját.

Izgalmas és ugyanakkor megnyugtató olvasmány Schöpflin Gyula könyve. Zaklatott és vagdalkozó napjainkba korábbi nemzedékek üzenetét hozza, az ő távlatosabb és kiegyensúlyozottabb és éppen általa bizonyítottan időtállóbb szemléletmódjukat eleveníti fel. Ezt húzza alá keresetlen és nyugodt írásmódja is, amely azonban tud színessé és szenvedélyessé is válni, amikor például Erdély viszontlátásáról vagy szellemi értékeink védelméről van szó. Egyszóval szép születésnapi ajándék ez a könyv, amelyet a kilencvenet éppen betöltő Schöpflin Gyulától mi, olvasói és barátai kaptunk.

Egy demokratikus antikommunista*

– Borsody István halálára

Október 17-én 89 esztendős korában meghalt a valódi „nagy generáció", a bibói nemzedék egyik legkiválóbbja, a jó fél évszázad óta Amerikában élt publicista, történész és politológus Borsody István. Hosszú és termékeny élete biztató példa arra, hogy rettenetes századunkat mégiscsak lehetett becsületesen és tiszteletre méltóan végigélni és végigtanúskodni. Az Eperjesen, eredetileg cipszer (szepességi német) családban született Borsody még megismerhette a soknemzetiségű régi Magyarországot, majd saját sorsán keresztül élhette át annak szétverését. Már Csehszlovákiában járt középiskolába és Prágában a Károly Egyetemre, ahonnan jobban megértette térségünk e századi problematikáját, mint a hazai fiatal értelmiségiek többsége. Publicistapályáját a *Prágai Magyar Hírlap*nál kezdte, majd 1938-ban hazatelepült, és a *Magyarország*, 1945-től pedig a parasztpárti *Szabad Szó* és az *Új Magyarország* című hetilap külpolitikai munkatársa lett. Akkori cikkeiben, amelyek *Európai évek* címen 1991-ben összegyűjtve is megjelentek, a „Szlovák–magyar kiegyezés" című tanulmánnyal egyetemben, szembeszállt a térségi nacionalizmusokkal, köztük a magyarral is, a konfliktusokat elemezve kölcsönös felelősségről beszélt, s már akkor egységben és összefüggésükben szemlélte a nemzet és a demokrácia problémáit.

Külpolitikai ismeretei és nyelvtudása arra predesztinálták, hogy a háború utáni új diplomata-garnitúra egyik tagja legyen. A washingtoni magyar követség sajtóattaséjaként dolgozott 1947-ig, Nagy Ferenc miniszterelnök lemondatása után azonban – Szegedy-Maszák Aladár követtel és másokkal együtt – szakított a diktatúra felé kanyarodó hazai kormányzattal. Emigráns lett egész hátralévő életére, de pittsburghi professzorként, majd bostoni nyugdíjasként sem szakadt el ifjúsága színtereitől és vezérlő eszméitől. A világ nagy folyamatait megismerve is elsősorban Közép-Európa jelene és jövője

* *Népszabadság*, 2000. október 28. 9. o.

foglalkoztatta. Így alakult ki szoros barátsága az Oberlinben (USA) élő és tanító Jászi Oszkárral, aki felismerte benne szellemi rokonát és művének folytatóját. Együttműködtek a föderalizmus elvi vitáiban és kimunkálásában, európai alkalmazási lehetőségeinek kutatásában, s nem utolsósorban a demokratikus magyar emigráció folyóirata, a párizsi, majd müncheni *Látóhatár* támogatásában. Közös töprengéseik és a változó világhelyzet formálták Borsody fő művét, amely első kiadásaiban a *The Tragedy of Central Europe* szomorú címet kapta, utolsó angol és első magyar nyelvű alakjában viszont már *Az új Közép-Európa* bizakodóbb címén jelent meg 1998-ban. „Ez a könyv közel fél évszázadon át készült – írta a magyar előszóban. – Európai federalista tanúságtételnek szántam a XX. század világforradalmába született nemzedék nevében."

Néhány fiatal hazai hívének, így Kenedi Jánosnak, Miszlivetz Ferencnek, Sükösd Miklósnak s nem utolsósorban Gyurgyák Jánosnak és az Osiris Kiadónak köszönhető, hogy írásainak java lassanként hazatért, és bekapcsolódik a szellemi vérkeringésbe. Ez évben megjelent *Amerikai évek* című kötetéből szemléletes és izgalmas képet kapunk arról, mi történt a hidegháború évtizedeiben a vasfüggöny túlsó oldalán, akár az amerikai bel- és külpolitikában, akár a nyugati magyar emigráció berkeiben, s a kettő kapcsolatában. Borsody egész életében antikommunista maradt, de sem amerikai, sem emigráns vonatkozásban nem vállalt közösséget a kommunistaellenesség ókonzervatív, differenciálatlan, McCarthy-féle vagy habsburgiánus hangadóival. A demokratikus antikommunizmust képviselte, s kétszer is – 1956-ban és 1977-ben – magára vállalta az emigráció kijózanításának népszerűtlen feladatát. Már az ötvenes években kimutatta, hogy az amerikai magyar emigráció vezérkara, amelyben az egységre törekvés sajnálatos módon a progresszív hang elnémulásához vezetett, egy nem létező amerikai külpolitikához igyekezett igazodni, s erre légvárakat épített, hiszen „a rab népek felszabadítása" csupán jelszó volt, nem pedig politika.

Nem meglepő, hogy ez az elvhű, nagy magyar demokrata, aki a közép-európai országok történelmi és érdekkonfliktusaiban is igazi tárgyilagosságra tudott emelkedni, végül elég magányossá vált hosszú emigrációjában. Pedig amikor az Atlanti-óceán nyugati szélén, a Bostonnal szemben fekvő Cape Codon épült házában sok évvel ezelőtt meglátogattam, s a gyönyörű félszigeten sétálgattunk, ugyanaz az érzésem volt, mint Szabó Zoltán bretagne-i

otthonában: olyan embernél járok, aki több mint történész, politológus vagy szociográfus, mert egész személyiségében erkölcsi és szellemi felelősséget érez Magyarországért és az ország sorsáért. Ahol ő van, ott van az igazi Magyarország. Amikor felesége, Zsóka asszony tegnap a halálhírét közölte, talán ezért éreztem úgy, hogy többet vesztettünk egy kitűnő tollú és jellemű, nagyon kedves és okos embernél.

A magyar polgárság citoyen lelkiismerete*
– Csécsy Imre (1893–1961)

Napjainkban, amikor megint egyszer ki akarják iktatni a XX. századi magyar történelemből a demokratikus baloldal szellemi és politikai örökségét, kétszeresen indokolt megemlékezni a negyven éve elhunyt író és publicista, kiváló politikai gondolkodó és balszerencsés politikus Csécsy Imréről. Nekem magamnak több indokom is van rá, hiszen apám régi személyes és elvbarátjáról van szó, akinek azóta emléktáblával is megjelölt Pauler utcai otthonát ifjúkoromban, amikor amolyan önkéntes titkárféle minőségben is dolgozgattam ott, azzal a tisztelettel fogadtam magamba, hogy életemben először tartózkodom egy hivatásos szellemi ember, író és gondolkodó dolgozószobájában, ahol a könyvtártól a nagy íróasztalig és a kéziratkötegekig minden ennek a munkának a jelenlétét és jelentőségét húzta alá. Három évtizeddel később azután azért kellett megint visszatérnem, hogy a lakás végső felszámolása előtt kéziratait és levelezését, benne Ady Endre, Jászi Oszkár, Szekfű Gyula és Illyés Gyula leveleit, Csécsy két háború közti és 1956-os naplóját, lapkivágásait s persze a nagy és értékes könyvtárat segítsük biztos helyre jutni.

Csécsy külsejében és életstílusában is a szellem embere volt. Sovány testalkata, hajlott háta, bozontos szemöldöke, visszavonult életmódja egyaránt ezt húzta alá. Kicsit hasonlított Bibó Istvánra, bár kevésbé szelíd és türelmes kiadásban. Sok közös vonásuk volt a közös kálvinista eredeten kívül is; a csaknem húszévnyi korkülönbség mellett is kölcsönösen becsülték egymást, és figyeltek egymásra. (1956 decemberében egy alkalommal jelen lehettem a Pauler utcában, amikor a lezajlott forradalmat, a pillanatnyi helyzetet és a várható fejleményeket latolgatták – aggodalmasan, de még mindig túl sok értelmiségi illúzióval és optimizmussal.)

Ötven évvel korábban a fiatal Csécsy nem ilyennek képzelte az induló századot. *Az élet felé* – ez volt a címe 1912-ben megjelent novelláskötetének, amely

* *Holmi*, 2001. 6. sz. 736–740.

a benne feszülő ambícióknak és terveknek csupán egy részét jelezte. A novellák mellett gimnazistakorától verseket is írt, s 1912-től már a *Nyugat* rendszeres cikkírója, de ezzel párhuzamosan egyre több külpolitikai tárgyú cikk szerzője is a *Pesti Hírlap*ban, a *Magyar Hírlap*ban, a *Világ*ban, a *Népszavá*ban s persze a Galilei-kör *Szabadgondolat* című folyóiratában. A körnek ugyanis, amelyről a jobboldali sajtó már akkor is azt állította, hogy kizárólag zsidókból áll, a régi református nemesi család sarja hatodikos gimnazistakorától tagja, majd egyik vezető alakja volt. Igaza van az írásaiból készült egyetlen nagyobb válogatás, az 1988-ban megjelent *Radikalizmus és demokrácia* című kötet szerkesztőjének, Valuch Tibornak, amikor előszavában ezt mondja: „Csécsy a maga pályáján valami egészen különleges lendülettel, küldetéses hittel és igen nagy önbizalommal indult."

Sok és sokféle publikációján kívül meglepő dokumentuma ennek az önbizalomnak, hogy 1914 tavaszán, húszéves korában, néhány más fiatalemberrel, köztük Kosztolányi Dezsővel összefogva, önálló folyóiratot indított *Új Magyar Szemle* címen, a fenyegető háború elhárítása, az önálló magyar külpolitika kialakítása és egy újfajta, nemzeti színezetű modern kultúra formálása jegyében. Már az a körülmény is érdekes, hogy a lap Csécsy által készített tervezetének egyetlen eredeti példánya az utolsó kurucvezér, Justh Gyula hagyatékából került elő. Az a két név azonban, amellyel az ifjú szerkesztő a szemle irányát és jellegét kijelölte, Károlyi Mihály és Ady Endre neve volt. Károlyihoz intézett 1914. február 4-i levelében bejelenti, hogy társaival, Kosztolányival, Törs Tiborral és Halasi Andorral maguk tartanák fenn a lapot, de nem nélkülözhetik a gróf erkölcsi támogatását. „Napról napra erősebben hiszem – írta végül –, hogy rövidesen nem a legkisebb és nem a legutolsó leszek azok között, akik Méltóságod oldalán eredményesen küzdhetnek a függetlenségi politika megvalósulásáért. Egyelőre csak tanulni, figyelni és gondolkodni akarok – de nagy és hitem szerint életrevaló tervek forrnak bennem, amelynek véghezvitele felé az első lépés ez a folyóirat lenne."

Politikai és irodalmi programjában nyíltan szembefordult szinte valamennyi létező – konzervatív-függetlenségi, szabadelvű és modernista – irányzattal. Kimondatlanul még a *Nyugat*tal is: „a nyugati kultúrélet eszméit magyar akusztikában kell visszazengetni [...] Kultúr-irodalmat, de magyar kultúr-irodalmat! [...] önálló Magyarország és önálló magyar kultúra, demokrata Magyarország és a magyar kultúra demokratizálása egymástól

elválaszthatatlan fogalompárok". A jó szándékú szintézis naiv nacionalista beütése leginkább abban az elképzelésben figyelhető meg, hogy ez a politika és kultúra minden kultúrigényt ki tud elégíteni, s ezért „eliminálhatja politikai életünkből a nemzetiségi kérdést".

Az *Új Magyar Szemlé*nek végül is három száma jelent meg 1914 derekán, éppen a világháború kitörése idején. Első számába Ady adta „Levél ifjú társakhoz" című versét, amely így kezdődik: „Indultok? jó, ideje már, bizony, (Tartok veletek, váltig, holtig, persze)"... Amíg a lapot be nem tiltották háborúellenes állásfoglalása miatt, új akkordot tudott megszólaltatni a magyar szellemi életben: a békeakarat, a nemzeti függetlenségi törekvés és a társadalmi progresszió hármashangzatát, amely megrökönyödést és tiltakozást váltott ki mind a nacionalista táborban, mind a dogmatikus baloldalon. Pedig Csécsy ezzel voltaképpen az 1918-as őszirózsás forradalom vezéreszméit anticipálta, amelyek mellett később is és egész életében hűségesen kitartott. 1918 egyébként is meghatározó eseménye és mozzanata lett egész további életének. Kiszabadulva a háborúból, a „lánchídi csata" napján, mint tőle hallottam, Ady-verset szavalt a budai hídfőnél, majd politikai, sőt egzisztenciális értelemben is belevetette magát a forradalomba. Jászi Oszkár személyi titkára lett a nemzetiségi minisztériumban, elkísérte a Jászi vezette magyar delegációt a tragikus aradi tárgyalásra, ahol nyilvánvalóvá lett Erdély elvesztése, Jászi lemondása után pedig átkerült a külügyminisztérium állományába. Mivel innen nem vált ki a Tanácsköztársaság idején sem, 1919 végén „destruktív magatartásáért" állásvesztésre ítélték.

A sok-sok ezer veszélyeztetett vagy reményvesztett baloldalival ellentétben Csécsy nem emigrált 1919–20 fordulóján, s mivel októbrista, demokratikus elvei mellett híven kitartott, élete hátralevő részére vállalta mindazt, ami egy igaz demokratának előbb a „keresztény-nemzeti", majd a „szocialista" Magyarországon kijárt. A börtönt ugyan mindkét rendszerben elkerülte, a veszélyhelyzeteket és a mellőztetést, az elszigetelődést és a dühödt támadásokat annál kevésbé. 1919 októberében az ellenzéki *Világ* munkatársa lett, s kihívóan bátor vezércikkei (pl. a „Furcsa kis ország ez" vagy az akkori miniszterelnököt a múltjára emlékeztető „Egy Friedrich nevű galileista") méltán keltettek feltűnést. De sokat írt más baloldali lapokba is, így például 1921-ben az *Aurórá*ban jelent meg „A destrukció vezére" című szatirikus publicisztikai remeke, amelyben Jászi Oszkár Bécsben megjelent emlékiratainak a kurzus gyűlölködő stílusában megírt ismertetése formájában nyújtott méltatást Jászi egész életművéről, s állított emléket az őszirózsás forradalomnak és száműzöttként élő vezetőinek. Csécsy haláláig, tehát teljes négy évtizeden át lényegében mestere, az örök emigráns Jászi hazai képviselőjének, „helytartójának" tekintette magát. Odaadó hűsége megható volt. Tollat ragadott, amikor Szekfű Gyula még a negyvenes évek elején is „lemarxistázta" Jászit, mindvégig vállalta a vele való folyamatos levelezés kockázatát, magánál szállásolta el, s határtól határig kísérte 1947-es búcsúlátogatásán; tíz évvel később Magyarországról akart támogatást szervezni a már öntudatlan, beteg Jászi színvonalasabb amerikai kórházi elhelyezéséhez.

A húszas évek derekától, családjára való tekintettel, Csécsy megpróbált magának „polgári egzisztenciát" teremteni, s néhány éven át a Phőnix Életbiztosító Társaság tisztviselője, majd ügyvezető igazgatója volt (egy időre Illyés Gyulának is itt szerzett állást). 1933-ban azonban fellázadt, s elhatározta, hogy csakis eszméiért akar élni és dolgozni. Ekkor vette át – Jászi távoli jóváhagyásával – az 1919-ben megszűnt *Huszadik Század*ot pótló *Századunk* szerkesztését. „Terveid erősen foglalkoztatnak – írta neki ekkor Jászi. – Nagyon fájó volt ugyanis az érzés, hogy nincs senki, aki az eszméimet folytatná. Nagy öröm, sőt vigasz azt látni, hogy Te férfikorod delén hajlandó volnál a munkát ott folytatni, ahol én elhagytam. Ha még nincsenek is megoldásaid, a problémákat tisztán látod, s egy új világnézetnek heve és ritmusa él már Benned."

Csécsy neve összeforrt a *Századunk* történetével és legjobb éveivel, amikor a folyóirat valóban az ország és a világ legégetőbb kérdéseivel, a veszélyeztetett demokráciák védelmével, a diktatúrák elemzésével és a reformpolitika lehetőségeivel foglalkozott. S miközben egyedüli hazai fóruma lett Jászinak, Polányi Mihálynak, Kolnai Aurélnak és más emigráns gondolkodóknak, átmenetileg magához tudta vonzani a népi írók és szociográfusok egy részét (Illyés Gyulát, Veres Pétert) is, akik azután, miként Csécsy elpanaszolta, finoman elhagyták őt és lapját, mielőtt azt hatóságilag végleg betiltották volna. Az 1939-es háborús és fasizálódó légkörbe már végképp nem fért bele a *Századunk* engedmények nélküli, a revíziós politikát bíráló és a szélsőjobboldalt keményen támadó hangneme. Ami kis családi vagyona volt, azt is ráköltötte Csécsy a lapkiadás és a hozzákapcsolt könyvkiadás nyomdaszámláira.

Mestereihez hasonlóan Csécsy a legsötétebb időkben is megőrizte hitét a szellem erejében, a gondolat hatalmában. Pedig a negyvenes években az ő

fürge, termékeny tollát is csaknem elnémította a cenzúra, mely még „Szabó Ervin és a Társadalomtudományi Társaság" című szép tanulmányát is betiltotta a *Népszavá*ban. A *Nyugat*on, illetve, utódán, a *Magyar Csillag*on kívül csak a parasztpárti *Szabad Szó*ban publikálhatott. A manapság oly európainak beállított Horthy-korszak utolsó éveiről neki más volt a véleménye: „Magyarországon akkor már sajtó útján csak hazudni lehetett. Vagy mellébeszélni, mint aránylag becsületes íróink is tették... A gondolkodó, aki csak az igazmondáshoz érthet, hallgatni kényszerült." Ő azonban képtelen volt abbahagyni az írást, az íróasztalfiókjának s a jövőnek írt. Jelentős méretű és kordokumentum-értékű naplója maradt ránk a negyvenes évekből. 1940 augusztusában például a halálos autóbalesetet szenvedett Pethő Sándorról írja: „relatíve értelmes és becsületes volt – ez nem kevés az analfabéták és gazemberek mai közéletében". 1941. április 3-án Teleki Pál öngyilkosságát kommentálja: „Ezek a kurzus-emberek nagyobbrészt tisztességesek. Teleki bizonyosan. Csak ostobák." 1944. október 16-án, a nyilas hatalomátvétel másnapján: „Bármilyen kínos is ez a helyzet, és bármily bizonytalan is, hogy túléljük-e: objektíve helyes, hogy így történt. A Szálasi-legendán is túl kell esnie ennek a magyar úri társadalomnak és lumpenproletariátjának. Isteni igazságszolgáltatás, hogy Horthy Miklóst, a jobboldali vezért a jobboldal szélső szárnya buktatta meg."

A háborús éveknek mégis megvolt a maguk posztumusz szellemi terméke: a *Világos pillanat* című könyv, amely már 1943-ra elkészült, de csak 1946-ban jelenhetett meg. Műfaja Fejtő Ferenc korábban megjelent *Érzelmes utazásá*ra emlékeztet, azzal a jelentős különbséggel, hogy itt ál-útinaplóról van szó. A szerző „egy erdélyi utazás élményei közé szőtte be, önmagával folytatott viták és nagyobbrészt költött párbeszédek formájában mindazt, amit el akart mondani koráról, a háborúról, az eszmék zűrzavaráról és főleg a polgárság szerepéről". Idézzük fel ennek a méltatlanul elfelejtett, csendesen elmélkedő, de mégis szárnyaló műnek a zárómondatait: „Ezekben a negyvenes években talán egy évszázadra eldől az emberiség sorsa. Úgy reméljük, a téboly történelmében egypercnyi szünet következik, s ez alatt megint szóhoz juthatnak a gondolkodók. S kihasználhatják ezt a világos pillanatot arra, hogy megteremtsék a végleges kiegyenlítődést szocializmus és individualizmus között [...]. Ha ez sikerül: megmenekülünk. Ha nem sikerül: menthetetlenül fellángol újra az őrület. A politikusoktól semmit se reméljünk. Ez a küldetés a szellemi elitre vár. És az lesz az elit, amely ezt vállalja. [...] S a szabadságból, amire ifjúkorunkban felesküdtünk, öregen sem engedünk. Ha megint azt kívánják tőlünk, hogy megalkudjunk, akkor inkább visszatérünk magányunkba, remény nélkül is, de nyugodt szívvel és tiszta lelkiismerettel."

Nemhogy 1943-ban, de még 1945-ben sem tudhatta, hogy szkepticizmusa mennyire indokolt. Ellenkezőleg, hatalmas optimizmussal és lendülettel látott hozzá, hogy behozza mindazt, amit kerek negyedszázadon át nem valósíthatott meg. Jászi intése ellenére már 1945-ben megalakította a Magyar Radikális Pártot (amelynek listáján akkor nem, csupán 1947-ben lett képviselő), majd megindította a *Haladás* című radikális hetilapot (mely hamarosan Zsolt Béla vezetése alá került), 1946-ban újra megalakította a Társadalomtudományi Társaságot, végül 1947-ben – Jászi vonakodó jóváhagyásával – újraindította az 1919-ben megszűnt *Huszadik Század*ot. Pártjával és folyóiratával s benne saját tanulmányaival – „Értelmiség és polgárság a demokráciában" (1947), „Politika és humánum" (1948), „Régi és mai radikalizmus" (1948), „A polgári életforma válsága" (1949) stb. – arra a jó szándékú, ám végtelenül naiv kísérletre vállalkozott, hogy a kommunista párt jóindulatú és tárgyilagos, külső bírálója legyen – mindaddig, amíg a tárgyilagos kritikának megvan a reménye és lehetősége. Úgy vélte ugyanis: „A polgárság többször is elszalasztotta azt az esélyt, hogy a maga politikai életformáját ebben az országban megvalósítsa. [...] Mindannak, amit a magyar kormány kommunista vezetés alatt máig véghezvitt, legalább hetvenöt százalékát egy radikális polgári demokráciának is vállalnia kellett volna. Bizonyos, hogy mindezt nem ugyanúgy csináltuk volna, hanem más módszerekkel, más hangnemben, más ütemben. De a huszonöt százaléknyi különbség, valamint a módszer és ütem különbsége együttvéve sem ad elég erkölcsi jogcímet arra, hogy most már az egész rendszerrel mereven szembeálljunk."

Az egypártivá lett hatalom természetesen ezt az elszigetelt humanista sóhajt sem tűrte. Ocsmány hangú támadó cikkek jelentek meg ellene és lapja ellen a *Szabad Nép*ben, a *Népszavá*ban, a *Tovább*ban. 1949 derekán kénytelen volt beszüntetni a *Huszadik Század* megjelenését, ősszel pedig a Radikális Párt vezetősége – kommunista utasításra – kizárta Csécsyt az általa alapított pártból. Természetesen képviselősége és fővárosi törvényhatósági bizottsági tagsága is megszűnt. Túlzott türelmét azonban a másik oldalon Jászi sem méltányolta. „A kommunizmus nem folytatója azoknak a küzdelmeknek,

melyek elsősorban a szabadságjogokért folytak. Ellenkezőleg, itt megszakad a sok évszázados küzdelem" – írta egy akkori levelében, cáfolva a baloldal közös eredetéről és végső összetartozásáról vallott nézeteket. De barátságukat s levelezésüket ez a nézetkülönbség sem törte meg. A családi ügyeken kívül elsősorban a mindkettőjüket foglalkoztató filozófiai, vallásbölcseleti kérdésekről írtak egymásnak. A hűséges tanítvány csupán négy évvel élte túl csaknem két évtizeddel idősebb mesterét. Kettejük élete és pályája – más-más kiadásban – a magyar politika huszadik századi tragikumát példázza. Mindketten a modern demokrácia ügyére tették fel életüket. Jászinak csaknem négy évtizedes, életfogytig tartó száműzetéssel kellett fizetnie az 1918-as első kísérletért, Csécsy Imrének pedig ugyanilyen hosszú belső emigrációval elvhűségéért.

Kovács György, az orvos és író (1900–1965)*

Százéves lenne már a csendes, fanyar humorú Kovács Gyuri is, akárcsak apám és baráti körük számos más tagja. Ma már ez a generáció is a múlté, inkább csak néhány kiemelkedő képviselőjét tartja számon még az értelmiségi közvélemény is. Pedig Kovács Györgyöt, legalábbis mint belvárosi fogorvost (rendelője egy ideig a Gresham-palotában, később a Váci utcában volt), a Központi Stomatológiai Intézet főorvosát és az *Orvosok Lapja* szerkesztőjét a század középső évtizedeiben sokan ismerték Budapesten. Az orvosi tevékenység azonban, bár igen lelkiismeretesen és magas színvonalon művelte, életének csupán egyik szférája volt, nem utolsósorban a független egzisztenciát biztosító foglalkozás. Mellette egész életében intenzív szellemi és közéleti, elsősorban írói tevékenységet is folytatott, átvéve az egykor Madzsar József, ugyancsak fogorvos, közíró, szerkesztő és politikus által kialakított életmodellt.

Szellemi tevékenységre predesztinálta egész családi háttere és neveltetése: „Bár polgári jómódba születtem bele, de már korán ki-kivetett az élet a bohém szegénység kopár szigeteire is" – írja önéletrajzi elbeszélésének elején. Apja, Kovács Adolf vasútépítő mérnök, gazdag és előkelő úr volt, akiről fia barátai igen keveset tudtak, mivel a szülők válása után ő anyjával, Balogh Vilmával és annak élettársával, Bánóczi László rendezővel, a nevezetes Thália Társaság alapítójával maradt. Kovács György szófukar, keveset mesélő emberként nemigen emlegette apját, időskorában tudtuk meg azt is, hogy van egy bátyja, akivel alig tartott kapcsolatot. Késői elbeszélésével talán éppen apja iránti tartozását akarta törleszteni.

Jóval többet tudhattunk anyjáról, aki irodalmi szalont vitt a század eleji Budapesten, s műkedvelő színésznőként lépett fel a Thália előadásain, majd műfordítói és újságíró-riporteri tevékenységet is folytatott. (A leírások alapján igazi kékharisnya lehetett.) Az elbeszélésből kiderül, hogy a gyermek

* *Holmi*, 2001. 1. sz. 72–75.

Gyurika is kapott időnként szerepeket, s akkoriban nagyon élvezte a színházi világot. Anyja szalonjában megismerhette Adyt, aki kedvesen játszott vele, Kosztolányit, aki a legvonzóbb, legelegánsabb volt az odalátogatók közül, továbbá a modern irodalom és művészet más nagyjait. A fiatal, nála csak tizenhat évvel idősebb Bánóczi László lett legfőbb szellemi nevelője. Úgy látszik, a folyton változó életmód és a gyakori költözködés sem törte meg a nevelődésnek és művelődésnek ezt a később pótolhatatlan folyamatát, amelyben nagy szerepet játszottak a fasori Evangélikus Gimnáziumban töltött évek. Osztálytársai közül szoros barátságba került a későbbi kommunista főfunkcionárius Berei Andorral és a konzervatív filozófussá lett Kolnai Auréllal. Ez utóbbi barátság Kolnai emigrálása ellenére élethossziglan tartott, s mindvégig megőrizte diákkoruk bizarr humorát is.

1918–19-ben, éppen az érettségi után, barátaihoz és sok kortársához hasonlóan lelkesen támogatta a forradalmat. Az orvosi egyetemet – megint csak sok kortársához hasonlóan – így csak emigránsként, Bécsben és Prágában végezhette el. A húszas évek közepén az osztrák szocialista diákszervezet magyar titkára volt, s időnként tárcái jelentek meg bécsi műemlékekről és műtárgyakról a helyi sajtóban. Amint a Szabolcsi Miklós által szerkesztett *József Attila-emlékkönyv* (1957) számára írt visszaemlékezésében elmondja, itt ismerte meg a húszéves József Attilát, aki anyja ajánlásával – egy-két alkalommal felolvasott verseiből Balogh Vilma szalonjában – a bécsi hajóállomásról gyalogosan, ócska kofferjét cipelve egyenesen hozzá érkezett, valamilyen munkásotthoni szálláslehetőségben bízva. Ilyet azonban Kovács sem tudott neki szerezni, ezért egy ideig ott tartotta saját albérletében. Megismertette a régi Béccsel, együtt jártak az *Arbeiterkammer* könyvtárába, éjszakába nyúló vitákat folytattak a kávéházakban. József Attila egyszer a sógora, Makai Ödön szerkesztette *Magyar Kompasz* mintájára, közös vállalkozásukként egy *Bécsi Kompasst* akart összeállítani, s mindketten nekiindultak, hogy megnyerjék a bécsi cégek támogatását. Kiderült, hogy erre az ügynöki feladatra, más-más módon, de egyaránt alkalmatlanok.

Kovács leírja, hogy egy alkalommal elmentek egy baloldali weimari-német film bemutatójára, amely leleplezte a nácik illegális fegyverkezését. A moziba náci tüntetők rontottak be, azonban Kovács kezdeményezésére a közönség heves és sikeres baloldali ellentüntetésbe kezdett. József Attila, mint írja, el volt ragadtatva: koruk Horthy-Magyarországán elképzelhetetlen volt, hogy a baloldal ilyen nyílt fellépéssel mutassa meg erejét. Barátságuk később Budapesten is folytatódott, noha kevésbé intenzív formában, hiszen Kovács ekkor már megnősült, és fogorvosi praxist kezdett, József Attilán pedig mindinkább kiütköztek a betegség tünetei. Hol Lesznai Anna barátságos körében találkoztak, hol sakkoztak, hol a József Attilára ekkoriban jellemző végtelen – és terméketlen – éjszakai vitákat folytatták. Eltávolodásuk akkor kezdődött, amikor az egyre zavartabb és zaklatottabb József Attila mindenáron fizetni akart neki a fogkezelésért. (Egyébként József Attila is – Füst Milán, Nagy Lajos, Déry Tibor, Kodolányi János, Lesznai Anna, Komlós Aladár és mások mellett – munkatársa volt a *Kékmadár* című irodalmi folyóiratnak, amelynek szerkesztését 1923-ban Hajdu Henrikkel közösen Balogh Vilma, Kovács György anyja vette át. Itt jelent meg a *Lázadó Krisztus*.)

Érdekes módon a szófukar és nem éppen barátságos modorú Kovács György és Prágából jött, a magyart bájos akcentussal beszélő felesége, Szofika (Wolff Zsófia ortopéd orvos), a tőlük elválaszthatatlan Scheiber házaspárral együtt egy széles értelmiségi kör egyik központjává lettek. Ide tartozott a Fejtő házaspár, Bálint György és felesége, Csillag Vera, Németh Andor, Káldor György, Schöpflin Gyula és felesége, Detre Pál építész, később a náluk fiatalabb Örkény István és még többen, akik természetesen más társaságokhoz is kapcsolódtak, így például a Vágó Márta visszaemlékezésében szépen leírt ürömhegyi kirándulókhoz vagy Lesznai Anna köréhez, amelynek tagjai, mint Kovácsék is, nyaranta a szlovákiai Körtvélyesen még meglévő vendégszerető Lesznai-házban és -kertben találkoztak. Színezetére nézve az egész társaság erősen baloldali volt, zömmel szociáldemokrata vagy polgári radikális, helyenként kommunista beütésekkel.

Maga Kovács György egy levelében 1918-ra vezeti vissza a szociáldemokráciához való tartozást. Egy 1930 körüli másik levelében, amelyet Prittynek, azaz Kálmán Klára grafikusnak, a későbbi Scheiber Gábornénak írt, rövid beszámolót ad egy akkori mozgalmi élményéről: „Tegnap este Kispesten tartottam előadást ifjúmunkásoknak. Az előadás vége felé berohan 6-7 pasas – kommunisták? –, és egy pillanat alatt olyan verekedés támadt, amilyet még életemben nem láttam. Dorongokkal, gumibotokkal ütötték egymást és késelték úgy, hogy nagy nehezen menekültem meg egy kitört ablakon keresztül. A párttitkár és egyéb elvtársak hisztériás rohamban szaladgáltak ide-oda, olyan volt az egész, mint egy lázálom."

Íróként ebben az időben, a harmincas évek elején bontakozott ki. Regényes életrajzot készített Rákóczi Ferencről, s 1933-ban jelent meg legsikeresebb munkája, a Juhász Vilmossal közösen írt kétkötetes *Hősök, tudósok, emberek. Az utolsó hetven év története 1860–1930*, amely a korszak nagy egyéniségeinek középpontba állításával mutatja be a főbb társadalmi folyamatokat, politikai irányzatokat és szellemi áramlatokat. Ebből Kovács írta a XIX. század első felét összefoglaló bevezetést, a Marxról és a szocializmusról, a Darwinról, Pasteurről, Edisonról és az új természettudományokról, a gyarmati konfliktusokról és az európai hatalmi versengésről szóló fejezeteket. Élvezetes, fordulatos, jó stílusban. Az évtized második felében – ki tudja, miért – már csak fordításai jelentek meg, többek között Eric Knight *Légy hű önmagadhoz* című regénye. A nyarakat rendszerint a Dunakanyarban, a szépséges Lepencén töltötte, a baráti kör által látogatott Szegvári panzióban, s a sors úgy hozta, hogy a háborús években munkaszolgálatos orvosként is a szomszédos Gizella-telepen létesített hadikórházban dolgozott.

A háború után nagy reményekkel kapcsolódott be a demokratikusnak induló közéletbe. Elemző-ismertető füzetet publikált a Népszava kiadónál *Mi a fasizmus?* címmel, egyik vezetője lett az orvos-szakszervezetnek, s első szerkesztője az 1945-ben induló színvonalas szakmai hetilapnak, az *Orvosok Lapjának*. Ebben a minőségében, amint levelezéséből kiderül, kapcsolatot létesített a British Councillal és az International Association of Medical Press-szel, – ami néhány évvel később már vádanyagul is szolgálhatott ellene. A Szociáldemokrata Párt az orvos-szakszervezet vezetőségébe kívánta delegálni, ám az őt erről értesítő Presser István, a szociáldemokrata párt értelmiségi titkára közölte, „a többi most már az orvos szakszervezet kommunista csoportján, illetve dr. Weil Emilen múlik" (Weil képviselte – szinte teljhatalommal – az egészségügy területén az MKP politikáját és célkitűzéseit). „Enyhénszólva furcsa – válaszolta erre Kovács –, hogy az én vezetőségi tagságom, mint írod, a Kommunista Párton és dr. Weil Emilen, nem pedig a Szociáldemokrata Párton múlik, amelynek 28 éve vagyok tagja, amelynek eszméiért ismételten súlyos üldöztetésben volt részem, amelynek eszméiért az elmúlt időkben a Kommunista Párttal is nemegy összeütközésem volt, amely Szociáldemokrata Pártnak a felszabadulás óta több fontos funkcióját töltöttem és töltöm még be, s amely jelenleg is tárgyalásokat folytat velem országos, sőt nemzetközi jelentőségű politikai pozíció betöltése érdekében."

Nem tudható, mi lett volna ez a pozíció, de Kovács hangvételéből nyilvánvaló, mi volt a véleménye a kommunista pártnak mindinkább alárendelődő szociáldemokrata politikáról, később pedig a kommunista szalámi-taktikáról. Mint Kéthly Anna és más régi vezetők barátja, ő is inkább „jobboldalinak" számított, s az SZDP lenyeletése után szókimondása, hazai és külföldi kapcsolatai miatt alighanem komoly veszély fenyegette. Képtelen volt a „kívánalmakhoz" alkalmazkodni, polgári értelmiségi maradt. Váci utcai lakásuk és a rendelő háztartási teendőit rendhagyó módon nem női, hanem férfi alkalmazott, az egykor arisztokrata családoknál szolgált Mihály látta el. Egy ízben ő vette fel a telefont, amikor „Kovács elvtársat" a pártközpont káderosztályáról keresték. „A doktor úr nincs itthon – közölte. – És a felesége? – A nagyságos asszony sincs. – És ön kicsoda? – Az inas." – Nem tudható, hogy a feje felett lebegő letartóztatási veszélyt egykori osztálytársa és barátja, a nagyhatalmú Berei Andor hárította-e el, avagy a kiváló fogorvoshoz ragaszkodó más vezetők védték-e meg.

A *Holmi* főszerkesztőjével egyformán emlékszünk arra a beszédére, amelylyel vele egykorú barátját, Káldor Györgyöt búcsúztatta 1957-ben, nem sokkal a forradalom véres leverése után. – Nemrégiben még moziban voltunk együtt, az *Emberek és őrmesterek* című olasz filmet láttuk – mondta –, most arra kell gondolnom, hogy Káldor esetében is az őrmesterek győztek az ember fölött. Mert *meggyilkolták*! – jelentette ki, és felidézte Káldor 1956 előtti elhurcoltatását és börtönéveit, egyik lányának, Verának és férjének, Gáli Józsefnek letartóztatását, másik lányának és férjének, a felkelő parancsnok Csongovai Per Olafnak kalandos kimenekülését az országból. Dermesztő beszéd volt, s a temetésen jelenvoltak sokáig féltették őt a következményektől, amelyek, szerencsére, ezúttal is elmaradtak. De az őrmesterek világában leélt évtizedek nem maradtak következmények nélkül. Egy lábon kihordott szívinfarktus után egészsége már nem tudott helyreállni. A balatonfüredi szívkórházban láttuk őt utoljára, harmincöt évvel ezelőtt, 1965 nyarán, röviddel halála előtt.

Ferenczy Erzsi emléke*

Ferenczy Béni gyönyörű felesége, múzsája és örökös modellje ezen a március 15-én lett volna százesztendős. Megközelítette ezt az életkort, 96 évesen halt meg 2000-ben, s utolsó látogatásaim egyikén is azt mondogatta: „Ugye, milyen rövid ez az élet!"

Pedig fantasztikus korszakot élt át, nem éppen könnyű körülmények között. Nagybányán született 1904-ben, amikor az ottani festőiskola éppen virágjában volt. Gyermek- és ifjúkorában már itt bejáratos volt a Ferenczy családhoz, amelynek minden tagja művész volt, de Bénivel csak később, 1932-ben Moszkvában kötötte össze sorsát, ahová első férjével, Kovács Miklóssal érkezett. Bénivel együtt hamar felismerték, mit rejt a valóságban a szocialista Ígéret Földje, még idejében elmenekültek, Bécsbe költöztek, ahonnan azután az Anschluss elől települtek át Budapestre. Ekkor ismertem meg őket, s lettem már gyerekként is csodálója Béni sugárzó szellemi eleganciájának, Erzsi üde szépségének, megtörhetetlen kedélyének, energiájának, e különbözőségében is olyannyira összeillő, rendkívüli emberpárnak.

Az életemet köszönhettem nekik. 1944-ben, szüleim elhurcolása után Erzsi volt az, aki folyamatosan törődött velem és öcséimmel, újra meg újra búvóhelyeket keresett nekünk, s közben újra meg újra befogadott menekültekkel már amúgy is túlterhelt lakásukba. Nevetve vállalta, szépségével és eleganciájával fölényesen hárította el a veszedelmeket, miközben nagyon is tisztában volt a kockázattal, amikor – többek között – nagynénéimet, a Jaulusz nővéreket kihozta a gettóból.

Jászai Mari téri, majd Herman Ottó utcai otthonuk, amelyet Erzsi tévedhetetlen ízléssel rendezett be, mindig Budapest egyik szellemi központja, európai góca volt. A nehéz években az embereket is biztos érzékkel ítélte meg, a silányakat közismert szókimondásával elüldözte, az igaz barátokhoz gyengéd és hűséges volt. Emberi nagysága és energiája akkor mutatkozott meg igazán, amikor Ferenczy Béni 1956 novemberében, a nemzeti tragédia által kiváltott agyvérzés következtében fél oldalára megbénult. Élete hátralévő, művészileg is mesébe illő évtizedében Erzsi tartotta fenn testét és lelkét, ő lett a tolmács a néma művész és a világ között, ő volt ápolónője a János-kórházban lefolytatott haláltusájában. Ezután még három évtizeden át sütkérezhettek barátai Erzsi tüneményes egyéniségének napsugarában, de mindnyájan tudtuk, hogy igazi feladata Béni halálával befejeződött.

* *Élet és Irodalom*, 2004. 48. sz. (március 19.), 2.

Rabtársak, pályatársak

Mérei Ferenc sírjánál*

Barátai és bajtársai nevében búcsúzom Mérei Ferenctől.

Azok számára, akik ismerték őt, szinte lehetetlen, hogy koporsójánál is ne az életszeretete, a vitalitása jusson legelőször eszükbe. Igen, a vitalitása, amelynek bámulatos ereje nélkül minden bizonnyal már 4 évvel ezelőtt, de talán már 30 évvel ezelőtt el kellett volna temetnünk, s amelynek segítségével minden helyzetben, rabságban és félig bénán is teljes életet tudott élni!

Szépen és jogosan írta róla most, halála után az egyik nekrológ szerzője: Mérei Ferenc nemcsak szakmát, hanem életet is tanított. Bátran kell élni, intenzíven kell élni, nem kell félni az élettől – ezt válaszolta minden ezzel kapcsolatos kérdésre, ezt hangsúlyozta minden interjúban.

Ő azonban nemcsak beszélt erről – meg is valósította. Hogy mennyire, azt leginkább talán azok tudják, akik, mint felesége, lányai és egy-két hűséges tanítványa, betegségében, vagy mint mi, bajtársai, perében és a börtönben mellette, vele voltunk.

Amikor azt olvasom tőle egy interjújában: „Minden helyzetben meg kell találnom, ki kell alakítanom a létem" – akkor eszembe jut egy könyvecske, Shakespeare *Vihar*jának kétnyelvű kiadása, amelyet tőle kaptam az egyik börtön-könyvvásáron a következő beírással: „Emlékeztetőül emberek és szörnyek együttes világára."

És erről felidéződik az akkor 50 év körüli „Mérei papa" – így nevezte odabenn mindenki – mozgékony alakja, megtörhetetlenül derűs, ironikus és fürkésző tekintete, amint olthatatlan kíváncsisággal és nyitottsággal, minden önsajnálat nélkül veti magát az új élethelyzetbe, az ilyen közelségből a magunkfajta értelmiségiek számára többnyire nem ismert embertípusok: munkásgyerekek és régifajta úriemberek, politikai kalandorok, fél- és egész-köz-bűntényesek, a komisz vagy a viszonylag emberségesebb fegyőrök – egyszóval az emberek és szörnyek e világának tanulmányozásába, majd – tanárként –

* Elhangzott 1986. március 3-án, az óbudai zsidó temetőben. Megjelent tíz évvel később: *Magyar Hírlap*, 1996. február 24. 14. o.

munkástanácsi elnökök és félanalfabéta cigányfiúk tanításába, s közben nagy olvasásokba és még komoly szakmai munkákba is, amint ezt legutóbbi publikációi bizonyítják.

Elmondható, hogy ezekből az évekből mindnyájunk közül ő hasznosított a legtöbbet alkotásban, emberismeretben, új barátságok építésében, amelyek haláláig végigkísérték, akárcsak a 20-as évekig nyúló régiek.

És egyike volt azoknak, akik a legtöbbet adták is társaiknak, környezetüknek. Műveltségével, okosságával, humorával, empátiájával – és megint csak: vitalitásával – nemcsak közvetlen, hanem százakra menő szélesebb környezetét is formálta, alakította. Magnetikus hatással volt a legkülönbözőbb fajta emberekre. Megnyíltak előtte, megváltoztak általa. Törődött velünk, néhányunkat még nyelvekre is tanított odabenn. Azt hiszem, sokan vagyunk, akik szerencsésnek érezzük, hogy sorsunk az ötvenes évek vége felé oda vezetett, ahol Bibó István és Mérei Ferenc tanítványai lehettünk.

Kettőjük: a mélyen keresztény és szelíd Bibó és az öntudatosan pogány, francia-zsidó szellemmel vibráló Mérei különbözősége, de egymást becsülése és alapvető nézetazonossága csak még tanulságosabbá tette a leckét.

Amikor öntudatos pogánynak neveztem Méreit, arra gondoltam, hogy ő talán mindenkinél büszkébben és bátrabban vallotta a bűntudatmentes életöröm fontosságát, az életélvezethez való jogot.

Nagy tévedés lenne azonban ebből valami hedonizmusra gyanakodni.

Az ő nagy mesterektől – Szondi Lipóttól, Henri Wallontól, Kassák Lajostól – tanult értékrendje elsősorban teljesítmény-központú volt, kemény morális és munka-követelményeket tartalmazott. És hadd emlékeztessek itt már-már szállóigévé lett nagy mondására: Nem kell mindig jól járni az életben. Jó és rossz egyaránt hozzá tartozik. – És ez megint felidéz egy képet: azét a Méreiét, aki 1960 tavaszán póztalan, de annál igazibb heroizmussal viselte a tömeges váci éhségsztrájk inkább idegi, mint fizikai megpróbáltatásait, majd azt követően, láncra verve, a Sátoraljaújhelyig tartó „nagy utazást", amely bizony kis híján az életébe került. Itt sem óvatoskodott és számítgatott, akárcsak merészen vezetett életének más fordulataiban.

Politizáló, közéleti emberré is, azt hiszem, elsősorban életszeretete s ettől elválaszthatatlan szabadságszeretete tette. „A szabadság első pontja: szeretni az életet" – mondja nemrég megjelent, szellemi végrendeletének is beillő utolsó interjújában, de a tételt bizonyára hajlandó lett volna meg is fordítani,

a szabadságot jelölve meg a teljes élet feltételeként. Méghozzá a külső és belső szabadságot, a politikait és a lelkit együttesen. Hiszen igazában mindig is e kettő összefüggése és egysége foglalkoztatta őt gondolkodói, tudósi és *homo-politicus*-i mivoltában.

Úgy vélem, e kétféle, s Magyarországon egyaránt gyenge lábon álló szabadság egyesítése érdekében választotta 1945-ben a neveléstudomány területét, és ezért vonzódott annyira a népi kollégiumi mozgalomhoz is, amelynek önkéntes közösségi szellemétől e kettős szabadság kivirágzását remélte.

És ugyanaz a szabadságszeretet és szabadság-szükséglet, amely annak idején szocialistává tette, s a kommunista mozgalomba vonzotta, távolította el őt az ötvenes években a szabadságellenesnek bizonyult hatalomtól. De a szocialista, közösségi eszménytől nem fordult el soha.

A másik tényező, amely az őt részleteiben soha nem érdeklő politika felé vitte-vonzotta, egy magasrendű kalandvágy lehetett: nemcsak elszenvedni, hanem csinálni, alakítani is a történelmet.

„Megéltem századom minden nagy kalandját, mint élménylehetőséget" – mondta büszkén, életét summázva. Hozzátehetnénk: a legtöbbet duplán, két vagy több minőségben is megélte. Ifjúkorának szellemi izgalmakban bővelkedő Párizsát öregen is nemcsak viszontlátta, de régi és új, ifjú barátok társaságában ismét magáévá tette. A háború pokol-élményét két oldalról is átélhette: előbb, mint a frontra kivetett, halálra szánt munkaszolgálatos pária, utóbb, mint a Vörös Hadsereg Magyarországra bevonuló tisztje.

A népi demokráciában minden státust kipróbált: a hatalmat, a belső száműzetést, a börtönt, a megtűrtséget, végül pedig az önerőből elért igazi szellemi beérkezést.

Amikor egyszer megkérdezték tőle, soha nem gondolt-e arra, hogy francia diplomája és nemzetközi elismertsége révén külföldön telepedjen le, ezt felelte: „A történelem, amelyikkel én együtt mozogtam, és amelyiket egész valómmal átéltem, a magyar történelem volt. Ebben élek, ez éltet, ehhez van mondanivalóm."

Egy másik alkalommal szinte sértőnek érezte a kérdést, miként tudja összeegyeztetni zsidó és magyar identitását. Számára természetes egységben létezett a kettő, eszébe sem jutott, hogy ne vállalhatná együtt és egyszerre őket.

Életével, sokrétű tevékenységével nemcsak együtt mozgott a magyar történelemmel, hanem maradandó nyomot is hagyott benne. Kossuth-díját

visszavonhatták, de ma már, azt hiszem, senki sem gondol komolyan arra, hogy műve kiradírozható lenne a magyar tudományból. Visszavehették háborús és egyéb kitüntetéseit, de neve már nem törölhető ki a század magyar történelméből.

Nagy életet, nagy embert búcsúztatunk, az ember és a magyarság külső-belső felszabadításának nyughatatlan, fáradhatatlan és pótolhatatlan harcosát temetjük.

Az ő esetében, úgy érzem, felesleges lenne fogadalmakat tenni emlékének megőrzésére. Alakját és példáját soha nem fogjuk, mert egyszerűen nem lehet elfelejteni.

Javíthatatlan konokság*

– Adalékok Mérei Ferenc nagy börtönkalandjához

Néhány nappal ezelőtt, kedves karácsonyi ajándék gyanánt, postán kézhez kaptam a Legfelsőbb Bíróság értesítését arról, hogy kereken harminc év előtti elítéltetésemet az 1989/XXXVI. tc. értelmében „semmisnek kell tekinteni". Mellékelten megküldték a Legfelsőbb Bíróság Népbírósági Tanácsának egykori ítéletét, amelyet ügyünkben, a népi demokratikus államrend megdöntésére irányuló szervezkedéssel vádolt Mérei Ferenc és társai perében hozott 1959. április 1-jén. A Vida Ferenc tanácsvezető bíró és négy népbíró által aláírt ítélet-indoklás szövegéből – amelynek hajmeresztő állításai persze bővebb ismertetést és elemzést is érdemelnének – most csupán azt a bekezdést idézem, amely a Mérei Ferencre kirótt 10 éves börtönbüntetést indokolja meg:

„Mérei Ferenc I. rendű vádlott cselekményének tárgyi súlya mellett elsősorban azt vizsgálta a népbírósági tanács, hogy súlyos szívbetegségét – mely kétségtelen enyhítő körülmény – milyen mértékben veheti figyelembe. E vonatkozásban a népbírósági tanács arra a megállapításra jutott, hogy a vádlott, amikor 1956 novemberében kutatni kezdte a lehetőségét az illegális, államellenes tevékenységbe való bekapcsolódásnak, tisztában volt súlyos betegségével. 1957 februárjában újabb súlyos szívrohamon ment keresztül, ami után orvosai figyelmeztették, hogy kerülje az izgalmakat. Bűnös tevékenységét tehát tudatosan saját egészségének veszélyeztetésével folytatta. Ez megakadályozta a népbírósági tanácsot abban, hogy betegségét oly mértékben vegye figyelembe, amennyire az objektíve egyébként értékelhető lett volna. A vádlottnak e magatartásából viszont ugyanaz a rendkívüli konokság tükröződik, ami egész életútját befonja: a Francia Kommunista Pártból frakciózás miatt történt kizárástól kezdve, 1950-ben történt kizárásán keresztül, a tényállásban leírt tevékenységéig."

* *Magyar Hírlap*, 1990. jan. 6. melléklet 2. o.

Ez a „rendkívüli konokság" persze nem egyéb, mint Mérei belülről-vezéreltsége. Szemléletes példáját nyújtja e tulajdonságának saját beszámolója, amelyet 1956-os egyetemi tevékenységéről adott egy kollektív visszaemlékezés keretében a 80-as évek első felében. E publikálatlan szövegből idézek néhány részletet:

[Október] „25-én megjelentem órát tartani a budapesti egyetemen, mert én tanárember vagyok. De mégsem jutottam el oda, mert közben összegyűlt egy tömeg, amely szemmel láthatóan vezető nélkül volt. Úgy éreztem, hogy nekem fel kell állni valamilyen magaslatra, és szónoklatot kell hozzájuk intéznem. Nagyon szeretném hangsúlyozni: senkivel nem volt kapcsolatom, senki nem irányított, semmiféle Fehér Könyv nem volt érvényes, se külföldről, se belföldről. De világosan tudtam, hogy mit kell tennem. Egy pillanatnyi habozás nem volt. Fel kellett állnom, beszédet kellett intézni Nagy Imre mellett. Aztán bementem az egyetemre. Természetesnek vettem, hogy én vagyok az egyetlen felnőtt az egyetemen, ahol csak ifjúság volt, élén Pozsár Istvánnal. És én mint felnőtt ott maradtam, és valahogy elhelyezkedtem a dékáni hivatalban, és Pozsárral való egyetértésben átvettem az egyetem vezetését. Ezt több napig csináltam, talán egy hétig vagy 9 napig. De egy dolog biztos: ez nyugalmat teremtett, mert a portás tudta, hogy kitől kérdezzen meg valamit, ... mert ez Magyarország. Akkor is, a nagy napokban is Magyarország volt, tehát kellett valaki, aki ül a dékáni hivatalban, aki előtt fegyveres szolgálat van, és aki engedélyt ad vagy nem ad engedélyt. [...] Én október 27-én, szombat délután Kopácsinál voltam, egy gyűlésre hívtak. Fontos ülésre, mint egyetemi forradalmi diákbizottságot, de azzal a kikötéssel, hogy egy felnőtt menjen. Ez a felnőtt voltam én, Konrád György kísért egyébként, hogy ne menjek egyedül. Fegyverrel kísért..."

Nem szűnt meg Mérei „konoksága" november 4-e után sem, amikor pedig az ilyesmit tankokkal, statáriummal és börtönnel kezelték. Nem tanult abból sem, hogy ismét eltávolították az egyetemről, s mint az ítélet mondja, betegen is megkereste a hatalom elleni illegális cselekvés – valójában az illegális hatalom elleni cselekvés – lehetőségét. De nem javult meg az emiatt kapott börtönbüntetés hatására sem. Számára ez is hozzátartozott a nagy életkalandhoz, ezt is teljes átéléssel, önsajnálat és önkímélés nélkül csinálta végig. Alighanem valamennyiünk közül ő „profitált", ő hozott ki a legtöbbet a börtönévekből emberismeretben és új emberi kapcsolatokban, új élettapasztalatban, sőt még tudományban is. Közismertek a börtönben önmagán végzett álom-kísérletei, vécépapírra írt és kicsempészett lélektani naplói. Kevesebben tudják, hogy „Sumák és maké" címmel – Freud *Totem és tabu*jára rímeltetve – összefoglaló munkát tervezett s kezdett el írni a börtönélet pszichopatológiájáról. Szerencsére nem volt ideje befejezni – előbb szabadult.

Rosszabbul is végződhetett volna a nagy börtönkaland, mert Mérei ottani tevékenységét is – mint az ítélet megállapította – saját egészségének veszélyeztetésével folytatta. Ott se sokat latolgatott vagy óvatoskodott, ott is a merész életvezetést, a teljes és intenzív életet választotta. Nem hiába lett „Mérei papa" előbb a váci börtön, majd a Gyűjtőfogház egyik legnépszerűbb alakja, a politikai elítéltek közösségének egyik vezérlő szelleme.

Javíthatatlan merészségének és konokságának feledhetetlen példája volt az 1960-as nagy váci éhségsztrájkba való bekapcsolódása.

A sztrájk az április 4-ére várt általános amnesztia elmaradása miatt robbant ki a váci börtönben, ahová akkor az úgynevezett nagyidős politikai rabokat koncentrálták. Méreivel, Széll Jenővel, Marián Istvánnal és a fordítóiroda más „munkatársaival" akkoriban egy tízszemélyes zárka lakói voltunk. Egy reggel megtudtuk, hogy a sztrájk elkezdődött, s jó néhány ifjú kezdeményezőjét, Hegedűs Lászlót és társait, levitték a Doberdónak becézett nyirkos pincezárkákba. A reggeli-osztásnál Mérei vállalkozott arra, hogy kimegy a csajkákkal, pontos információkat beszerezni. Közben bejött a körletparancsnok, s provokatív hangon nekünk szegezte a kérdést: No, maguk se veszik fel a reggelit? – Kilencen némán álltunk, nem lévén megbízható híreink és kialakult álláspontunk. Közben azonban visszatért Mérei, s a törzsőrmester rácsapott: Na öreg, maga se veszi fel? – Mire az „öreg", az ötvenéves Mérei, aki valamennyiünk közül a legtöbbet kockáztatta ezzel a sötétbe-ugrással, pillanatnyi habozás nélkül nemmel válaszolt. Ezzel aztán el is dőlt a kérdés valamennyiünk számára. De megint csak jellemző, hogy noha együtt és egyforma mértékben vettünk részt a rövid figyelmeztető sztrájkban, a néhány héttel később bekövetkező megtorlás – Földes László akkori belügyminiszterhelyettes irányításával – már hátrányos megkülönböztetést tett a feltételezett „irányítók", így többek közt Bibó, Göncz Árpád, Mérei és Széll rovására. Egyéves összkedvezmény-elvonást kaptak (ez a beszélő, levél, csomag, sőt a rabkönyvtár használatának tilalmát jelentette), s fűzőláncon szállították őket éjszaka a két legkomiszabb fegyintézetbe, Márianosztrára és Sátoraljaújhelyre.

Ez a „nagy utazás" és az ottani bánásmód és kényszermunka Méreinek kevés híján az életébe került. De végül ugyanolyan törhetetlen vidámsággal és konoksággal jelent meg ismét köztünk a Gyűjtőben, mint ami élete minden hányattatásán végigkísérte.

Ott ajándékozott meg egy börtön-„könyvvásár" alkalmával, 40 nappal a feltételezett szabadulás előtt, Shakespeare *Vihar*jának kétnyelvű kiadásával. A féltve őrzött könyvecskébe ezt írta:

„Emlékeztetőül emberek és szörnyek együttes világára.

BOB [Budapesti Országos Börtön] 1962. (-40)-én, 476–114."

A „telefonszám" a nevet helyettesítő törzskönyvi száma volt.

Még azt a két hetet is…*

– Cserbakői Endre (1931–1987)

„Ahhoz a nemzedékhez tartozom, amelyből sokak gyermek- és serdülőkorát, gyakran pedig egész távolabbi életét tette ziláltta a háború és a változások utána következő rohamos, sokszor félelmetes jellege. Valószínűleg nem is kellene megemlítenem, hiszen a nélkül is nyilvánvaló, hogy egy egész életre szóló elkallódás vagy a teljes pusztulás veszélyét teremtette meg számomra ez az időszak."

Kedvenc tanáráról, Sós Júliáról szóló megemlékezésében írta le ezeket a sorokat néhány évvel ezelőtt. Élete utolsó, viszonylag legnyugodtabb periódusában ilyen világosan és keserűen látta a sorsát meghatározó körülményeket.

Szűkebb családi és életkörülményei is zilált, zaklatott pályára rendelték. Apja Tiszaszederkényben volt községi főjegyző, majd az 1938-ban kezdődő terület-visszacsatolások során szinte évente az ország más-más vidékein teljesített szolgálatot, végül katonaként a frontra, majd hadifogságba került, így fia is óhatatlanul sűrűn váltogatta iskoláit, s miközben külszínre a fennálló rendszer neveltje volt, zsidó származású édesanyjáért szorongott, s baloldali érzelmeket táplált magában. 1946-tól útja természetesen vezetett a NÉKOSZ-ba és annak Apáczai Csere János Gimnáziumába, ahol Kemény István és Sós Júlia is tanítottak. Orosz szakos hallgatónak iratkozott be a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetemre, majd a Lenin Intézetbe. Mivel 18 éves korában megnősült, dolgozni kényszerült. A Tervhivatalban lett előadó, s az egyetemet esti tagozaton folytatta, míg aztán – osztályidegen származása miatt – mindkét helyről el nem távolították. 1952–53-ban egy évre börtönbe is került. Szabadulása után részint fizikai munkásként, részint orosz–angol politikai(!) fordítóként kereste kenyerét.

A forradalom napjait, annyi csalódás és kudarc után, a szocialista megújulás reményétől eltelve élte át. A Széna téri fegyveres csoporthoz csatlakozott. A

* *Beszélő* 1987. 21. sz. 3. o. Ua. *Beszélő összkiadás*. 3. köt. 1987–1989. Sajtó alá rend. Havas Fanny. Bp. 1992. AB-Beszélő, 75–76.

csoport egy része november 4-e után is együtt maradt, visszahúzódott a hegyekbe, és további harcokra készült. Ekkor történt, hogy vésztörvényszéken halálra ítélték és kivégezték egyik társukat, akit árulással és besúgással vádoltak. Cserbakői az ítélet ellen szavazott. Mivel igen korán, 1956. november 13-án letartóztatták, nem volt más érdemi vád ellene, mint a vésztörvényszéken való részvétel. Életfogytiglani börtönre ítélték. 1962-ben, az új Büntető Törvénykönyv életbe lépésekor, 15 évre változtatták át ítéletét. Egy évvel később, az 1963-as amnesztia révén, legtöbb társával együtt ő is elhagyhatta a börtönt. Ám alig két hét múlva felfedezték, hogy ifjúkori büntetése miatt visszaesőnek minősül – első ügyének törvényességét persze nem vizsgálták –, így rá nem vonatkozik az amnesztia. Visszavitték a Gyűjtőfogházba, s a már letöltött hat és fél év után letöltették vele a még hátralévő nyolc és felet is. Plusz azt a két hetet, amit az ő tévedésük folytán töltött szabadon. Cserbakői Endre minden bizonnyal szomorú rekordot mondhatott a magáénak: ő ült a legtöbbet az ötvenhatos politikai elítéltek közül.

A rabság másfél évtizedét részben a börtön fordítóirodájában, részben különböző fizikai munkahelyein töltötte. Egészségét és idegrendszerét súlyosan aláásták ezek az évek. Becsületességét nem. Egy munkahelyi vitában, ahol dacosan szocialistának vallotta magát, néhány rabtársa az öklével érvelt vele szemben. Másnap hívatták az operatív tisztek: a tettesek nevét és terhelő vallomást kértek tőle. Cserbakői megtagadta, mire fenyítést kapott.

Valami jót mégis köszönhetett a börtönnek. Ott ismerte meg második feleségét, aki a rabkórházban műtő-asszisztensnőként dolgozott. E romantikus, erőt adó szerelem nélkül, mely nehéz és hosszú küzdelem után még a börtönben megkötött házasságukhoz vezetett, Cserbakői aligha lett volna képes ép lélekkel elviselni e hosszú és keserves éveket.

De talán még azt a másik tizenötöt sem, amely a szabadulása után következett. Mert ezek sem voltak könnyűek. Kemény szakfordítói robottal, szakadatlan erőfeszítéssel és felesége ugyancsak kemény munkájával tudták elérni, hogy az utolsó évek legalább derűs és otthonos környezetben, egy barátságos pomázi házban és kertben teljenek el. Kerti munka közben érte a végzetes trombózis is. De ki mérheti meg, mennyivel járult hozzá korai halálához mindaz a megpróbáltatás, amit a börtönévekben kellett elszenvednie. Zaklatott, tragikus sorsa és szívfájdítóan korai halála egy korszak – a mi korunk – figyelmeztető jelképe.

Magas, szelíd férfi, rabruhában*

– Bibó István

„Valóban az angyalok szavával kell szólnia annak, aki ilyen helyzetben úgy tud hangot adni a csalódásnak és a keserűségnek, hogy ezen a hangon keresztül kifejezésre tudjon jutni minden meg nem érdemelt egyéni szenvedés [...] de ugyanakkor mégse váljék ez a hang se idétlen rikácsolássá, se monoton panaszkodássá [...] Próbáljuk megtalálni ezt a hangot." 1946-ban, az új békeszerződéssel kapcsolatban írta ezeket a sorokat Bibó István. S amint akkor az egész nemzetet elkeserítő „békemű" ügyében – akárcsak a fiatal magyar demokrácia első válságtüneteinek diagnosztizálásában – ő találta meg a legtisztább hangot, most halála után tíz évvel megjelentetett önéletrajzi beszélgetéseivel bebizonyítja, hogy saját csalódásairól és keserűségeiről, meg nem érdemelt egyéni szenvedéseiről is ugyanígy tud szólni. Rikácsolás és panaszkodás nélkül, a tárgyilagos, sőt a beleérző elemzés és a szelíd irónia hangján.

Vannak bűnök és tragédiák, amelyek nagyságát már csak így lehet igazán érzékeltetni. Ilyen bűn az is, amit az 1945 utáni magyar demokráciával, s benne Bibóval szemben elkövettek. A kettőt nem is tudnám különválasztani, mert Bibót e demokrácia legtisztább, legigazibb megszemélyesítőjének érzem.

Volt egyszer egy tehetséges fiatalember, protestáns mezővárosi értelmiségiek, bírók, művelt könyvtárosok, irodalmárok és társadalomtudósok ivadéka, akinek a sors megadta, hogy a harmincas években hazai és külföldi egyetemeken a legkiválóbb professzorok tanítványaként képezze magát, s készüljön fel jövendő tudományos és közéleti hivatására. A kevesek közé tartozott, akik az akkor birtokon belül lévő keresztény középosztály soraiban is mélyen, eszükkel és szívükkel átérezték, hogy Magyarországnak meg kell újulnia.

* *Élet és Irodalom*, 1989. 21. sz. (május 26.), 11., Huszár Tibor (s.a. rend.): *Bibó István. Beszélgetések, politikai-életrajzi dokumentumok* című könyvéről (Debrecen, 1989. Kolonel).

Rendkívül jellemzőnek érzem, hogy az ifjú Bibónak ebben az útkeresésben két legközelebbi társa és barátja egy paraszti és egy művelt zsidó családból származó értelmiségi fiatalember volt: Erdei Ferenc és Reitzer Béla. Az ő révükön Bibó közvetlen tapasztalatként szívhatta magába azt is, ami az otthoni közegtől idegen vagy azzal ellentétes volt. De nem vált hűtlenné az övéihez sem. Olyan reformer lett, aki a gyógyulás érdekében gyökeres újításokra törekszik, de közben meg akarja őrizni a réginek is minden értékét.

(Naivitásában is milyen gyönyörű, igazi bibói ötlet az az 1944-es, a kötetben is közölt „Békeajánlat", amelyet – elképzelése szerint a hatalomváltás előestéjén – a magyar baloldali munkásság tett volna a magyar középosztálynak, hogy megpróbálja feloldani annak „alaptalan félelmeit", s tisztázza, „mit várhat a magyar középosztály a magyar munkásság által tervezett magyar jövőtől, a másik oldalon pedig mit vár a jövő a magyar középosztálytól". Az alapkérdés tisztázására törekedett 1945 őszén is, de most már a másik irányban. „A magyar demokrácia válsága" című cikkében és a róla rendezett vitán, amikor Lukács György és Révai József jelenlétében próbálta kiugratni a nyulat a bokorból: mik a kommunisták szándékai az országgal és a magyar demokráciával? Úgy vélem, Lukács György meg nem bocsátható vétkei közé tartozik, hogy erre az aggodalmas, őszinte kérdésre, ha akkor jóhiszeműen is, olyan megnyugtató választ adott, amire saját szovjetunióbeli tapasztalatai semmiképp sem jogosították fel.)

Visszatekintő beszélgetéseiben Bibó még a tőle megszokottnál is szerényebben szól 1945 utáni tevékenységéről és a közéletből, a tudományból, az egyetemi oktatásból való fokozatos kiebrudalásáról. Felidézi egy beszélgetését Beér Jánossal, aki 1949–1950 táján szóvá tette: „Engem [mármint Bibót] olyan reményteljesnek tekintettek 1945–46-ban, és tulajdonképpen nem érti, én miért nem fejlődtem tovább. Nem tudom, hogyan és mit magyaráztam meg neki, mert én általában nem szerettem az embereket frontálisan szembetámadni és erkölcsileg kioktatni, majdnem azt mondanám, hogy gyáva voltam az emberekkel szemben kereken elítélő véleményeket megfogalmazni – üggyel vagy rezsimmel szemben igen, de a személyeket nem szerettem megbántani azzal, hogy én azt, amit ők csinálnak, erkölcsileg elítélem..." S arra a kérdésre, hogyan zajlottak hétköznapjai a következő években, Bibó így válaszol: „Ezután körülbelül három évig elég intenzív nyomorgás következett. Erre az időre esik az egy kiló krumpliért való sorállás, és a két mázsa szeneknek és fáknak a fölhozása, a hajnali fél hatkor kezdődő sorállás a tejért. Nekem ezek az emlékeim erről."

Kétségtelen, hogy nagyon sokan voltak, akik sokkal rosszabbul jártak azokban az években. Bibót 1956 előtt nem csukták le, még ki sem telepítették. „Csupán" megfosztották akadémiai tagságától, egyetemi katedrájától, a Társadalomtudományi Intézet vezetésétől, az Egyetemi Könyvtárba száműzték második kategóriájú „könyvtári tudományos kutatói" státusban (1200 forint fizetéssel) – és elhallgattatták. Elhallgattatták azt az embert, aki a fiatal magyar demokrácia eleven lelkiismerete volt, akinek a koalíció nehézségeiről, a békeszerződésről, a zsidókérdésről és egyéb aktuális problémákról szóló tanulmányai szinte az egyedüliek abból a korból, amelyeket nem kezdett ki az idő vagy a szerző hitelvesztése, s még ma is eleven, izgalmas olvasmányok.

De ha a néhány éve kiadott *Válogatott tanulmányok* második és harmadik kötete között ott éktelenkedik is vádlóan az 1949 és 1971 közötti, több mint két évtizedes idő-hézag (amin az elhallgattatók szempontjából nem enyhít a néhány 1956-os, itthon még ki nem adott Bibó-írás), a mostani interjú-kötet arról tanúskodik, hogy ez a nagyszerű agy a hallgatás éveiben sem volt tétlen. Így aztán rengeteg tanulsággal – és mi, jónéhányan, némi szégyenpírral – olvashatjuk most, hogy milyen „egyszerű" volt átlátni a koncepciós perek primitív dramaturgiáján, vagy hogy már 1953–54-ben is volt, aki tudta: „Nagy Imrének előbb-utóbb szembe kell néznie valamiféle többpártrendszerrel és valamiféle radikális politikairendőrség-átszervezéssel" – ugyanakkor a mi nemzedék-csoportunk, amely a Petőfi Körben vagy az Írószövetségben vívta annakidején a maga antisztálinista csatáit, némi elégtétellel veheti most tudomásul, hogy Bibó nagyon is felfigyelt vitáinkra, s ha merőben más talajon állt is, inkább azért nem vett részt bennük, hogy személyével és messzebbre mutató következtetéseivel ne kompromittáljon bennünket „az árgus szemmel figyelő pártvezetőség előtt".

Bármily üdvös lett volna, hogy ennek az okosan figyelő szempárnak megfigyelései már akkor közkinccsé váljanak, most már annak kell örülnünk, hogy legalább utólag tanulhatunk belőlük. Számtalan észrevétele, finom megfigyelése, találó jellemzése van a forradalom előtti és alatti időből, amelyet a ráismerés örömével, az okulás élvezetével, vagy – ha miránk, akkori nézeteinkre vonatkozik – kissé szívszorongva olvashatunk. (Mert ha óvakodott is ítélkezni, szelíd véleményei sokszor felérnek egy megsemmisítő erkölcsi ítélettel!)

Sokunk számára ez a személyes érdekeltség elsősorban a közös börtönévekre érvényes, hiszen, ha ismertük is egymást korábban, a szorosabb baráti viszony ott szövődött köztünk. Ennek az időnek jelentős részét azonos börtönben – Vácott, majd a Gyűjtőfogházban – töltöttük, részben közeli zárkában, részben azonos munkahelyen, tudniillik a fordító-iroda egyazon zárkájában. Ezért érzem magam feljogosítva, hogy Bibó emlékezéseinek ezt a részét, túllépve a recenzens feladatkörén, némileg kiegészítsem. Nem mintha beszámolója pontatlan vagy megbízhatatlan lenne. Ellenkezőleg: bámulatos emlékezőtehetséggel idéz fel személyeket, eseményeket, sokszor apró részleteket. Eörsi börtön-memoárja mellett, keletkezésében azt egy évtizeddel megelőzve, ez az első és mindmáig egyetlen általam ismert realisztikus leírás az 56 utáni magyar börtönvilágról. Kiegészítésre csupán azért szorul, mert Bibót ízlése és szerénysége meggátolta abban, hogy *saját* börtönbeli szerepéről és helyzetéről teljes képet adjon.

A magas, szelíd férfit 1959 márciusában saját perünk, a Mérei-per tárgyalásán láttam először rabruhában, a hivatalosan szumánnak nevezett darócban. Őt és Göncz Árpádot tanúnak idézték meg egy két évvel korábbi összejövetelünk ügyében, ahol a Fekete Sándor által írt Hungaricus-vitairat mondanivalóját beszéltük meg négyesben. A vádirat ezt a merőben eszmei tartalmú, az ötvenhatos forradalom jellegére és kilátásaira koncentrálódó beszélgetést koalíciós tárgyalásként tüntette fel, mégpedig kisgazdák, parasztpártiak és nagyimrés revizionisták között. A rabruhás Bibó, akit jó fél évvel korábban ítéltek életfogytiglani börtönre, egyszerűen lesöpörte ezt a koncepciós beállítást, mégpedig olyan hűvös eleganciával, mintha egyetemi előadást vagy akadémiai székfoglalót tartana. De ami szellemi fölényénél is jobban megragadott, az a bírósággal – a Vida Ferenc által vezetett népbírósági különtanáccsal – és az egész mögötte lévő rendszerrel szembeni teljes *lelki függetlensége* volt, elég éles kontrasztban az ugyanott felvonultatott kommunista és volt kommunista tanúk s részben a vádlottak magatartásával. Bibó szelíd megtörhetetlensége ott néhány perc alatt minden jelenlevő számára nyilvánvaló lett.

Ugyanez a tulajdonsága volt az, amely őreit a leginkább irritálta, rabtársai szemében pedig abszolút tekintéllyé tette. Ez utóbbihoz persze hozzájárult okossága és műveltsége, s minden nagyképűségtől mentes közvetlensége is (egyébként mindez a beszélgetésekből is kisugárzik). Ennek jelképe volt a váci fordítóirodán a legendás „Bibó-tanszék" – egy hokedli, amelyen ülve munkáját végezte, s tartott felejthetetlen kiselőadásokat a legkülönfélébb témakörökben hozzá kérdéssel fordulóknak.

Erről természetesen nem beszélhetett. De szemérmessége visszatartotta attól is, hogy a dolog másik, keserűbb oldaláról is említést tegyen. Egyszerűen arról van szó, hogy a börtönben töltött hat év alatt Bibó Istvánt – éppen jelentősége és tekintélye miatt – diszkriminatív módon kezelték. Míg a legtöbb értelmiségi elítéltet, különösen pedig az úgynevezett revizionistákat, lehetőleg képzettségüknek megfelelő börtön-munkahelyeken, fordítóként, tanárként, vegyészként, mérnökként foglalkoztatták, addig őt, rövid munka-időszakokat leszámítva, többnyire magánzárkán vagy éppen elkülönítőben tartották, súlyos hipertóniája ellenére lépten-nyomon zaklatták, a váci éhségsztrájk után pedig – amelynek szervezését az ő nyakába akarták varrni – Márianosztrán hideg fejjel, gumibottal is megverték (ami abban az időben, kivált neves értelmiségivel szemben, már igazán nem volt szokásban). Ez utóbbit Bibó is „elmeséli", de elbeszéléséből éppen az nem derül ki, hogy miközben nekünk – a förtelmes Márianosztrát és néhány rövidebb időszakot leszámítva – általában és *viszonylag* elég jó sorunk volt a börtönben, vele mindvégig éreztették, hogy az első számú közellenségnek tekintik. S ez nem írható csak az őrök vagy a helyi parancsnokok rovására – az utasítás nyilvánvalóan „felülről" jött.

Ugyanez a diszkrimináció folytatódott az 1963-as amnesztia után is, amikor a szabadulás után mi, a fentebb körvonalazott csoport legtöbb tagja, fokozatosan megkaptuk a képzettségünknek megfelelő munkalehetőséget, majd a szellemi életben való aktív részvétel lehetőségét is, neki megint csak egy fárasztó, sivár, fizikailag is megerőltető, ráadásul rosszul fizetett könyvtárosság jutott. Nem engedték publikálni, előadni, utazni, még egy genfi tanulmányútra szóló többszöri meghívásnak sem tehetett eleget. Élete utolsó, „szabad" másfél évtizedét állandó küszködés, súlyos anyagi és családi gondok s betegségek árnyékolták be. Mondani is alig szükséges, hogy ezt is krisztusi türelemmel és szelídséggel viselte, másrészt a tejesüvegeknek, többkilós szatyroknak a Berkenye utcába való cipelgetése közben is igyekezett minél több időt az igazi munka, az írás számára megtakarítani.

Az ellene és egyben a nemzet ellen elkövetett legsúlyosabb bűnt éppen abban látom, hogy egy ilyen képességű és moralitású embert, ilyen „ritkaságértékű" magyar demokratát ez a rendszer végül is teljes 30 éven át, 1949-től

1979-ig, haláláig megfosztott a rendes munkalehetőségtől és a publikálás jogától. Ez súlyosabb és jóvátehetetlenebb, mint a börtön. Csak Bibó heroizmusának és felelősségtudatának köszönhető, hogy mindennek *ellenére* ilyen életművet tudott hátrahagyni. De a veszteség így is felmérhetetlen.

A veszteség csökkentésében kivételes érdeme van annak a két embernek, akik Bibó életének utolsó éveiben és hónapjaiban a most kezemben tartott könyv alapjául szolgáló beszélgetéseket és monológokat felvették. A „Bibó-felejtés" éveiben – a túlzásában is találó kifejezés Csurka Istvántól származik – az egykori rabtársakon és néhány régi közeli barátón kívül, akik alkalmi segítségeken túl keveset nyújthattak, bár mindvégig tudatában voltak Bibó értékének, alighanem *Huszár Tibor* és *Hanák Gábor* voltak az egyedüliek, akik ezt az értéket felismerve helyzetüknél fogva tehettek és tettek is valamit – nem is keveset – annak érdekében, hogy belőle minél többet átmentsenek a jövő számára.

Még jól emlékszem a meghatott órákra, amikor a nyolcvanas évek elején Donáth Ferencnek, Szűcs Jenőnek, Vásárhelyiéknek s még egy-két barátnak Hanák Gábor először játszotta le lakásunkban a hangszalagokat, s ahogy mi figyelmesen és megindultan hallgattuk a pár éve halott nagy barát kedves, megnyugtató hangját. Akkor nemigen hittük volna, hogy egyhamar könyvalakban is meglátjuk Bibó István történelmi leckéjét.

De ez a könyv még többet is nyújt ennél: a feszesebb szövegű tanulmányoknál érzékelhetőbb közelségbe hozza Bibó felejthetetlen egyéniségét. Kicsit mindig sajnáltam azokat, akiknek nem volt módjuk őt személyesen ismerni. E beszélgetések és monológok olvasásával – hátha még hallani és látni is lehetne őket! – most pótolhatnak ebből valamit.

Tánczos Gábor hiánya*

Tíz éve már, hogy feledhetetlen barátunk, nemzedékünk egyik nagy alakja önként kilépett az életből és az életünkből. Egyikben sem találta többé a helyét. Jó három évtizedes barátságunk alatt talán másodszor törte meg azt a szokásunkat, hogy minden jelentősebb esemény után és minden fontosabb döntésünk előtt felhívtuk egymást. (Az első eset az volt, amikor 1956. november 4-én feleségével, Verával együtt ő is bement a jugoszláv követségre.)

Azon a tíz év előtti Mikulás-délutánon, amikor egy másik réges-régi barátunkkal éppen róla, az ő zaklatottságáról beszélgettünk, néhány száz méterrel arrébb vad, kétségbeesett és mindnyájunknak szóló, kíméletlen gesztussal adta tudtunkra, hogy végképp megelégelte azt a langyos és önkorlátozó, gyakran szellemi vegetálásba fulladó létformát, amit köz- és magánélet gyanánt akkoriban elfogadtunk.

Pedig éppen azokban a napokban mozdulni kezdett valami. Akkoriban volt az első tömeges „aláírás", a cseh chartások perbe fogása elleni tiltakozás, az első olyan akció, amelyben az új demokratikus ellenzék, írók és művészek mellett az egykori '56-osok is nagyobb számban újra színre léptek. Köztük ő maga is, és a főhatóságnál ekkor már őt is, akárcsak a többi aláírót, kérdőre vonták.

Biztosra vehető, hogy Tánczos Gábor nem emiatt tette, nem az esetleges felelősségre vonás elől menekült el. Átélt és kiállt ő ennél sokkal nagyobb viharokat is. Rákosi uralma alatt, a párt- és DISZ-vezérek orra előtt megszervezte és naggyá növesztette a Petőfi Kört, a forradalmat megelőző reformmozgalom legfontosabb fórumát, s jó fél éven át fenn tudta azt tartani a megriadt és megvadult apparátcsikok minden nyomása, fenyegetőzése és manipulációja ellenére. Október 25-től kezdve Nagy Imre közelében működött, s követte őt és barátait a jugoszláv követség nyújtotta csapdamenedékbe is, majd – persze már nem önkéntesen – Romániába és a Fő utcai börtönbe. Egyik vádlott-

* *Magyar Nemzet,* 1989. december 6. 4. o.; kötetben: Ember Mária és Hegedűs B. András (szerk.): *Tánczos Gábor emlékkönyv,* Bp. 1997. 1956-os Intézet, 293–295.

ja lett az ugyanott megrendezett Nagy Imre-pernek, de őt és két társát néhány héttel később *külön tárgyaláson* ítélték el, talán „technikai okokból", de alighanem inkább azért, hogy nagyobb ítéleteket lehessen rájuk sózni. Tánczos *tizenöt évet* kapott, s a ténylegesen letöltött öt évből hármat az akkori legrosszabb, szigorított börtönben, Márianosztrán ülte és dolgozta végig. (Soha nem felejtem el, hogyan tudtunk örülni egymásnak a bajban, amikor a Márianosztrára szállításkor a rabomobilban – majdnem három év után – újra találkoztunk!)

Azt hiszem, legtöbbünkkel ellentétben Tánczos bármikor kész lett volna újrakezdeni a meghurcoltatást és a börtönt, ha igazi tétet lát maga előtt, igazi tevékenységi és harci terepet talál magának. Ő csak magas hőfokon, önemésztő szenvedéllyel tudott élni és dolgozni, csakis nyugtalanul volt nyugodt. Jóllehet a dolgozók gimnáziumában, ahol szabadulása után évekig tanított, kiderült róla, hogy kiváló, nagyhatású tanár és nevelő, később pedig fontos és értékes oktatás- és művelődésszociológiai vizsgálatokat végzett, s a legelsők között tárta fel a hazai közvélemény előtt – maradandó értékű publicisztikai művekben – az erdélyi magyarság drámai helyzetét, mindez nem tudta teljesen és oly módon felszívni a benne feszülő energiákat, mint fénykorában, 1955–56-ban a Petőfi Körrel kapcsolatos lázas és sokoldalú tevékenység.

Nem mintha akár a tanítást vagy a népművelést, akár pedig a szociológiát kevésnek érezte vagy lebecsülte volna. Ellenkezőleg. Minden részfeladatot halálosan komolyan vett, ha emberrel, emberekkel függött össze. Évekkel halála után fedeztem fel egy 1978-as rövid felszólalását a bakonyoszlopi szakmunkástanuló olvasótáborban. Lelkesen konstatálta, hogy a meghívott szociológusok, művészek, művelődéstörténészek hirtelen valóságos NÉKOSZ-kollégiumi estekbe csöppentek bele. Pedig Bakonyoszlop titka igen egyszerű – mondta. A gyerekek két hétig azt élhették át, hogy emberszámba veszik őket, nem parancsolgatnak nekik, mindenben demokratikus módon, közösen döntenek. De öröme, hogy három évtizeddel az utolsó népi kollégiumi est után valami hasonlót élhetett át, nem gátolta annak az igazi problémának a felismerésében, hogy a szabadságnak ez a lenyűgöző, de epizód érvényességű élménye nem okoz-e céltalan, semmit sem eredményező feszültséget az ellentétes társadalmi körülmények között kibontakozó szellemi életünkben? Ezt tartotta a legfőbb vitatémának, ily módon általánosítva: A szabadság az emberiség egész életében és mindeddig csupán epizód jellegű volt. Mégis, ezeknek az epizódoknak köszönhető minden, ami értelmet ad az emberi történelemnek. Miért lenne ez másképpen az egyének életében?

Valamikor az ötvenes évek elején, egy egyetemi estről hazafelé tartva, éjjel a Rákóczi úton kissé spiccesen, félig játékos, félig keserű öniróniával fejtegette, hogy neki igazában nincs szakmája (a történelem után ekkor folytatott filozófiai tanulmányokat), azaz mégis van valami: a *„beszéd- és értelemgyakorlat"* az, amihez ért. Tény, hogy kiváló képességei ellenére a későbbi évtizedekben sem tudott igazán szakmát választani, egy témában – talán Erdélyt kivéve – tartósan, a világról megfeledkezve elmerülni. Ez bizonyosan hozzájárult a tragédiájához.

A jelenség okára voltaképpen már 1956-ban fény derült. Tánczos azért nem tudott sem történésszé, sem filozófussá, sem szociológussá vagy pedagógussá lenni, mert *vérbeli politikus volt*. Nemzedékünk egyik igazi politikai tehetsége a kevés közül. Akik a közelében éltünk, akkor is, később is tudtuk, hogy a Petőfi Kört senki más nem tudta volna hozzá hasonlóan megcsinálni. Pótolhatatlan közvetítő szerepet tudott betölteni az uralkodó párt reformhajlandóságú funkcionáriusai és szakemberei, valamint a radikálisan ellenzéki, Nagy Imrét követő értelmiség között, akárcsak az akkori *népi és urbánus* értelmiségi csoportok között.

Azt gondolhatnánk, hogy ilyesfajta közvetítő tevékenységre igazán bőven nyílhatott volna alkalma a hetvenes években, a nyolcvanasokról nem is beszélve. De a helyzet mégsem volt neki való. Az uralkodó párt, ha voltak is jó szándékú tagjai (akik egy részével Tánczos kapcsolatot tartott), 1956 novemberében bűnben fogant, s ha liberálisabb lett is, kevésbé volt megújulásra képes, mint 1953–56-ban a Magyar Dolgozók Pártja. De nem tudott azonosulni Tánczos az akkor létező két, hatalmon kívüli csoportosulással sem. Az új ellenzéket túlságosan gyökértelennek és doktrinernek tartotta. A népiekkel sokkal erősebben szimpatizált, s jól emlékszem, milyen szenvedélyesen tudott vitatkozni a nemzeti és a társadalmi progresszív történelmi tradíciók összehangolása érdekében, de a rendszer megváltoztatására, sarkaiból való kimozdítására aligha tartotta őket alkalmasnak.

Tánczos Gábor már 1954–56-os újraeszmélésünk idején azzal tűnt ki csaknem valamennyiünk közül, hogy szakított a pártcentrikus, mozgalmi és mindenféle gettójellegű gondolkodással. Megértette és mélyen átérezte, milyen súlyos sérelmek érték ebben az országban a nemzeti érdekeket és hagyomá-

nyokat, a demokratikus és kulturális értékeket. A börtönévek után ez a „nemzeti" gondolkodásmódja még jobban megerősödött, és nemzetközi, elsősorban kelet-közép-európai irányban is kiszélesedett. Nemcsak „illendőségből", hanem nagy átéléssel és érzelmi erővel képviselte térségünk népei egymásrautaltságának és igazi összetartozásának gondolatát. De az akkori, reménytelennek tűnő helyzetben nem látta reálisnak a rendszer közeli kiküszöbölését vagy meghaladását. Mindenáron folytatni szerette volna az 1956-ban meghiúsított vagy meghiúsult kiigazítási törekvést. Talán minden más ismerősömnél intenzívebben, hevesebben azonosult ezzel az üggyel, nem tudott lemondani az elrontott dolgok kibonyolításának és kijavításának reményéről. A lemondást valamiképp, ha nem mondta is ki, árulásnak érezte, holott a vállalkozás reménytelenségével intellektuálisan legalább annyira tisztában volt, mint akármelyikünk a végképp „hitehagyottak" közül. Azt hiszem, alapjában véve ebben a kettősségben őrlődött fel, az eszmehűség és a becsület áldozata lett.

Gyakran tűnődünk mostanában, mit gondolna, mit mondana – és főként –, mit tenne a mai helyzetben. Valószínű, hogy a ma szokásosnál jobban méltányolná a szocialista reformerők érdemeit a diktatúra lebontásában. Bizonyosan kétségbe ejtené viszont a demokratikus erők megosztottsága, s nem tudná elviselni, hogy két olyan nagyon becsült barátját, mint Csoóri Sándort és Tamás Gáspár Miklóst – akit, mint Erdélyben megismert ifjú mindentudót és zsenit, ő mutatott be nekünk – ne azonos táborban lássa. Biztos vagyok benne, hogy a tisztességes erők összehozása érdekében egy percig sem osztotta volna a mi szkepszissel takart kényelmességünket vagy gyávaságunkat, s meglepő kezdeményezések egész sorozatát indította volna már el. Vagy, tiltakozásul, most tenné meg, amit tíz esztendeje elkövetett?

Mindez persze csak öngyötrő találgatás, hiszen még azt sem lehet tudni, milyen szerepe lenne, vagy milyent vállalna a mai helyzetben. Jelleme és alkata ismeretében csupán annyit tudhatunk bizonyosan, hogy ezúttal sem a népszerűség, hanem a felelősség útját, talán a legnagyobb ellenállás irányát választaná.

Csak találgathatjuk, mennyit veszített korai halálával az ország. Nekünk, barátainak, lobogó és inspiráló jelenléte egyre jobban hiányzik.

Előszó Kende Péter könyvéhez*

Egy kör megint bezárult, egy könyv megint hazatért. Talán több is, mint egy könyv, mint egy kötetnyi tanulmány. Életművet mondanék, ha nem tudnám, hogy terjedelmében csupán töredéke a szerző munkásságának, magyar és francia nyelven megjelent írásainak. De a legszívesebben hazakanyarodott életútról beszélnék, ha nem lennék tisztában e művelet befejezésének külső-belső nehézségeivel, s nem félnék túlságosan a személyes hangtól.

Teljesen azért ezt sem kerülhetem el. E könyv szerzője nagyon régi barátom. Életpályánk már apáink barátsága révén is sok párhuzamosságot mutatott, míg 1957 legelején, az ő távozásával, kétfelé nem ágazott.

Sokfelé ágaztak akkor az utak, földrajzi és politikai értelemben egyaránt, s ma már tudjuk, hogy többféle tisztességes választási lehetőség kínálkozott. Az élet és a történelem úgy hozta, hogy bő három évtized múltán mostanában jött el a számadás ideje: ki miként töltötte és használta fel ezt a csaknem félélетnyi időt.

Számomra ez a kötet mindenekelőtt Kende Péter számadása a Franciaországban töltött évtizedekről, s egyben felszólítás a nemzedéki mérlegkészítésre. A magam feladatát sem tudom e néhány oldalon másként felfogni, mint a szóban forgó évtizedeket idehaza átélt barát reflexióját a más körülmények között kimunkált teljesítményre.

Ez a teljesítmény egyszerre élet és munka. Kende példás tudatossággal, önismerettel találta meg a kettő összhangját és egyben saját szerepét attól kezdve, hogy annak idején – a legutolsó pillanatban – jogos elővigyázatból az emigrációt választotta. Jól tette: túlságosan közel állt unokabátyjához és tanítómesteréhez, Gimes Miklóshoz, akivel együtt indították el és szerkesztették 1956 októberében a *Magyar Szabadság*, majd novemberben az illegális *Október Huszonharmadika* című lapot. Ezt az utóvédharcot folytatta rövid megszakítás után barátaival együtt Párizsban is, a megtorlás és a kivégzések fölötti felháborodásában, s még néhány évig a brüsszeli Nagy Imre Intézetben.

* In: Kende Péter: *A párizsi toronyból.* Bp. 1991. Cserépfalvi, 7–13.

De az emigráció nem egyszeri, hanem sorozatos választást jelent. És nemcsak az ország, a szakma, a munkahely megválasztását, hanem a politikai magatartásét is.

Az 1956-os politikai emigráció élettartama hosszúra nyúlt. Hosszabbra, mint az 1867-es kiegyezéssel nagyjából lezáruló Kossuth-emigrációé vagy a két háború közötti baloldali emigráció negyed százada. Harminchárom év alatt Bécstől Kaliforniáig az emigráns lét sokféle formája alakult ki a megélhetési kényszer szorításában és a liberalizálódó Kádár-rendszer fokozatos nemzetközi elismerésének függvényében.

Az 1956-os emigráció vezető alakjai közül tudtommal egyedül Kéthly Anna élhetett teljesen a politikának. A többséget erősen lekötötte kenyérkereső és szakmai munkája, sokan sikeresen betagozódtak választott hazájuk tudományos vagy gazdasági életébe. Voltak közöttük engedékenyebbek, akik méltányolták a honi állapotok viszonylagos javulását, s voltak kérlelhetetlenek, akik soha nem ismerték el a Kádár-rendszer törvényességét. Annak viszont mindnyájan tudatában voltak, hogy amíg a hazai kommunista rendszer létezik, ötvenhat zászlaját és eszméit elsősorban az emigrációnak kell őriznie. Ebben híven követték a korábbi emigrációk hagyományait.

„Ma már tisztán látjuk – írta Jászi Oszkár is már 1930-ban –, hogy Kossuth Lajos milyen bölcsen és nemesen cselekedett, amikor a neki adott amnesztiával nem élve, élte végéig külföldön maradt. Turinban nemcsak a negyvennyolcas eszmék nagy apostola maradhatott, hanem emigrációja izolált tornyából el nem kábult szemekkel figyelte a jövőt."

Lehetséges, hogy a kötet címéhez – „A párizsi toronyból" – éppen ez az idézet adta az ihletést. Kende mindenesetre – írásai tanúsítják – ugyanolyan jól tudta, mint Jászi, hogy emigráns létének kettős értelme és funkciója van: egyrészt a gesztus, az eszme melletti kitartás, másrészt a szabad élet- és munkakörülmények kihasználása olyan információs, publicisztikai és tudományos tevékenységre, amelyet az otthon maradottak nem végezhetnek el. S láthatóan azzal is tisztában volt, hogy alkata és képességei elsősorban ez utóbbi funkció ellátására predesztinálják. A „tornyot" választotta tehát, hogy „el nem kábult szemekkel" fürkészhesse a hazai és a nemzetközi látóhatárt, a változás jeleit, az átalakulás esélyeit. És természetesen, hogy kimondhassa mindazt, amit itthon legálisan, egészen a legutóbbi időkig nem lehetett kimondani, s ami a jövő kimunkálásához nélkülözhetetlen volt. Ezenfelül pedig teret és eszközt teremtett – az 1978-ban megindított „Magyar Füzetek" formájában – ahhoz, hogy az emigráció műhelyében kimunkált eszmék Magyarországra is rendszeresen bejuthassanak.

Nyilvánvaló, hogy kinti politológiai, publicisztikai és szerkesztői munkáját Kende mindvégig missziónként, majd az emigráció kezdetén vállalt közvetlenebb politikai tevékenység folytatásaként fogta fel.

De az itt egybegyűjtött tanulmányok bizonyítják, hogy itt már más minőségről volt szó. A magára vállalt feladat legfőbb követelményének a jelek szerint azt tekintette, hogy korlátozás nélkül írhassa az igazat. Éppen ehhez kellett az „izolált torony" magánya, amely nem csupán a hazai rendszerrel és annak meghosszabbításával szemben biztosított függetlenséget, hanem az emigráció különféle érdekcsoportjaival szemben is. Mert az igazság íze sokszor keserű, és kimondása nemcsak az 1956 utáni hivatalos hazugságok őreit irritálta, hanem a romantikus legendák és illúziók őrizgetőit is.

Ezeknek az írásoknak a szerzője érezhetően tárgyilagos és jóindulatú ember. Emellett fáradhatatlan elemző, aki egyenesen élvezetét leli a fogalomtisztázásban és a mérlegelésben, a sokszor rejtett igazság módszeres kibontásában. Feltehető, hogy ebben a tekintetben legalább annyit tanult Bibó Istvántól, mint Raymond Arontól – legjelentősebb francia mesterétől.

Szellemi alkatából és vállalt feladatából következett, hogy másfajta viszonyt tudott kialakítani a hazai valósággal és annak sokféle képviselőjével, mint ha egyszerűen emigráns politikát folytatott volna. Talán ebben a sajátos eszmei és személyes viszonyban rejlik e kötet írásainak egyik legfőbb erőssége. Szerzőjük csaknem három évtizedig nem látogathatott haza, olvasás közben mégis úgy érezzük, mintha ezt az egész időt velünk töltötte volna (csak éppen szabadon beszélhetett és írhatott). Az alapos tényismereten túl a jelzőkben, az emberek és helyzetek röpke jellemzésében is érezhetően nagy – metakommunikatív – ismeretanyag rejlik.

Ennek magyarázata nem pusztán az intelligencia és a beleérző készség, hanem az olvasási szorgalom, a nyitottság és a nem mindennapi kapcsolatteremtő képesség is. Kendéék Párizs környéki otthonában három évtized alatt talán nem is tucatjával, hanem százával fordultak meg emigráns és hazai magyarok (s persze lengyelek, csehek, franciák is). Ide tartozik az is, hogy a „Magyar Füzetek"-et már egy évtizeddel ezelőtt kettős alapra: a demokratikus emigráció és a hazai demokratikus ellenzék közreműködésére építette.

Ezért is hiányzik írásaiból némely emigráns szerző fülsértően sematizáló, fölényes vagy moralizáló hangneme, amely néha a helytálló mondanivalót is alkalmatlanná tette az itthoni fogyasztásra, s mivel nem tudott behatolni a hazai szellemi közegbe, megmaradt afféle hatástalan emigráns átkozódásnak vagy önigazolásnak.

Ugyanakkor Kende nem esik bele az elmúlt évtizedek másik csapdájába sem, s mentes marad a korabeli hazai, úgynevezett progresszív politológiai irodalom kétértelműségétől és ma már szánalmasnak ható elkenéseitől is. Tárgyilagosan vizsgálódik, de nem relativizál, s mindig világosan, sőt kíméletlenül nevén nevezi a szovjet uralmi politikát, a szovjet vagy magyar párturalmat, a szabadsághiányt, a hazugságot és a képmutatást. Tárgyilagosan elismeri a liberalizálódó Kádár-rezsim újításait, előnyös különbözőségét a tábor többi országától, sőt számol ennek lefegyverző bel- és külpolitikai hatásával is, de ez a realizmus soha nem készteti arra, hogy elfogadja – mint megannyi külföldi szerző tette – a rendszer legitimitását.

A szerző kezdettől fogva jóindulatú objektivitással elemezte és méltányolta a gazdasági reformtörekvéseket is, ugyanakkor meglepően korán (1962-ben!) mutatott rá a reformkommunista elképzelések – éspedig mind a Nagy Imre-féle, mind a tőle különböző Kádár-féle reformkommunizmus – korlátaira. Minden akkori látszat ellenére ki merte mondani, hogy a nép gyökeresen mást akar!

A leckéztetés és a lépremenés végletei között végeredményben az ő (és mások) udvariasan kérlelhetetlen álláspontját igazolták a fejlemények. Ezért is hiszem, hogy ezek az írások – kevesedmagukkal – elmúlt évtizedeink megítélésében időtállónak fognak bizonyulni.

De a feltétlen igazmondási igényen, a tárgyilagosságon és illúziótlanságon kívül a szerző egyebet is hasznosított a leginkább vagy kizárólag külföldön elérhető kvalitások közül: a nemzetközi szemléletet és kitekintést.

Azt hiszem, az emigránsok elhelyezkedése e tekintetben sem lehetett egyszerű. Voltak, akik alkatuknál vagy kötöttségeiknél fogva soha nem tudtak igazán beilleszkedni új környezetükbe. Tették a dolgukat, de lényegében véve csak a hazatérés pillanatára vártak. Mások, ellenkezőleg, olyan alaposan és sikeresen integrálódtak, hogy a magyar ügyhöz soha nem váltak ugyan hűtlenné (s ennek minden adandó alkalommal tanújelét is adták), de az az idő múlásával kiszorult érdeklődésük homlokteréből.

Nos, Kende Péter e téren is a kisszámú kivételhez tartozik, s az ellentétek ritka szintézisét képviseli. Teljesen integrált, elismert és befogadott tagja a francia (és európai) társadalomtudományi elitnek, azonban – tartok tőle – igazában csak a magyar (és az ezzel kapcsolatos) problémák tudták lázba hozni. Ezekhez viszont, ismereteinél és szemléleténél fogva, másképpen nyúl, mint a legtöbbünk. Kell-e bizonygatni, mennyire ránk fér, ha avatott kézzel felrajzolják nekünk – mint ő teszi például „Mítosz és modell" című tanulmányában, de másutt is érintve a kérdést – ötvenhatos forradalmunk közvetlen és hosszabb távú nemzetközi hatását (nem megkerülve olyan keserves összefüggéseket sem, mint ami a nyugati beletörődés, a hippizmus és az újbalosság között kimutatható).

Paradox módon ugyanez a széles, nemzetközi kitekintés van segítségére abban is, hogy merőben új módon, minden provincializmustól mentesen, de annál élesebben exponálja és elemezze a kommunista uralom alatt álló Magyarország és Kelet-Közép-Európa legégetőbb *nemzeti* problémáit és sérelmeit.

„A pártállam és a nemzeti sorskérdések" vagy „A kisebbségek és a magyar sérelemérzet" című tanulmányok igen kemény ítéleteket tartalmaznak, de a témánál gyakran jelentkező nemzeti üldözési mánia nélkül, racionális összefüggésekbe ágyazva, a szovjet – egykori – „világrendszer" működési mechanizmusának ismeretében.

A nemzeti tudatállapot mérlegének másik, pozitív oldalán pedig jóleső érzéssel olvashatjuk annak megállapítását, hogy a nemzeti tudat ellen irányuló rákosista és kádárista merényletek után már az 1960-as években megindult – alulról – a kontinuitás helyreállításának, a megszakadt kulturális, irodalmi, tudományos, társadalomszemléleti szálak összekötözésének szorgos munkája. Valóban erre törekedtünk, többé-kevésbé tudatosan, irodalmárok és társadalomtudósok, népiek és urbánusok, egymástól többnyire függetlenül, de végeredményben azonos cél, a nemzeti és polgári tudat, a civil társadalom feltámasztása érdekében, de természetesen az akkori, még eléggé szűk korlátok között. Meg kell mondani, hogy annak idején az emigráció és a külföldi magyar médiumok nem mindegyike fogadta ezt ilyen megértéssel, beleérzéssel.

Tegyük hozzá, hogy a párizsi évtizedek a szerzőnek nem csak a szemléletmódján tapinthatók ki, hanem írás- és előadásmódján, stílusán és metodiká-

ján is. Igaz, emlékeim szerint itthoni ifjúkorában is világosan, szabatosan írt. A francia szellemi iskola hatására azonban a témák olyan módszeres megközelítését, olyan szerkesztési módot és kristálytiszta magyar értekező stílust fejlesztett ki magában, amilyennel hazai közíróinknál meglehetően ritkán találkozunk.

Végezetül a kötetnek még egy olyan vonásáról, amely előnyösen különbözteti meg hazai szokásainktól. A kelet-európai gyors alkalmazkodási és elfojtási mechanizmusokra gondolok, közelebbről pedig arra a jelenségre, hogy a közvélemény jó része, akárcsak egykor ötvenhat emlékét, most azt felejtette el néhány hónap leforgása alatt, miként élt együtt és alkudott meg hosszú időn át a Kádár-rendszerrel, nem is mindig olyan elégedetlenül. Igen hasznos tehát, ha emlékezetünkbe idézik, milyen is volt igazában ez a rendszer, milyen helyet kapott a korabeli hazai és külföldi köztudatban, mennyire és milyen irányban tűnt a maga idejében meghaladhatónak.

Az írások az 1960-as évek elejétől 1989-ig terjedő időben keletkeztek, vagyis átfogják a Kádár-rendszer „fénykorának", válságainak és hanyatlásának egész időszakát. Szinte egész közelmúltunkat visszaidézik, persze nem az események kronologikus rendjében, hanem a problémák tükrében. Merész vállalkozás ilyen hosszú időszakból aktuálpolitikai elemzéseket is tartalmazó írásokat közreadni. Időközben megváltozott a világ s vele mindannyiunk gondolkodása is. Nem hiszem, hogy volna szerző, aki minden fontosabb írását ma is vállalná ezekből a reményt és kétségbeesést felváltva keltő évekből.

Kende Péter sem vállalhatja ma valamennyit, de becsületesen, változatlan szöveggel közzéteszi őket, több esetben jegyzetben jelezve ténybeli korrekcióit vagy felfogásának változását. Ez nemhogy csökkentené a kötet értékét, hanem érzésem szerint még növeli is, dinamikusabbá teszi a korunkról és gondolkodásunkról s mindkettő változásairól nyújtott tiszta, eleven képet. Ma a hiteles ábrázolást, a képet élvezzük, az elemzésekből okulunk, de közben ne feledjük, hogy ezek a tanulmányok maguk is hozzájárultak az egykori „kép" megváltozásához.

Nem tudom, milyen tervei vannak Kende Péternek a jövőre. Talán még ő maga sem döntötte el. De hosszú vándorútja mindenképpen véget ért. A hazahozott mestermunkáért elismerés és köszönet illeti.

Zsigmond László (1907-1992) halálára*

Hozzátartozók, régi barátok és tanítványok kis csoportja kísérte a farkasréti zsidó temetőben Zsigmond László Kossuth-díjas akadémikus, az Eötvös Loránd Tudományegyetem nyugalmazott történészprofesszora koporsóját.

Nyolcvanötödik életévében halt meg. Tudományos publikációinak száma megközelíti a százat, nemzedékeket tanított, elérte, amit tudományos címekben nálunk el lehet érni – mégis úgy éreztük, hogy túl korán ment el, sokat vitt magával, nem fejthette ki teljes mértékben azt a hatást, amire szellemi formátuma képesítette.

Nem volt könnyű és „szerencsés" élete. Ifjúkorában sokáig kereste a helyét. Orvos szeretett volna lenni, de nem lehetett. Az 1930-as évek elején, a pécsi egyetemen folytatott tanulmányok után cionistaként Palesztinába utazott, és ott kibucban dolgozott, de baloldali nézetei miatt az angol mandátum alatt álló országban nem volt maradása. Hazatérése után csatlakozott az illegális kommunista mozgalomhoz, s elkezdett történelemmel és a politikai gondolkodás problémáival foglalkozni. Első komoly cikkét a *Századunk* közölte 1937-ben, a német katolikusok és a nemzeti szocializmus viszonyáról.

1945-ben, miután családjával együtt túlélte a veszedelmeket és a munkaszolgálatot, a Magyar Kommunista Párt pártiskolájának, majd a Magyar Dolgozók Pártja politikai főiskolájának tanára lett. Itt specializálódott az egyetemes történelemre.

1953-tól 1960-ig az MTA Történettudományi Intézetének volt egyetemes történeti osztályvezetője, később igazgatóhelyettese. Innen visszatért az egyetemre, ahol már korábban is tanított, s 17 éven át, 70 éves koráig az ELTE bölcsészettudományi kara újkori egyetemes történeti tanszékének vezetőjeként dolgozott. Tevékenységével nemcsak e két tudományos intézményben, hanem szélesebb körben is sokat tett annak a provinciális szellemnek leküzdéséért, amely önmagukban vizsgálja a „magyar glóbusz" jelenségeit és eseményeit.

* *Népszabadság*, 1992. április 27. 10. o.

Ezekben az években elsősorban Európa XIX. és XX. századi történelme, ezen belül különösen a két vezető kontinentális hatalom, Németország és Franciaország viszonya és ennek kisugárzása foglalkoztatta. Időben: napjainkig, térben: Kelet-Közép-Európáig. Rengeteg újat tudott és közvetített kollégáinak és tanítványainak az európai történeti, politikai és szellemi folyamatokról, tendenciákról, amelyeket ő már a marxista dogmatizmus „fénykorában" is elevenen tudott megragadni és értelmezni.

Zsigmond László valamiképpen még a nagy konformizmus idején is „kilógott a sorból". Anélkül, hogy a politikai ellenzékhez tartozott volna, önálló egyénisége, ellenállhatatlanul kritikus gondolkodásmódja, emberi tisztessége és kesernyés humora előnyösen különböztette meg a hivatalos, dogmatikus „párttudósoktól", és sokszor összeütközésbe is sodorta velük.

Rohanó és felületes korunkban ritka tulajdonsággal rendelkezett: szenvedélyes gondolkodó volt. Minden találkozáskor meglepte kollégáit új gondolati eredményeivel, amelyekből azután le is vonta a sokszor sokakat meghökkentő logikai és politikai konzekvenciákat.

Ezzel függött össze egy másik vonása, amelynek révén szembeszállt korával – korunkkal: hitt a gondolat hatalmában, ha nem is úgy, mint múlt századi, naivabb elődei. Ő ugyanis pozitív és negatív, hasznos és káros, sötét hatalmat egyaránt tulajdonított a gondolkodásnak – és csakis ennek tulajdonított *igazi* hatalmat (a hatalom egyéb, materializálódott válfajait másodlagosnak tartotta).

Ezért izgatta mindennél jobban az a kérdés: mikor történt az eredeti bűnbeesés, kinél fogant a társadalom tervezhetőségének az a gondolata, amelyből ennek marxista változata is kisarjadt. Így jutott el a pozitivista szociológia kezdeteihez, s egy-egy alapos, terjedelmes monográfiában kísérte végig a gondolat megszületését Saint-Simonnál, majd végzetes „színeváltozását" ennek tanítványánál, Auguste Comte-nál, a szociológia atyjánál.

„Saint-Simon szerette az embereket – írta 1977-ben megjelent könyvében – és nem tartozott azok közé, akik – mint például éppen egyik tanítványa, Comte – jobban szerették az emberiséget, mint az embert, és az emberiségnél is fontosabbnak tartották rendszerüket." E két művében Zsigmond gondolatilag leszámolt nemcsak a leninizmussal és a marxizmussal, hanem saját ifjúkorának és férfikorának tragikus következményű illúzióival is. S minthogy az önbecsapás kellemes képessége hiányzott belőle, nem adatott meg neki,

hogy békés öregkora legyen, s hogy megnyugodva tekinthessen vissza a múltba és előre a jövőbe. De szellemi kisugárzása megmarad: nemcsak kollégái és tanítványai őrzik meg, hanem írásai is.

Z. P. (Zimándi Pius) szerzetes titkos krónikája*

(Egy napló, Zimándi Pius – egykori premontrei szerzetes, később kirekesztett – csöndes, pontos, kis és nagy eseményeket egyaránt följegyző krónikája nemrégiben szinte véletlenül előkerült, s az idei könyvhéten – az 56-os Intézet és a Századvég Kiadó gondozásában – annyi év után végre közlésre jutott. Jegyzője 1956–57-ben vezette ezt a naplót, melynek élményközelsége, egyszersmind szükséges távolságtartása adja hitelét. Litván György történésszel Váradi Júlia beszélgetett A forradalom éve *című, különleges értékű dokumentumról.)*

*

Ki volt ez a furcsa nevű szerzetes? Gondolom, nem Zimándi Pius az eredeti neve...

Zillich István sváb származású, igaz magyar hazafi, premontrei szerzetes tanár. Úgy tudom, Budafokon volt gimnáziumi igazgató 1949-ig, amikor a szerzetesrendek feloszlatásával nemcsak az állásából csöppent ki, hanem a mozgásszabadsága is veszélybe került. Attól kezdve egy ideig szinte féllegalitásban élt. Rónay György, a kiváló katolikus író nyújtott neki menedéket rózsadombi lakásának cselédszobájában. Azokban az években „bedolgozóként" működött a Nyelvtudományi Intézetben és az MTA nagyszótár-szerkesztőségében. Emellett irodalomtörténész is volt: szenvedélyes érdeklődéssel és szorgalommal foglalkozott Péterfy Jenő életművével. Egy róla írt monográfiát hagyott hátra, amely már csak 1973 végén bekövetkezett halála után jelent meg.

A napló azonban, érdekes módon, mégis csak sokkal később került olyan kezekbe, amelyek gondoskodtak arról, hogy most ezt is kiadják.

A naplót a Zillich család, a rokonság őrizte meg. Semmit sem tudtunk róla, soha egy részlet nem került elő ebből, míg ez év kora tavaszán oda nem jött

* *168 óra*, 1992. 33. sz. (augusztus 18.), 20–21

hozzám a Történettudományi Intézetben kollégám, Incze Miklós professzor. Megkérdezte, hogy mint az 56-os kutatóintézet vezetőjét, nem érdekelne-e egy 1956-os napló. Egy kis fenntartással fogadtam, mert sok ilyen feljegyzés maradt fenn – ezek többsége elég szubjektív és esetleges írásmű, bár vannak színvonalasak is közöttük –, de amikor elkezdtem olvasni, leesett az állam, mert egész különleges hitelessége, irodalmi és egyben történeti értéke van ennek a naplónak.

Kézai Simonhoz meg Anonymushoz hasonlítja előszavában Zimándi Piust. Számomra ebben a naplóban talán az a legérdekesebb, hogy szinte nincs olyan esemény, amelyről – a legapróbbaktól a legnagyobbakig – be ne számolna. Az aznapi ebédjét éppúgy följegyezte, mint azt, hogy mit mondott be az angol rádió, vagy hogy elnökké választották-e Eisenhowert...

Nemigen ismerek dokumentumot, amely több mint egy év krónikáját – hétköznapjait, légkörét, hangulatát, időjárását, folklórját, híreit, álhíreit, vicceit, sztorijait – ilyen teljességgel, ennyire életszerűen tartalmazná, mint ez a könyv.

Vajon minek tulajdonítható, hogy ez az ember már 1956. január 1-jén érezte, hogy majd olyasmi történik ebben az országban, aminek minden előjelét, a legapróbb jeleneteit is rögzíteni kell?

A napló bevezető, nagyon szép, emelkedett sorai világosan megmondják, hogy ezt az utókor magyarjainak szánja, annak érdekében, hogy megismerjék ezt az időszakot, és tanulságokat vonhassanak le belőle. Tehát ő már 1956 elején megérezte, hogy most feljegyzésre érdemes idők következnek. Különlegesen érdekessé teszi a naplót, hogy ez az ember a társadalom és a közélet perifériájára volt kiszorítva, sőt kipenderítve. Ugyanakkor azáltal, hogy Rónay Györgyéknél lakott és az ő barátaikkal érintkezett, továbbá sűrűn bejárt a Nyelvtudományi Intézetbe, az értelmiség felső rétegének informáltságához juthatott. S ezt ő nem a bennfentesek, hanem a kívülálló tekintetével tudta ötvözni. A naplónak sajátos ízt és értéket ad a belső informáltságból és a külső, a rendszerből kitagadott ember távolságtartásából fakadó szemléletmód. Ugyanakkor ez nem elfogult, ellenséges vagy netán gyűlölködő, hanem inkább ironikus és emberszerető. Különösen manapság érdekes ezt olvasni,

tapasztalni, amikor bizonyos jobboldali körökben oly erőteljesen vonják kétségbe azt a tényt, hogy 1956 tavaszán és nyarán, sőt már előbb is, kommunista írók, újságírók és más értelmiségiek jelentős szerepet játszottak a rezsim fölbomlasztásában. Ezt a premontrei szerzetes – vagyis egy igazán kívülálló személyiség és erkölcsi tekintély – tanúsítja napról napra vezetett följegyzéseiben, hogy milyen hatással volt ez az akkori párton kívüli közvéleményre is, amely odafigyelt az *Irodalmi Újság*, a Petőfi Kör, az Írószövetség belső vitáira. Zimándi persze pontosan emlékszik arra is, hogy ezen emberek jó része pár esztendővel korábban egészen másképp írt, verselt, énekelt, nyilatkozott. Erről tesz is helyenként igen ironikus megjegyzéseket. Ám azért ő különbséget tud tenni a közönséges köpönyegforgatók és azok között, akik belső meggyőződéstől hajtva fordultak szembe az addig általuk is képviselt rendszerrel. Emellett nagyon érdekesen elemzi és figyeli meg például a bátorság terjedését. Olyan szociológiai megfigyeléseket tesz, hogy ugyanaz, ami pár héttel korábban még hajmeresztő vakmerőségnek tetszett, 1956 augusztusában, szeptemberében s még inkább október elején már egészen köznapi dolognak számított.

Hogyan látja: ezek az értékítéletek mennyire tekinthetők hitelesnek, mennyire használhatóak a történész számára?

A történésznek mindig elsősorban a tények fontosak. De ebben az esetben az is nagyon lényeges, hogy az ilyen tájékozottságú, erkölcsi, szellemi színvonalú ember, mint amilyen Zimándi volt, hogyan vélekedett az akkor történtekről. Emellett ő azért mások véleményét is közli, mindig valamiféle közvélekedést is kifejez. Leírja például, hogy miként értesül a lincselésekről, a Köztársaság téri pártház ostromának eseményeiről és következményeiről: „Hitelesnek látszik az értesülés, hogy a Köztársaság téren a pártház előtt a lámpavasakra és fákra többet felakasztottak közülük, és ezek még ma is ott lógtak. »A tűzharc órákon át tartott. Végül leverték az ávósokat. A harcnak sok áldozata van. Az épületet védő államvédelmiekre rázúdult a nép féktelen haragja« – fejezi be cikkét a *Népszava*. A pártházból kidobták a káderlapokat és meggyújtották. Hasonlót magam is láttam a Jászai Mari téren, ahol a közeli ávósházból hozták ki a káderlapokat és a gyermekjátszótéren égették el őket. Egy házbelink jött ma azzal a hírrel, hogy az Oktogonnál, a Nagykörúton a nép elfogott egy ávós tisztet, összevissza verte és egy fára felakasztotta. Ma délután. Szörnyű mindez. Igaz, hogy ők is szörnyű dolgokat vittek véghez a magyar nép ellen az elmúlt években. De sok az ártatlan is talán a mostani áldozatok között. Viszont mementóul fog szolgálni mindenkinek, aki a jövőben kegyetlenkedni akar az emberekkel, visszaélve hivatali helyzetével."

Meddig vezeti krónikáját Zimándi Pius?

A napló 1957 elejéig folydogál rendszeresen, naponta, azután megritkul. Végül 1957. november 3-án, vasárnap, nyilvánvalóan a szovjet beavatkozás első évfordulójának előestéjén fejeződik be, ezzel a néhány mondattal: „És most itthon újra meggyújtottam a gyertyámat. Már nem a nemzetiszínűt, amit égetni szoktam, valahányszor egy-egy felkelő kivégzésének híre eljutott hozzám. Az a gyertya már régen csonkig égett. Új lobog a helyén most, halottak napi gyertya, emlékezésül mindazokra, akik életüket adták érettünk. Nyugodjanak békében."

Széll Jenő, korunk antihőse*

Idestova négy évtizede ismerjük egymást, s éppen harminc éve, hogy szabadulása előtt a Gyűjtőfogház úgynevezett bal-csillagának „trepnijén" elbúcsúztunk. Szerencsére már nekem sem kellett sokáig várnom a kijövetelre. Széll nélkül sivár lett volna a börtön. Csodálatos kedélye és humora ott bontakozott ki igazán, legalábbis nekem így tűnt, de lehet, hogy csakugyan a viszonylagos „gondtalanság" tette. Hároméves összezártságunk alatt nem emlékszem olyan helyzetre, amelyben humorát elvesztette volna, olyan feszült vagy elkeseredett pillanatra, amire ne valami megnyugtató és feloldó aforizmával vagy egy pompásan alkalmazott és előadott alapviccel reagált volna. Azt hiszem, sokan lehetünk hálásak neki, s Bibó István vagy Mérei Ferenc mellett nem utolsósorban miatta tudunk derűs meghatottsággal emlékezni a „váci szép napokra". Lehetne ebből a nézőpontból még tovább is folytatni vagy akár fokozni a kedély- és humorforrás Széll Jenő jellemzését – hiszen ő alapította Vácon Mérei Ferenccel együtt a nevezetes *Élvezd a Börtönt Mozgalmat* (ÉBM) is, amelybe még Göncz Árpád is felvételét kérte –, de úgy érzem, mégsem ez jellemzi őt igazán. Széll Jenő ugyanis nem afféle könnyed, „vicces" ember.

Hanem milyen is? Akik ismerik őt, maguk is jól tudják, azok számára pedig, akik nem részesültek ebben az igazi szerencsében, nehéz túlzottnak ható közhelyes jelzők nélkül jellemezni. Széll ugyanis a mi izgága, felszínességre, nyüzsgésre és önigazolásra hajló korunk igazi „antihőse". Legfeltűnőbb tulajdonságai a fokozhatatlan póztalanság, szerénység és kötelességtudat.

Közös barátunk és tanítómesterünk, Mérei Ferenc híres axiómája volt: nem kell mindig jól járni. Széll Jenő ezt az elvet változatos és küzdelmes életútján majdnem odáig fejlesztette, hogy „sohasem kell jól járni". Viszont mindig legjobb meggyőződése és lelkiismerete szerint kell cselekedni. Ennek következtében újra meg újra az árnyékos oldalon, ellenzékben és mellőzöttségben találta magát (olyannyira, hogy végül ezt már természetesnek vette és veszi). Származása, tehetsége és képzettsége szerint szép karriert futhatott volna be a harmincas évek konjunktúrájában. Ő azonban már húszévesen, egyetemista korában, tehát 1931–32-ben az ugyancsak osztályuk ellen lázadó Rajk Lászlóval, Schöpflin Gyulával, Mód Péterrel, Beck Andrással együtt az elnyomottakkal való azonosulás minden szempontból kockázatos útját választotta. Rajk személyesen adta át neki a 30–40 tagú kommunista diákmozgalom vezetését, amiért aztán – Birki Ágnessel, Beck Mártával és másokkal letartóztatásba és bíróság elé kerülve – másfél évet töltött börtönben. (Harminc évvel később jóízűen hasonlítgatta össze Horthy és Kádár börtöneinek jellemzőit. Úgy emlékszem, egyik javára sem tudott határozottan dönteni.)

A budapesti egyetemen elkezdett bölcsész pályafutása a börtönbüntetés következtében természetesen véget ért. Szabadulása után a magyar–francia–művészettörténet szakos tanári pálya helyett textilvegyészetet tanult, majd textiltechnikusként dolgozott. A háború után, a neki egyértelműen felszabadulást jelentő 1945-ös évtől mint megbízhatónak tudott illegális kommunista az MKP közigazgatási osztályát vezette, majd hazánk bukaresti követe lett.

Régóta foglalkoztat a kérdés, hogyan fogadta el Széll Jenő az „ötvenes évek" sztálinista politikáját. Talán azért foglalkoztat, mert abban az időben még nem ismertem őt, később viszont valamennyi exkommunista, a pártellenzékiségen át demokratává lett barátom közül éppen őt éreztem a legkevésbé alkalmasnak a fanatikus hitre. Abszolút jóindulata, tisztessége és józansága – gondoltam –, ha követett is el hibákat, őt megvédhette attól, amibe – más alkatúak lévén – sokan beleestünk.

Most, hogy módom nyílt betekinteni az Oral History Archívumnak adott részletes életútinterjújába, részben választ kaptam kérdésemre. Széll őszintén elmondja benne, hogyan „etette meg" őt Rákosi a Rajk-ügyben: eléje rakta Rajk aláírt, őróla is szóló, ellene is irányuló (természetesen kikényszerített és hamis) vallomásait. Ki mert volna a helyében ennek az érvnek és annak az embernek akár bensőleg ellentmondani – akkor?! (Persze, nem az utólag-bátrakra gondolok.)

A továbbiak viszont megerősítettek feltételezésemben. Kiderül az interjúból is – amivel barátunk nem szokott eldicsekedni –, hogy 1950-ben, a zsdanovista offenzívával szemben kiállt Bartók Béláért, és keresztülvitte a róla

* *Köztársaság*, 1992. 10. sz. (június 19.), 86–87. (Széll Jenő 80. születésnapja alkalmából.)

szóló ünnepi megemlékezést (halála ötödik évfordulója alkalmából), valamint Szabolcsi Bence méltató cikkének közzétételét a *Szabad Nép*ben, egyetlen „bíráló" mondat hozzáfűzése árán, amiért magára vállalja a történelmi felelősséget. A zenei élet után megpróbálkozott a képzőművészet „desztálinizálásával" is.

A maga ekkor már tudatos és szenvedélyes kultúramentő tevékenységében a legtöbbet mégis a népművészetért tehette és tette. 1951-től 1957-ig volt a Népművészeti Intézet igazgatója, s akkori munkatársai ma is elragadtatással beszélnek értékeket mentő és felkutató közösségükről, a kerékpáros országjárásokról, majd a későbbi erdélyi felfedezőutakról.

Azt hiszem, Széll Jenőnek mindig is ez a kulturális tevékenység volt az igazi, szíve szerinti területe. A direkt politizálást inkább csak becsületből, kötelességszerűen vállalta. De mindannyiszor vállalta, amikor kellett.

Nagy Imre első, 1953–55-ös reformkísérlete természetes módon megnyerte rokonszenvét, a kísérlet megbuktatása pedig természetes kötelességévé tette, hogy a leváltott és megbélyegzett miniszterelnök mellé álljon. 1956 elején felkereste régi mozgalmi ismerősét, a vele egyidős Pest megyei párttitkárt, Kádár Jánost, hogy elvtársi és baráti érvekkel rábeszélje: forduljon végre nyíltan szembe Rákosi Mátyással.

A drámai októberi napokban megint tette, amit tennie kellett és adatott. Természetesen adódott, hogy tekintélyére és nyugodt, tiszta egyéniségére szüksége volt a forradalmi kormányzatnak. Nagy Imre tehát üzent érte, s ő október 31-én elvállalta a Szabad Kossuth Rádió kormánybiztosságát. Háromnapos kormánybiztosi működése Mindszenty bíboros november 3-i esti rádiószózatának előkészítésével és feszültségektől sem mentes lebonyolításával fejeződött be.

A Kádár-rendszerben Széll előtt nyitva állt a pártba és a hatalomba való visszatérés útja. Tudatosan és – mint elmondta – nagy belső megkönnyebbüléssel úgy döntött, hogy nem lép erre az útra. Ez azonban – éppen az ő részéről – olyan kihívás volt régi elvtársai szemében, hogy Kádár nem engedte Széllt csendben meghúzódni a Széchényi Könyvtár egyik munkaszobájában. A párt minden számottevő terhelő adat nélkül is „kiadta" egykori illegális harcosát a politikai rendőrségnek. A nagy megtorlási hullám már majdnem a vége felé járt, amikor Széllt – még éppen idejében – letartóztatták, és hozzácsapták a mi perünkhöz (Mérei Ferenc és társai). Kemény védekezésével

sikerült annyira felingerelnie Vida Ferenc tanácsvezető bírót, hogy látszólag néhány politikai beszélgetésért, valójában a magatartásában kifejezésre jutó *nem*ekért ötévi börtönt mérjen ki személyes ismerősére.

Széll a börtön után is kitartott a „nem" mellett, s kitartott 56 demokratikus eszményei mellett. Amikor a 30. évfordulóra, Donáth Ferenc kezdeményezésére illegális konferenciát rendeztünk, s annak egyik előadójaként egyhangúlag rá esett a választás, vállalta s meg is tartotta előadását. „Társadalmi és politikai erők az 1956-os forradalomban" címmel. Szövege – hazai legális kiadásban először – a közeljövőben fog megjelenni. De illendő lenne már kiadni egy kis gyűjteményt Széll Jenő kulturális vonatkozású írásaiból is.

Laudatio*

– Benda Kálmán

Benda Kálmán nem a modern kor, hanem régebbi évszázadok kutatója, de azon nagyon kevés hazai történészünk közé tartozik, akinek a magyar történelem egészéről van víziója és mondanivalója. Sok éven át bizonyította és hasznosította ezt a képességét joggal népszerű rádióműsoraiban is. Számomra mégis az a szereplése volt erre a legemlékezetesebb és legmeggyőzőbb bizonyíték, amelynek 1986 késő őszén voltam tanúja az első hazai (még illegális) ötvenhatos konferencián.

Egyébként Benda részvétele és szereplése ezen a rendezvényen nemcsak történészi lényeglátásának, hanem civil kurázsijának és szellemi-lelki függetlenségének is bizonyítéka volt. Hiszen tudnia kellett, hogy mint a szakma egyik tekintélye, megjelenésével éppen azt a súlyt és hitelességet kölcsönzi az ötvenhatosok, ellenzékiek és írók tanácskozásának, amelyre a hatalom a legérzékenyebben szokott reagálni. Kívüle csak néhány olyan állami állásban lévő történészt mertünk meghívni a konferenciára, akinek rokonszenvében és elszántságában bízhattunk, de ezek közül sem vállalta mindenki a kockázatot. „Marci bácsi" viszont a tőle megszokott természetességgel és kötelességtudással jött el Eörsi István lakására, s vett részt a végig érdekes vitában.

Újraolvasva a tavaly végre legálisan is megjelent jegyzőkönyvet,[1] meglepetéssel konstatáltam, hogy rövid felszólalásában mennyi fontosat tudott mondani.

A magyar 1956-ot mindenekelőtt abból a szempontból hasonlította össze történelmünk korábbi forradalmaival, hogy a különböző forradalmak a lakosság, a társadalom mekkora hányadát hozták mozgásba.

* In: Glatz Ferenc (szerk.): *A tudomány szolgálatában. Emlékkönyv Benda Kálmán 80. születésnapjára.* Bp. 1993. MTA Történettudományi Intézet, 390–392.

[1] Hegedűs B. András (szerk.): *Ötvenhatról – nyolcvanhatban.* Bp. 1992. Századvég Kiadó–1956-os Intézet.

1848–1849-ben, mondta ott Benda, amikor tulajdonképpen létrejött a polgári nemzet, „az ország jelentős része, és éppen a márciusi törvények által elsősorban érintett parasztság, értetlenül, szinte idegenül nézte az eseményeket, mintha nem is róla, az ő ügyéről volna szó. Nem változott ez a helyzet lényegét tekintve a szabadságharc után és a kiegyezés korában sem. [...] Jog szerint immár mindenki tagja volt a nemzetnek, ez a nemzet azonban mint közösség nem létezett. Nem hozott változást 1918–1919 sem. Aligha hiszem, hogy volna történész, aki felelősséggel azt mondaná, hogy 1918–1919 eseményei az ország egész lakosságát megmozgatták. Nem formálódott egységes nemzet a Horthy-korszakban sem. 1945 után pedig még az is szétzilálódott, ami volt. Utólag úgy tűnik, hogy az egység építése helyett a meglévő társadalmi egységek szétrombolására törekedtek. Atomizálták a magyar társadalmat."

1956-ban viszont „alig volt az országban valaki, aki közömbös maradt. Amikor azt hittük, hogy már nincs is olyan közösség az országban, amelyet a haza, a köz problémái izgatnának és érdekelnének, s ha kell, áldozatot is tud hozni – egyszerre kiderült, hogy van. E rövid idő alatt is világossá lett, hogy van magyar nemzet, amely a történelemben először, most mindenkit magában foglalt."

Benda véleménye szerint tehát „évszázados fejlődés után, 56-ban érkeztünk el oda, hogy valóban beszélhetünk magyar nemzetről. Nemzetről, amelyben különböző vélemények, álláspontok léteznek, sokféle magatartás jelentkezik, amelyben azonban senki sem marad közömbös." Azt a meggyőződését is kifejezte, hogy a közösségi összetartozásnak ez az érzése, ha egyszer már kialakult, nem szűnik meg, legfeljebb a felszín alá szorul olyan időszakokban, amilyen 1956 után következett.

Ezt a derűlátó diagnózist – egyben prognózist – már másnap megkérdőjelezte a konferencia egyik ifjabb ellenzéki résztvevője. Az 1956 után felnőtteknek, még az ellenállóknak is, mondta Haraszti Miklós, nehezükre esik töretlenül hinniük abban, „hogy az 56-ban megteremtődött modern, pluralista nemzeti egyetértés többé nem tűnhet el, csak szunyókál".

Az erről szóló vita ott már nem folytatódhatott, s nem tudom, hogy a nemzet mai megosztottsága idején maga Benda Kálmán igazoltnak érzi-e hét évvel ezelőtti megállapításait, vagy sem. Mindenképpen figyelembe kell azonban venni, hogy ő – sokakkal ellentétben – *akkor sem* tekintette az 1956-ban

létrejött nemzeti egységet valamiféle teljes, a világnézetet és a célokat is magában foglaló egyetértésnek. Ellenkezőleg, határozottan utalt arra, hogy a forradalomban többféle irányzat és törekvés jelentkezett, „különböző világnézetű pártok, jobb- és baloldal, demokraták és antidemokraták".

Napjainkban, az eldurvult viták és visszamenőleges vádaskodások idején ez már több mint nyilvánvaló. Benda azonban olyan pillanatban mondta ki – kevesedmagával – ezt a nyilvánvaló igazságot, amikor a magyar forradalom emléke, több évtizedes amnézia után, kezdett ismét diadalmasan kiemelkedni a nemzeti tudatalattijából, s amikor – a kádárista propagandával szembenálló ellenzéki oldalon – szinte szentségtörésnek számított 1956-tal kapcsolatban a forradalmi erők megosztottságáról s még inkább antidemokratikus erők jelenlétéről beszélni.

A vérbeli historikus azonban, aki rengeteg tanulmány és személyes tapasztalat alapján ismerte meg a bonyolult, mindig összetett, soha nem sémákhoz igazodó történelmi valóságot, éppúgy fel volt vértezve a jóindulatú illúziókkal, mint korábban a rosszhiszemű rágalmakkal szemben. Amikor ő a modern nemzeti közösség kialakulásáról beszélt, egyértelműen arra a pluralista egységre gondolt, amelyre Nyugat-Európa és Észak-Amerika belül sokat vitatkozó, néha kíméletlen pártharcokba bonyolódó, de az alapkérdésekben, kivált pedig válságos vagy veszélyhelyzetekben mégis egységes nemzetei nyújtanak példát.

Ha pedig az 1989-ben ismét szabaddá vált magyar társadalom tényleges mozgását és magatartását nézzük, s el tudunk tekinteni az elsősorban a *politikai* – felső és középső – szférában zajló, sokszor elkedvetlenítő, néha egyenesen mesterségesen felszított acsarkodásoktól, mindeddig nincs komoly okunk kétségbevonni a pluralista nemzeti közösség létezését s a szélsőségeket elutasító, alapjában józan összetartását.

A legközelebbi néhány év bizonyára megadja a végleges választ arra a kérdésre, hogy Benda Kálmán 1986-ban megfogalmazott diagnózisa történelmileg helytálló volt-e. Nemzeti létünk és demokratikus jövőnk függ attól, hogy 1956-ra vonatkozó akkori megállapítása igazolódjon.

Távoli búcsú egy közeli baráttól*
– Heltai György

Nagyon messze innen, az amerikai Dél-Karolina állambeli Charlestonban, nagyon hosszú betegség után, nyolcvanévesen meghalt Heltai György, az utolsó Nagy Imre-kormány külügyi államtitkára, az egykori brüsszeli Nagy Imre Intézet igazgatója, a mai, hazai 1956-os kutatóintézet nemzetközi kuratóriumának elnöke.

1956 vége óta kényszerűen külföldön élt, 1989 után sem tudott már hazalátogatni, ez év június 16-án is csak „közvetve", távolból vehette át Göncz Árpádtól a Nagy Imre-emlékplakettet. De már három évvel ezelőtt is ezt írta válaszként, 1991. júniusi nemzetközi konferenciánkra szóló meghívásunkra: „Fájlalom, hogy nem lehetek veletek ezekben a napokban, hiszen az intézet a brüsszeli Nagy Imre Intézet alapítói és munkatársai álmának megvalósulása. Az intézet hazatérhetett. Nagy Imre neve ugyan most nem szerepel a nevében, de a program, valamint a munkatársak ismeretében világos, hogy szelleme ugyanúgy irányító erő lesz, mint volt 30 évvel ezelőtt. [...] Kívánom, hogy a feléledő őskonzervativizmus és gőgös újnacionalizmus egyre erősbödő nyomása ellenére sikeresen képviseljétek a tárgyilagos, elfogulatlan kutatási szellemet."

Hogyan tudott néhány mondattal ilyen pontosan beletalálni akkori helyzetünkbe, gondjainkba és törekvéseinkbe? Egyszerű. Egyazon politikai *családba* tartozunk éppen 40 év óta, amikor Nagy Imre antisztálinista zászlóbontása – köznapibban: alternatíva-nyitása – után kialakult körülötte az úgynevezett revizionista ellenzék. Az akkor negyvenéves, ötévi rákosista börtönből szabadult Heltai György a Nagy Imrét rendszeresen látogató legbelső körhöz tartozott, mi fiatalabbak többnyire e kör valamelyik idősebb tagja révén kapcsolódtunk a csoporthoz, persze minden formális szervezettség nélkül. De az összetartozás, a „családhoz" tartozás élménye, amely az 1955-ös

* *Beszélő*, 1994. [2. folyam, hetilap] 29. sz. (július 21), 32–33. o.

rákosista hideghullámtól kezdve az 1956-os év lelkesedő, majd tragikus napjain át a börtönben vagy az emigrációban való újratalálkozásokig elkísért, többnyire egész életünkre meghatározó maradt. Tartós különválások, váratlan fordulatok, kemény megpróbáltatások után is mindig újra kiderült, hogy alapjában egyformán gondolkozunk, és hasonlóan reagálunk az eseményekre, egyformán húzzuk meg a határokat jobb és bal felé.

Az összetartozásnak ezt az élményét erősítették a közös „sztorik", a „családi legendárium" e körben terjedő, mindnyájunk által ismert darabjai, s persze ezt táplálta a kölcsönös bizalom is. Heltaival én 1956 előtt legfeljebb ha egyszer, futólag találkoztam, de amikor három évtizeddel később az amerikai Bloomingtonban egy napot együtt töltöttünk, teljesen úgy éreztem, mintha régi baráttal idéznénk és elemeznénk a közös élményeket.

Ekkor értettem meg azokat a más emigráns barátoktól hallott történeteket is, amelyek arról szóltak, milyen családot pótló légkört és melegséget, szeretetet s egyben szellemet sugárzó központot jelentett számukra az emigráció kezdeti, nehéz éveiben – előbb Nyugat-Európában, majd az Egyesült Államokban – a Heltai házaspár, amely azután a demokratikus ellenzék ifjabb nemzedékének jó néhány tagját is a maga ellenállhatatlan vonzáskörében tudhatta.

Heltai György emberi bája, humora és jellemtisztasága, műveltsége és intelligenciája – biztosra vehetjük – nem megy feledésbe, amíg akár csak két tagja is él a „családnak" a világ valamelyik zugában. De a magyar szabadság és modernizáció előmozdítása érdekében végzett sok évtizedes erőfeszítései, küzdelmes életútja és életműve megérdemelnék, hogy ha megkésve is, végre sokkal szélesebb körben ismertté váljanak.

Kettős hűségben*

– Ujhelyi Szilárd halálára

Ujhelyi Szilárd halálhíre igazából nem volt váratlan, hiszen hosszú évek óta küzdött súlyos betegségével, amely az utolsó hónapokban már végzetesen legyengítette. Most mégis megrendítette, mellbe vágta ez a hír mindazokat, akik tudják, hogy – éppoly csendesen, mint ahogyan élt – korunk egyik nagy magyarja távozott közülünk.

De hányan tudják vajon? És miként lehet elmondani azoknak, akik a nevét is alig, őt magát pedig egyáltalán nem ismerték, hogy amikor egyik legnagyobb kortársunknak nevezzük ezt az évtizedek óta teljes visszavonultságban élő, végletesen szerény embert, nem a nekrológok szokásosan kegyes túlzásáról van szó. Nehéz elmondani, mert e teljes visszavonultsága előtt sem hajtott végre látványos tetteket, nem hagyott hátra számottevő írásos életművet, s még csak a társalgás ama nagyjai közé sem tartozott, akik az élőszó révén válnak egy szellemi kör vagy mozgalom központjává. Ujhelyi Szilárd mindenütt jelen volt, ahol úgy érezte, hogy hasznosan és erkölcsösen tehet valamit, de csak igen ritkán s többnyire vonakodva szólalt meg, hiszen semmitől sem idegenkedett jobban, mint az öncélú nyüzsgéstől, a tolakodó fontoskodástól. Sokszor éppen hallgatásával beszélt. De éppen ezért vált szinte mindenki számára, aki csak ismerte – majdnem pártkülönbségre, csoportbeli hovatartozásra való tekintet nélkül – olyan erkölcsi és szellemi tekintéllyé, akinek a véleményét nem lehet, vagy legalábbis nem könnyű figyelmen kívül hagyni. Ki merem mondani, hogy Ujhelyi a szó igazi értelmében szent ember volt, akiben a megértő szelídség és az önfeláldozásig menő odaadás a legkeményebb erkölcsi szigorral párosult.

Nyolcvan évet élt. Jó fél évszázados politikai pályája az 1937–38-as Márciusi Fronttól az 1988-as Új Márciusi Frontig ívelt. Ha e pályafutás külső állomásait, azaz munkahelyeit, állásait, funkcióit nézzük, meglepőnek fogjuk találni

* *Magyar Hírlap*, 1996. augusztus 5. 7. o.

ezek számát és változatosságát az 1945 utáni évtizedekben. Volt a Népjóléti Minisztérium államtitkára, a kommunista pártközpont kultúrpolitikai osztályának vezetője, a Kultúrkapcsolatok Intézetének főtitkára, a Magyar Rádió műsorigazgatója, a Népművelési Minisztérium könyvtári főosztályának vezetője, majd ugyanott filmfőigazgató, később a miniszter első helyettese. Dolgozott az Állam- és Jogtudományi Intézetben, az MTA Történettudományi Intézetében, igazgatója volt a Filmtudományi Intézetnek és az egyik filmgyári stúdiónak, tanára a Színház- és Filmművészeti Főiskolának, végül, a hetvenes években, Magyarország UNESCO-nagykövete Párizsban. Tevékenységének mindezeken a területein nemcsak közismert alaposságával és ügyszeretetével végezte munkáját, de – ami ennél nehezebb volt – az emberi és kulturális érdekek szem előtt tartásával is. Ami részben már meg is magyarázza munkaterületeinek sűrű változását.

A sok és sokféle tisztségnél azonban jóval fontosabb, ami ezek előtt és után, illetve közben történt: ezt nevezném Ujhelyi Szilárd belső pályájának. Ez az, ami igazán őróla, emberi szilárdságáról és talán legfontosabb tulajdonságáról, a hűségről szól.

Ő volt az – a középnemesi eredetű vidéki értelmiségi család sarja –, aki debreceni diákként elindult megkeresni azt az utat, amelyen járva segíthet felemelni a Trianonban megalázott nemzetet és az ellenforradalomban megalázott társadalmat. Előbb a jobboldalon, a Turul Szövetségben kereste az utat, majd egyike volt azoknak a keresztény középosztályból származó fiataloknak, akik – nem is csekély számban – a harmincas évek derekán szakítottak családi és osztályhagyományaikkal, és a forradalmi szocialista, azaz a kommunista mozgalom mellé álltak. Pontosabban ekkor alakult ki e mozgalomnak az a különleges színezetű debreceni csoportja, amely a népi baloldallal együtt az ígéretes Márciusi Front életrehívója lett. Akik ide tartoztak, mint Donáth Ferenc, Losonczy Géza, Majerszky Klára, Szilágyi József, Tariska Vilmos, Vásárhelyi Miklós, Zöld Sándor, mindvégig Ujhelyi legközelebbi barátai maradtak – egyedül Kállai Gyula kivételével. Ez az összetartozás, nyugodtan elmondhatjuk, életre szólóan meghatározta a csoport sorsát – jóban és rosszban.

Jóban, mert együtt, részben közös ellenállási tevékenység után élték át a felszabadulás és az újjáépítés eufóriáját, s persze rosszban, is, mert alig néhány év múltán a moszkovita szellemű pártvezetés és az ÁVH is felfigyelt a „debreceni csoport" különleges – nemzeti – jellegére, s tagjait egymás után küldte be az örökösnek szánt nagy süllyesztőbe. Ujhelyit 1951. március 5-én hurcolták el a rádió egy fogadásáról, s több mint három év után, 1954. július 23-án szabadult.

Megint csak ő volt az, aki ifjúkori barátaival és körük örökifjú doyenjével, Haraszti Sándorral együtt, alig néhány hónappal szabadulásuk után, megújult reményekkel Nagy Imre mellé állva új harcot vállalt, hogy a szocialista irányú fejlődést visszatérítse az egykor megálmodott nemzetibb, humánusabb és racionálisabb mederbe. „Együtt voltunk az illegalitásban, együtt talpaltak bennünket Horthy csendőrei, együtt jártuk meg Rákosi börtöneit, együtt próbáltunk harcolni a szocializmus megújulásáért" – írta később Aczél Györgynek.

Nagy Imre oldalán, barátaival együtt élte, vívódta, vitatkozta és küzdötte végig 1956 forradalmi napjait. De ráismerhetünk abban is, hogy a Köztársaság téri szörnyű vérengzés hírére azt kiáltotta a miniszterek előszobájában: „Tűrhetetlen, hogy kommunista vezetés alatt álló kormány van, és közben az utcán meggyilkolhatnak olyan ártatlan kommunistákat, akiknek semmi közük sincs a sztálinista korszak bűneihez. Ez ellenforradalom!" Viszont az is ő volt, aki később ugyanilyen határozottan visszautasította, hogy ezt a kitörést a Kádár-korszakban a javára írják. Az egykori ötvenhatosok és az új ellenzék 1986-os illegális tanácskozásán elhangzott felszólalásában így foglalta össze akkori és későbbi álláspontját: „Hazudnék, ha nem ismerném be, hogy ezt az őrjöngést ön- és közveszélyesnek tartottam. Ugyanakkor azt éreztem: ez a dühöngő nép az én hozzátartozóm, vagy inkább én tartozom hozzá. Ezzel szót kell érteni, ezzel merni kell együtt maradni, és nem ápolók és kényszerzubbony után kiáltani."

Ismét csak önmaga volt tehát, amikor 1956. november 4-én nem a Szolnokról üzenő Kádár Jánoshoz, hanem a jugoszláv követségre menekülő Nagy Imréhez csatlakozott, persze megint a régi barátokkal együtt, s döntését a KGB mátyásföldi őrizetében, Münnich Ferenc személyes kapacitálására sem változtatta meg. Nem rajta múlt, hogy az MSZMP Központi Bizottságának külön határozata alapján Lukács Györggyel, Vas Zoltánnal és Szántó Zoltánnal együtt Romániában őt is „leválasztották" a Nagy Imre-csoport „főbűnöseitől". Viszont megint ő volt az – egyedül! –, aki szolidaritását és til-

takozását éhségsztrájkkal fejezte ki, s kikényszerítette, hogy osztozhasson a Romániában visszatartott feleségek és gyerekek sorsában.

Sem Romániában, sem 1958 végi hazatérése után nem tagadta meg Nagy Imrét és többi meggyilkolt barátját. S nem lett hűtlen az élőkhöz sem: néhány évvel később feleségül vette Losonczy Géza özvegyét, Haraszti Máriát, s ezzel családilag is megpecsételte összetartozását a többszörösen börtönviselt Haraszti Sándorral. Eközben azonban nem tudta megtagadni a „mozgalom" által megtestesített ügy iránti hűséget sem, mert barátaival ellentétben ő nem hajtotta végre a belső szakítást ezzel az üggyel. Így alakította ki, teljesen egyedi módon, a maga kettős hűségét.

„Jól tudod – írta már idézett levelében Aczél Györgynek –, mennyire megrázott az ötvenhatos tragédia. A hatvanas évek elején mégis úgy döntöttem, részt vállalok a reform szükségességét felismerők munkájában." Ekkortól vállalt tehát ismét különféle kulturális tisztségeket, mindvégig a reformpolitika elősegítése, és amint írta, „az 1956-os görcs társadalmi feloldása" reményében. Mint egykor, most is azt igyekezett képviselni, ami a kommunista mozgalomban a legbecsületesebb. De túlságosan is éles szemű volt, semhogy észre ne vette volna, hogy „a nagy reformpolitikusok" éppen az alapkérdésekben egy tapodtat sem lépnek előre. 1985-ben is ezért tiltakozott tervezett kitüntetése ellen, mondván, szeretné, ha legalább viszonylagos lelki békében tölthetné hetvenedik születésnapját.

Nem rá – korunkra jellemző, hogy tavaly, a nyolcvanadikon már nem is volt mi ellen tiltakoznia.

Hanák Péter ravatalánál*

– (1921–1997)

Történészszakmánkban kegyetlenül aratott a halál az utolsó esztendőben. Vörös Károly után elment a fiatal Lackó Mihály, majd Borsányi György. Most pedig itt állunk szakmánk egyik legkiválóbbja, Hanák Péter ravatalánál. Döbbenten és hitetlenkedve állunk itt, hiszen fantasztikus vitalitásával, hatalmas tudásával, vibrálóan élénk szellemével és kiapadhatatlan érdeklődésével ő mindig és mindenütt jelen volt munkánkban, vitáinkban és mindennapi életünkben. Jelen volt, mint a Történettudományi Intézet egyik alapítója, mint a Magyar Tudományos Akadémia tagja, az Akadémia Történettudományi Bizottságának elnöke, azaz szakmánk belső életének és nemzetközi kapcsolatainak egyik tervezője és irányítója, mint a Közép-európai Egyetem tanára és történeti tanszékének megteremtője, mint az Osztrák–Magyar Akció Alapítvány kuratóriumának és – hozzátehetjük – annyi más kuratóriumnak és testületnek tagja és lelkes munkása. Valóban, még az én nem éppen fiatal korosztályomnak is úgy tűnik, az ifjabbaknak még inkább, hogy Hanák Péter öröktől fogva itt volt, és meghatározó szerepet játszott ezekben az intézményekben, s most afféle elárvult gyermekként próbálunk szembenézni a mindnyájunkat ért felmérhetetlen emberi és tudományos veszteséggel.

Valóban hosszú időről, éppen fél évszázados munkásságról és aktív jelenlétről van szó. Idestova ötven éve, hogy az ifjú Hanák Péter, befejezve olaszországi tanulmányi évét, hazatért, és teljes energiájával bekapcsolódott az intézeti kutatásba, az egyetemi oktatásba, s egyidejűleg az 1848-as forradalom és szabadságharc centenáriumi ünnepségeinek és kiadványainak előkészítésébe. (Micsoda igazságtalansága a sorsnak, hogy művét nem koronázhatta meg a jövőre esedékes 150 éves évfordulón, jóllehet arra még módja volt, hogy

* Elhangzott 1997. október 14-én a farkasréti zsidó temetőben.
Beszélő [3. folyam, folyóirat], 11. sz. 38–39.

a tudományos rendezvények tervét és koncepcióját, szokott nagyvonalúságával és ötletességével, kidolgozza.)

Fél évszázados történetírói, szerkesztői, nevelői és tudományos népszerűsítő munkáját e néhány percben még vázolni is lehetetlen volna. Jelentőségét felmérni a következő évek és évtizedek feladata lesz. De annyit bátran kimondhatunk, hogy Hanák Péternek különlegesen fontos megújító szerepe volt az utóbbi négy évtized történetírásának és egész történeti–társadalomtudományi gondolkodásának alakulásában. 1956 előtt ő is osztozott sokunk tévelygéseiben, de a hatvanas évek elejétől kezdve döntő része volt abban a folyamatban, amely a történetírást az agitprop tevékenység egyik ágazatából fokozatosan ismét tudománnyá tette. Méghozzá olyan tudománnyá, amely a betiltott politikai gondolkodás helyett is eszményeket és orientációs pontokat tudott nyújtani, s a nemzet múltjának, kultúrájának és nemzetközi helyének mind reálisabb bemutatásával járult hozzá társadalmunk felnőtté válásához. Ez a történetírás a vele párhuzamosan kibontakozó hazai szociológiával, a társadalmi valóságfeltárással együtt nagyon is hozzájárult az ideologikus légvárak összeomlasztásához. Az 1867-es kiegyezés és az ezt követő polgárosodás gyökeres újraértékelésével elsősorban ő volt az, aki mintegy kibékítette közgondolkodásunkat a Monarchiával, s annak Lajtán túli felével, a mai Ausztriával, ahol méltán kapott megtisztelő meghívásokat, s szerzett annyi elismerést és életre szóló barátságot.

Nemzedékünkben és körünkben alighanem elsőként értette meg egyrészt a nemzeti érzés és szempont megújult jelentőségét, az etnikai tudatosság reneszánszát a világban és kivált térségünkben, másrészt ennek történelmi és aktuális összefüggéseit a Duna-táji megbékéléssel és az európai integrációval. Jól emlékszünk még *A Dunánál* című rádiósorozatára, amelyben kerek tíz éven át több mint száz beszélgetés és interjú keretében vizsgálta és kutatta szenvedélyesen a régió történeti, gazdasági, kulturális problémáit. Ebben az esztendőben pedig tízezrek követték gyönyörűséggel *A bomlás virágai* című televíziós sorozatot, a kettős Monarchia kultúrájának, Bécs, Prága és Budapest egyetemes örökségének érzékletes és elemző ábrázolását, amelyet persze jóval korábban megalapozott *A kert és a műhely* című úttörő kötete.

Alig ismertem embert, akiben a magyar hazaszeretet, népszeretet (és népismeret) mindkét oldali nyomással és kétellyel dacolva ilyen természetes, szinte örömteli egységbe forrt a tudatos, művelt, poliglott európaisággal. Az

ő makacs és lefegyverző ragaszkodása az utópiához, azt gyanítom, éppen ezen a belső kiegyensúlyozottságon nyugodott.

Nem bonyolította, hanem éppenséggel kiegészítette ezt a belső szintézist annak harmadik, zsidó eleme. Értem ezen mind saját zsidóságát, mind pedig a magyarországi (és közép-európai) zsidóság történelmi szerepével, a sok évszázados együttélés problémáival és gyümölcseivel való ugyancsak folyamatos és szenvedélyes foglalkozást. A múlt év őszén több héten át Bécsben végzett levéltári kutatást a magyarországi tőkefelhalmozás hazai forrásainak feltárására. Emlékszem, milyen lelkesen mesélte ottani találkozásunkkor, mennyi érdekes adatot talált, s azt is, hogy a hazai zsidó tőkét és vállalkozást természetesen nem külső, hanem belső, endogén tényezőnek kell tekinteni.

Olyan embert temetünk itt, a budai izraelita temetőben, aki mindig öntudatosan vállalta zsidó eredetét, családját és múltját, s aki ezt a zsidó élményt és tapasztalatot történészként és közéleti emberként is hasznosította a magyar történeti és nemzeti köztudat gazdagítása és korszerűsítése érdekében.

Műve fennmarad, s mondataiban, érvelésében fennmarad az az emberi példa és magatartás is, amelyet mi, munkatársai és barátai, szerencsénkre és okulásunkra, személyesen is megismerhettünk és megcsodálhattunk.

Szilágyi József önkéntes halála*

Negyven éve, 1958. április 24-én végezték ki a Kozma utcai börtönben Szilágyi Józsefet, a Nagy Imre-per nyolcadrendű vádlottját, akinek elkülönített ügyében háromnapi tárgyalás után, április 22-én hirdetett ítéletet Vida Ferenc, a Legfelsőbb Bíróság Népbírósági Tanácsának elnöke. (Az anonimizálások nagy divatja idején hadd álljon itt a tanács tagjainak neve is: Lakatos Péterné, Bíró Mihály, Fehér Kálmán és Sulyán György népbíráké.)

A tárgyalás, az ítélethirdetés és annak végrehajtása a legszigorúbb titokban zajlott le, akárcsak a Nagy Imre-csoport vizsgálatának és perének minden más mozzanata. Téves az a nemrégen napvilágot látott feltételezés (HVG, 1998. ápr. 4.), mintha az MSZMP vezetői az előkészítés bizonyos szakaszában nyilvános tárgyalást fontolgattak volna. Minden eddig megismert dokumentum ennek az ellenkezőjét bizonyítja. Ragaszkodtak a legszigorúbb titkolózáshoz, amelyből az ilyen típusú perek közül csak az 1957 végi Déry-per és az 1959 eleji Mérei-per esetében voltak hajlandók engedni. Az volt a szándékuk, hogy ez utóbbiak negyed- vagy félnyilvánosságával (értsd: a közvetlen hozzátartozóknak s a vádlottak egy-egy kellően megbízható kollégájának beengedésével) mintegy igazolják a titkos és zárt Nagy Imre-, Szilágyi-, Bibó-, Haraszti-, Ádám-, Kardos-perek „törvényességét". (Ez a törekvés is megfogalmazódik Andropovék 1957. augusztus 26-i, a „*Jelcin-dosszié*"-ban közzétett jelentésében.) Pedig még akkor is hazudtak, amikor Szilágyi elkülönített perének és kivégzésének elhallgatásával a június 17-ei közleményben őt is egyszerűen besorolták a Nagy Imre-per vádlottai és az előző napon kivégzettek közé.

Szilágyi József maga is ezt a rettegő titkolózást jellemezte az utolsó szó jogán elmondott megrázó beszédének befejező részében: „A per körülményei bizonyítják, hogy a jelen kormány tart attól az igazságtól, amit mi itt elmondunk. Hogy mi mit és miért csináltunk, arra kíváncsi az egész magyar nép és a nemzetközi közvélemény. Ha a kormánynak igaza lenne, a leg-

* *Magyar Hírlap*. 1998. április 24. 7. o.

nagyobb nyilvánosság előtt kellene az ügyünket tárgyalni. Miféle államtitok az, amiről végeredményben mindenkinek tudomása van?"

Bárki elképzelheti, de tudni csak az tudja, aki volt már hasonló élethelyzetben, micsoda lelkierő és bátorság kellett – teljes elszigeteltségben, az akasztófa árnyékában, sőt a halált követelő ügyészi vádbeszéd után – ilyen szavak elmondásához, ilyen viszontvádoló magatartás töretlen fenntartásához. De éppen ez volt az oka, hogy Szilágyi ügyét az 1958. február 6-án váratlanul félbeszakított tárgyalás után elkülönítették Nagy Imre és társai perétől. Akárcsak az egész előző, csaknem egyéves vizsgálati periódusban, Szilágyi József már az első tárgyaláson is nyomban bizonyította bátorságát és szolidaritását. Azzal kezdte, hogy megkérdezte Radó Zoltán tanácselnöktől: hol van Losonczy Géza, akiről tudni lehetett, hogy a Nagy Imre utáni második helyre van kiszemelve a perben, s mégsem szerepelt a január végén kiadott vádiratban. (December 21-én bekövetkezett halálát vádlott-társai előtt még ekkor is titokban tartották, noha Kádár már Losonczy halála napján tudatta az éppen ülésező Központi Bizottság tagjaival.)

Pragmatikus korunkban nem árt tudni, hogy éltek közöttünk – s leginkább éppen 1956 körül nyilvánultak meg – igazi Jókai-hősök. Szilágyit már életében ilyennek tartották régi barátai, akik még a debreceni közös egyetemi és márciusi frontos időkből ismerték. Ujhelyi Szilárd jellemzése szerint „sugárzott belőle az okosság, a becsületesség és a hűség". Közismert volt róla, hogy egyszerűen nem ismer alkut, kompromisszumot. Vásárhelyi Miklós elmondja, hogy Szilágyit 1940-ben történt letartóztatása után a csendőrnyomozók, társaival együtt, vallatás közben szörnyen megkínozták. A debreceni törvényszéki tárgyaláson, ahol egy viszonylag liberális bíró elé kerültek, az ügyvédek közvetítésével hallgatólagos megállapodás született arról, hogy a büntetés enyhe lesz, ők viszont nem beszélnek a kényszervallatásról. Vádlott-társai ezt be is tartották, s enyhe ítélettel szabadultak. Szilágyi viszont három és fél évet kapott, mert a bíró kérdésére, hogy kényszer hatása nélkül tette-e vallomását, nyomatékos nemmel válaszolt, s nagy botrányt keltve rámutatott a teremben ülő csendőrezredesre, majd részletesen elmondta, mit műveltek vele a csendőrök.

Sok zűrzavart megélt korunkban azt sem árt tudni, hogy még egy Szilágyi-féle tiszta és törhetetlen jellem s egy darabból faragott élet is nehezen állhatott ellen a háború utáni Nagy Kísérlet csábításának. Különösen az övéhez ha-

sonló előélet után. A szegedi Csillag börtönben letöltött évek és a bujkálásban töltött hónapok után 1944 végén Debrecen rendőrkapitányaként kezdte, majd országos főkapitányként folytatta a reményei szerint szabad, demokratikus és szocialista Magyarország építését. Mint régi, fegyelmezett kommunista, az első években elfogadta a ráosztott funkciókat és feladatokat. Mégis, noha szegényparaszti származása, illegális mozgalmi és börtönmúltja, pártbeli tekintélye – elvben – mind magasabb tisztségekre predesztinálta volna, s valóban, egy ideig tagja volt a Központi Ellenőrző Bizottságnak, s titkára az Államvédelmi Bizottságnak, pártkarrierje 1949-ben láthatóan megtört. Nyilvánvalóan azért, mert a hite is látni valóan megtört.

Sokakkal ellentétben Szilágyi 1956 előtt nem lett brutális törvénytelenségek áldozata. Mindössze az történt, hogy szókimondó kérdéseivel és kijelentéseivel fokozatosan „bebizonyította" magasabb funkcióra vagy bizalmi állásra való alkalmatlanságát, s „kikopott" előbb a pártapparátusból, majd a külkereskedelemből is. Még nem jutott el a teljes, nyílt lázadásig, de 1955 végén baráti közvetítők révén már megtalálta az utat a belső emigrációba szorított, mindenünnen kizárt Nagy Imréhez.

1956 októberéhez azonban nem úgy érkezett, mint a Nagy Imre mellett kiálló ellenzéki újságírócsoport több ismert és népszerű tagja, hanem mint igazi közember: a Terményforgalmi Vállalat tisztviselője és a Műszaki Egyetem esti hallgatója. Október 22-ének délutánján éppen előadásra menet csöppent bele a műegyetemi nagygyűlésbe, s ezzel kezdődött forradalmi szereplése.

Miben állt ez a szerep? Talán nem fölösleges röviden összefoglalni, hiszen a népbírósági tanács (valójában persze az MSZMP és a Belügyminisztérium vezetése) halálbüntetésre méltónak ítélte, annak ellenére, hogy Szilágyi régi, illegális kommunista volt, hogy nem volt köze a fegyveres felkeléshez, a többpártrendszer és a semlegesség kikiáltásához, november 4-e után pedig semmiféle további tevékenységet nem folytathatott, mert Nagy Imréékkel együtt ő is bevonult a jugoszláv követségre.

Mi terhelte tehát bűnlistáját? Mindössze három-négy olyan „tétel", amelyért általában még a megtorlás megveszekedett hónapjaiban sem „járt" halálos ítélet. Kétszer felszólalt a műegyetemi gyűlésen, október 23-a után részese lett a budapesti rendőrfőkapitányságon Kopácsi Sándor körül csoportosuló úgynevezett revizionista csoportnak, tagja volt az angyalföldi munkásküldöttségnek, végül pedig átvette Nagy Imre parlamenti titkárságának vezetését. De ha Szilágyi semmiképpen nem szélsőséges akkori tevékenységét tartalmilag is szemügyre vesszük, kiderül, hogy nagyon is következetes magatartásról van szó. Október 22-én arra szólította fel az egyetemistákat, hogy másnap – a lengyel példát követve – tüntessenek a sztálinista vezetés eltávolításáért és Nagy Imre kormányra kerüléséért. 27-én azután, amikor Nagy Imre már miniszterelnök volt, de politikailag még a régi pártvezetés „foglya", néhány fiatal munkással és értelmiségivel együtt Szilágyinak oroszlánrésze volt abban, hogy Nagy Imre megértse és elfogadja a felkelt nép ügyét, s élére álljon a forradalomnak. Végül a következő napokban, egy hatalmas parlamenti előszobában a küldöttségek és követelések rohamát állva, Szilágyi József – ennek szemtanúja is lehettem – fáradhatatlan energiával és türelemmel működött továbbra is ugyanazért a célért: a nép és a Nagy Imre közötti kapcsolat és harmónia fenntartásáért.

Ez volt a lényeg, s ennek jelentőségét természetesen Kádárék, a belügyes vizsgálók és a népbírák is értették. A halálos ítélet indokolásának utolsó bekezdése így hangzik: „Társadalom-veszélyesség ilyen mértéke esetén a szokásos enyhítő körülmények (büntetlen előélet stb.) oly elenyésző jelentőségűek, melyek itt számba sem jöhetnek. A Népbírósági Tanácsnak tehát a büntetés kiszabásánál azt kellett eldöntenie, hogy volt-e vagy legalább utólag, a felelősségre vonás során mutatkozott-e valami momentum, melynek alapján remélni lehet, hogy a vádlott az idők során rádöbben magatartásának bűnös, osztályáruló voltára, és annak kijavítására törekedni fog. A Népbírósági Tanács nem talált ilyen momentumot, és így nem volt alap arra, hogy a legsúlyosabb büntetés kiszabását mellőzze."

Szilágyi József halála után a börtönben azt híresztelték, hogy tárgyalásán lefasisztázta a bíróságot és Kádár rendszerét. A fennmaradt periratok ezt nem igazolják. Oroszlánbátorsággal viselkedett, de nem őrjöngő módon, hanem méltóságteljes nyugalommal védelmezve élete egységét, cselekedetei értelmét, a forradalom jelentőségét és tisztaságát. A Nagy-per vádlottai közül leginkább róla mondható el, hogy más magatartással elkerülhette volna az akasztófát. Szabad emberként halt meg, ifjúkori eszméivel összhangban.

Homo politico-historicus – Szűcs Jenő emlékének*

E napokban tölthette volna be hetvenedik életévét, de idén novemberben lesz tíz esztendeje, hogy alkotóereje és elismertsége teljében, minden kényszerítő ok nélkül véget vetett életének. Ez az évtized arra, úgy látszik, nem volt elég, hogy a történészszakma és a tágabb társadalomtudományi értelmiségi közeg felmérje tudományos és publicisztikai életművének jelentőségét és jelentését. Ezzel még adósak vagyunk. Arról azonban szerencsére gondoskodtak munkatársai, tanítványai, egykori munkahelye, felesége és legújabbban az Osiris Kiadó, hogy munkái sorra vagy újból megjelenjenek, s így a fiatalabb nemzedékek is megismerhessék – ha nem is kesernyésen ironikus, termékenyen szkeptikus személyiségét, de legalább írásait és gondolatait.

Vele kapcsolatban nekem is van most egy „kerek évfordulóm". Éppen fél évszázada lesz, hogy 1948 őszén megismerkedtem a Debrecenből frissen felkerült, kicsit mogorva fiatalemberrel, aki büszke Eötvös-kollégistaként is vállalta, hogy külső munkatársként „anyagokat" szerkesszen a MEFESZ (az egyetemista ifjúsági rétegszervezet) oktatási osztálya számára. De akkor nem kerültünk közel egymáshoz. A sárospataki kollégiumban nevelkedett debreceni jogászsarj a maga módján szembefordult osztályával, de eszére és ízlésére vallott, hogy sohasem próbált kibújni a bőréből.

Jóval később értettem meg, hogy pesszimisztikus alap-beállítottsága milyen mély felelősségérzettel és önkritikai készséggel társult. Jóllehet kollégista évei óta nemzedékünk legkiválóbb irodalmár és történész tagjai tartoztak baráti köréhez, az Országos Levéltár munkatársaként sok évnek kellett eltelnie, és a kitűnő középkori várostörténeti tanulmányok sorát, sőt első könyvét (*Városok és kézművesség a XV. századi Magyarországon*, 1955) is meg kellett írnia, mire elhitte magáról, hogy tényleg alkalmas a szakma tudományos művelésére.

* *Magyar Hírlap*. 1998. július 21. 7. o.

Mindig lényegre törő gondolkodása Szűcs Jenőt hamarosan elvezette a magyar középkor lényeges és időszerű kérdéseihez. Elképesztő, sőt lenyűgöző, milyen termékeny volt Szűcs az 1970 körüli években. Két-három éven belül jelentek meg azok a nagy tanulmányai, amelyek egyszeriben a társadalomtudományi érdeklődés középpontjába állították: „A nemzet historikuma és a történetszemlélet nemzeti látószöge" (1970), „«Gentilizmus»: a barbár etnikai tudat kérdése" (1971), „Dózsa parasztháborújának ideológiája" (1972), „A ferences obszervancia és az 1514. évi parasztháború" (1972), „«Nemzetiség» és «nemzeti öntudat» a középkorban" (1972), „Társadalomelmélet, politikai teória és történetszemlélet Kézai Gesta Hungarorumában" (1973), „Ferences ellenzéki áramlat a magyar parasztháború és reformáció hátterében" (1974).

Aligha kétséges, hogy amikor a parasztháború ideológiai előzményeit a ferences rendi obszervancia eszméiben találta meg, 1956 körüli élményei és emlékei is segíthették, hiszen ha meditatív természeténél fogva különösen aktív szerepet nem játszott is a forradalomban, a Petőfi Kör történészvitáján, 1956-ban, nagy felszólalásban elemezte a hazai történetírás helyzetét. Témáit sokszor saját korának témái ihlették, de kutatási eredményeit csakis a megismert tények befolyásolták, soha nem az aktuális igények.

Ez történt akkor is, amikor a nemzetfogalom, a nacionalizmus és az egész nemzeti problematika történeti előzményeinek szenvedélyes vizsgálatába kezdett. A hatvanas években kezdődött, de még a hetvenesekben is folytatódott az a Molnár Erik által elindított nacionalizmus-vita, amely az értelmiség elég jelentős részét megmozgatta és meg is osztotta. Molnár Erik 1956 tanulságait levonva, kezdeményezte a magyar történelem „darutollas marxista" szellemű, Révai József, Andics Erzsébet, Mód Aladár nevével fémjelzett felfogásának revízióját. Molnár és hívei hamarosan kihívták maguk ellen a „nemzeti nihilizmus" vádját, és a pártapparátus, a néphadsereg, az írószövetség kommunista vezetése és más testületek konzervatív, nacionálkommunista szellemű vezetőinek heves támadását. A vita azután túlcsapott a pártkereteken, s átterjedt az egyformán pártirányítás alatt álló irodalmi lapokra is: az *Élet és Irodalom*, élén Faragó Vilmossal a „kozmopolita", a *Kortárs* és Darvas József tábora a „nemzeti" oldalon helyezkedett el. Szűcsnek hivatalból részt kellett vennie egy erről a kérdéskörről Egerben megrendezett történészkonferencián.

Szűcs Jenő azonban nem agitprop szinten szólt hozzá a vitához, hanem a maga területén és színvonalán, a „nemzet historikumának" rendkívül eredeti módszerű, a történelem és a politika e szövevényét gondos kezekkel szétfejtő, az egészet mégis egységben láttató feltárásával. A tanulmány alcíme szerint is „Hozzászólás egy vitához", s kétségtelen, hogy alaptendenciája szerint elsősorban a nemzeti illuzionizmust, a modernkori fogalmaknak a régmúltba való visszavetítését bírálta. Oroszlánként védelmezte a történetírás tudományos alapjait. Ízekre szedte a hivatalos „marxista" történetírás közkeletű, hamis kliséit (miközben még maga is marxistának vallotta magát). Nem meglepő, hogy a hetvenes években mind a konzervatív marxista–leninista, mind a népi (részben ellenzéki) nacionalista oldalról dühödt támadások érték. Pedig Szűcs Jenő, ha a „frontok között" közelebb állt is Molnár Erikhez, semmiképpen nem sorolható az ő nevével jellemezhető, egyoldalúan antinacionalista táborhoz. Célja éppenséggel a nemzeti és történeti tudat megtisztítása, magasabb szintre emelése, a naiv, délibábos, „keleties" illúzióktól való megszabadítása és a múlttal való kemény, realista szembenézéshez való hozzászoktatása volt. Nemzeti felelősségérzetének legszebb példája és bizonyítéka az a magyar múlttal és jelennel, a nemzet és az ország európai hovatartozásával szembenéző nagy tanulmány, amely igazi nemzetközi elismertségét, ha tetszik, szakmai világhírét is meghozta: a „Vázlat Európa három történeti régiójáról" (1981). Mára kissé feledésbe merült, hogy akkoriban tekintélyes akadémikusok is a két európai régió és hazánk Kelethez tartozása mellett tették le a garast, s hogy ezt a nagy ívű tanulmányt Szűcs eredetileg egy szamizdat kiadvány, a Bibó-emlékkönyv számára írta, vállalva, hogy egyhamar nem juthat legális megjelenéshez (más kérdés, hogy Ránki György mégis kiadta a *Történelmi Szemlé*ben). Mi több, Szűcs tagja volt az emlékkönyv tíztagú szerkesztőbizottságának, s ezzel teljes szolidaritást vállalt az akkor formálódó demokratikus ellenzékkel. A nyolcvanas években sem adta fel a politizálással szembeni távolságtartását, de baráti kapcsolatot tartott fenn az ellenzék közismert, sőt szélsőségesnek mondott képviselőivel, akik tudták, hogy mindig számíthatnak szellemi támogatására.

Azt hiszem, nem véletlen, hogy a tudós Szűcs Jenőnek ez a „politikai" szerepvállalása éppen Bibó jegyében és Bibó halála után történt. Szellemileg és jellemileg egyaránt rendkívül nagyra tartotta Bibó Istvánt. Feleségétől

tudom, hogy halála után fiókjában őrzött iratai között egyetlen fényképet találtak: Bibóét, egy tőle származó pár soros köszönőlevéllel együtt. Talán ő is érezte, hogy Bibó megüresedett helyét bizonyos tekintetben, mint a nemzeti sorskérdéseket történelmi perspektívában vizsgáló tudós-politikusét, csak ő tudhatja betölteni.

Ennek a nemzeti és közéleti felelősségtudatnak végső bizonyítékát alig két héttel önkéntes halála előtt adta, az Új Márciusi Front 1988. november 5-i ülésén. Szűcs, aki elő akarta mozdítani a demokráciára történő békés átmenetet, fenntartásai ellenére is csatlakozott az aláírókhoz, de amikor látta, hogy működésük végeredményben a Politikai Bizottság engedélyétől függne, leköszönő levelet írt Nyers Rezsőnek, s ezt olvasta fel – felszólalás helyett – az ülésen. „A dolog – írta – nem lett olyan jó, ahogy kellett vagy lehetett volna. Nemcsak formai szépséghiba az, hogy szeptemberi lett a Márciusi Front. Hogy a magam mániái köréből hozzak példát: Bolognában már 1200 körül tételesen kimondták, hogy bármely communitas létezhet *sine autoritate principis*, a fejedelem autoritása nélkül." Ámde aggályai ennél messzebbre is mentek. Nem hiszi, mondotta, hogy „a hatalom pólusán" egy-két emberen kívül bárki is komolyan gondolna demokráciára. Márpedig, jelentette ki, itt a demokrácia a tét, s Bibót idézte arról, hogy a történelemben nincsenek feltétlen szükségszerűségek, csupán lehetőségek, amelyeket valóra váltani, de elpuskázni is lehet. E tekintetben szkeptikusnak vallotta magát a másik, a társadalmi pólust illetően is. „Ez a társadalom képes kivételes helyzetekben – lásd 1956 – heroizmusra. Normális állapotban olyasmire, amit összevontan ügyeskedésnek neveznék. Ám ami a fő, kevés fogalma van arról, mi az a civiltársadalom." Márpedig, úgy vélte, „a válság csak a társadalom elemi erejű kényszerítő erejével együtt lenne képes a demokráciát kierőszakolni". A levél-felszólalás néhány összegző mondata akár Szűcs Jenő megrendítő szellemi végrendeleteként is olvasható: „Az európai régiókról szóló írásom végkicsengése, sajnos, az a lapidáris és megfoghatatlan általánosság, hogy valamilyen gyökérzete megvan a magyar történelemben és általában ebben a szerencsétlen régióban a demokráciának, következésképpen megvan a Kelet-Európába történt de facto átcsúszás visszafordításának a reménye. Milyen? Mennyi? [...] a magyar társadalom történetileg determinálva van a demokráciára, az mintegy történetileg megilleti. Sajnos azonban, bárhová nézek, úgy látom, hogy a

»szükségszerűségek« nagy súlya és a »lehetőségek« törékenysége mellett ilyen konklúziót homo historicus minőségemben nem tudok kimondani. Más kérdés, hogy homo politicus minőségemben mit szeretnék."

Ha halála után az események némileg másként alakultak is, ismerjük el, hogy félelmetesen tisztán látta az átalakulás gyenge pontjait. Nagy veszteség, hogy figyelő szemét és kritikus szellemét nélkülöznünk kell az Európába vezető – vagy visszavezető – szakadékos úton.

Hoffmann Gertrúd*

– 1928–1999

Az idei július legvégén tudatos akarattal – egészségi állapota további romlását megelőzendő – véget vetett életének Hoffmann Gertrúd tanár, pszichológus, 1956 utáni elítélt, az Intézet Oral History Archívumának tanácsadója és külső munkatársa.

Elsősorban pedagógus, hivatott és szuggesztív nevelő volt. A budapesti Bölcsészkaron szerzett biológia–pszichológia szakos tanári diplomájával az 1950-es évektől kezdve tanított az újpesti Könyves Kálmán gimnáziumban, a budai Móricz Zsigmond és a Jurányi utcai gimnáziumokban. Tanítványai, mint a nemzetközi hírű karmesterré lett Peskó Zoltán vagy az író Sárközi Mátyás, külföldről is évtizedekig visszajártak hozzá. Börtönbüntetése után, a hatvanas években, a tanítást „természetesen" nem folytathatta, de végül is egyéniségéhez és képességeihez illő tevékenységi kört talált, mint a II. kerületi Nevelési Tanácsadó vezetője. Sok nehéz életű vagy hányódó gyermek és fiatal, és sok szülő problémáit segített megoldani közvetlenül is, az általa irányított s részben általa „kinevelt" fiatal munkatársak révén is. A hetvenes évektől kezdve sűrűn publikált szakmai folyóiratokban, előadásokat tartott tudományos konferenciákon. Elsősorban a pszichológiai szakismeretnek a pedagógiai gyakorlatban való felhasználása, később a nevelési tanácsadó hálózatnak a mentálhigiéniai ellátás rendszerében elfoglalt helye és szerepe foglalkoztatta. Erről szól az a röviddel halála előtt megjelent könyv, amelyet Horányi Annabellával együtt írt és publikált: *Pszichológiai és pedagógiai szolgálat a Nevelési Tanácsadóban.*

Pedagógiai tudása és tekintélye mögött nagyon határozott, modern lélektani és nevelési szemlélet, elvrendszer állt, amelyet elsősorban Mérei Ferenc közelében és körében szívott magába. Már egyetemista korában bejárt a Mé-

---

* In: Standeisky Éva, Rainer M. János (szerk.): *Évkönyv VII. 1999.* Bp. 1999. 1956-os Intézet, 440–442.

rei által vezetett Mária Terézia téri Székesfővárosi Lélektani Intézetbe, majd Országos Neveléstudományi Intézetbe, a nevezetes és rövid életű ONI-ba, ahol eleven gyerekanyagon folytak akkoriban „az együttes élmény" kísérletei s más új, izgalmas vizsgálatok. „Az egyetemen vizsgáztunk, a Mária Terézia téren pedig tanultunk, ez volt a mi iskolánk" – fogalmazott az 1989. decemberi Mérei-emlékülésen tartott előadásában. A szétszóratás és „bujdosás" éveiben sem szakadt meg kapcsolata ezzel a körrel, amelyet mindvégig összetartott a közös szemléletmód és a szakmai meg intellektuális igényesség. Talán nem véletlen, hogy az ötvenhatos cselekvésben és a későbbi bűnhődésben is többen találkoztak.

Hoffmann Gertrúdról, akit 1959-ben a Mérei-per második csoportjában, a Méreihez ugyancsak közel álló Zsámboky Zoltán és társai perében ítéltek el, a kívülállók többnyire azt tartották, hogy ő is Mérei révén „keveredett" bele a politikai cselekvésbe, amelytől addig távol állt. Ez azonban nem így történt, s ezt most, halála után, már fontos kötelességünk elmondani. Gerti ugyanis, rá nagyon jellemzően, önként és a legveszélyesebb időben vállalta azt a tevékenységet, amely végül súlyos börtönbüntetéshez, lakásának elvesztéséhez és – minden bizonnyal – egészségének megromlásához vezetett.

1956. november közepén telefonon jelentkezett, hogy beszélni szeretne velem, ami kissé meglepett, mert ismertük ugyan egymást egyetemi éveinkből, de közelebbi kapcsolatban vagy barátságban nem álltunk. Találkozásunkkor elmondta, hogy pár nappal korábban az utcán meglátott, amint Kende Péter barátommal beszélgettem, és az az érzése volt – egyébként helyesen –, hogy valami politikai, ellenállási tevékenységről lehetett szó közöttünk, s ő ezennel felajánlja segítségét. (Most, hogy e régi történetet leírom, veszem csak észre, hogy egy ilyen ajánlat nagyon is gyanús lehetett – volna, ha nem ő teszi, az ő sugárzó becsületességével és önzetlenségével.)

Nem tudhatta, hogy ajánlata mennyire kapóra jött: Kende éppen arról tájékoztatott, hogy a Gimes által alapított illegális *Október Huszonharmadika* számára a meglévőn kívül egy második „nyomdára", azaz sokszorosító műhelyre lenne szükség. Gép már akadt (a volt Országos Nemzeti Bizottságé a Belgrád rakparton), de kellően „tiszta" és kellően szeparált lakás is kellett hozzá. Olyan, mint Gertié volt, a Bimbó úton, egy nagyobb ház földszintjén, külön bejárattal. Amikor kereken megmondtam neki, mire kérjük, láttam rajta, hogy ez – súlyban, veszélyességben – jócskán több, mint amire eredetileg gondolt. De azonnal, habozás nélkül igent mondott, és munka közben sem sokallta jelenlétünket, sem ekkor, sem később, amikor Fekete Sándor Hungaricus-vitairata készült a kis lakásban fél éjszakákon át.

De ez csak a kezdet volt. Valamivel később ő teremtette meg az összeköttetést Bibó Istvánnal, akit Sárközi Márta kis zugligeti házában ismert meg. Bibó érdeklődött csoportunk tevékenysége és kiadványai iránt, s megígérte, hogy majd küld egy „összekötőt". A Bimbó úton meg is jelent egy „svájcisapkás fiú", aki elvitte Bibónak és önmagának a Hungaricus-t, majd négyesben, ugyanott, a háziasszony jóvoltából megbeszélést is tartottunk az írásról – meg a helyzetről. Eredetileg Gertinek köszönhetem tehát Bibó István és Göncz Árpád barátságát.

A sokszorosítás befejeztével Gerti nagyon tevékenyen működött a Mérei által kezdeményezett segélyezési akcióban (a letartóztatott írók és más értelmiségiek családjai számára gyűjtött pénz elosztásában és kézbesítésében). Ez pontosan rá szabott tevékenység volt, hiszen egyúttal lelki támogatást, erősítést is nyújthatott a megfélemlített és sokak által került író-feleségeknek. (Nem Déry vagy Háy feleségéről volt szó, hanem a kevésbé ismertekéiről, akik elhagyatottabbak voltak.)

1958 októberében, néhány nappal a forradalom második évfordulója előtt tartóztatták le. A csoportból ő tudott a legtovább és a legjobban hallgatni, ezért ocsmány bosszút álltak rajta. Vida Ferenc „független" népbírósági tanácsa aránytalanul magas, négy és fél éves büntetésre ítélte, amiből megint csak aránytalanul sokat, három és fél évet töltött le, méghozzá közbűntényes nők között, jórészt Kalocsán, mivel női politikai börtön nem létezett. Eközben idős apja, egyetlen hozzátartozója meghalt (anyját és nővérét Auschwitzban pusztították el), s lakását is elkobozták. De soha nem hallottam tőle a megbánás, a panasz vagy a szemrehányás egyetlen szavát sem. Amit életében vállalt, ugyanolyan tudatosan vállalta, mint most a halálát.

Így vállalta – fennhéjázás nélkül, szerényen, de öntudatosan – a maga ötvenhatosságát s annak szerinte logikus konzekvenciáit. 1979-ben habozás nélkül aláírta az elébe tett Charta-tiltakozást, pedig az ő esetében ez biztos állásvesztést jelentett volna. Az utolsó pillanatban sikerült nevét levétetnem a nyilvánosságra hozott listáról.

Önzetlen barát és mindig segítőkész ember volt és maradt egész életében. Az 56-os intézetet annak létrejöttétől kezdve a magáénak érezte, s amikor az

úgynevezett gyerekkutatás – az ötvenhatos „második nemzedékkel", a kivégzettek és börtönviseltek gyermekeivel kapcsolatos vizsgálat – megindult, lelkesen vett benne részt, mint pszichológus tanácsadó és mint jó néhány interjú készítője. Keresve sem lehetett volna alkalmasabb kérdezőt találni, hiszen nemcsak a témát és a kort s annak atmoszféráját ismerte, hanem a szülő–gyerek kapcsolatnak is igazi szakértője volt, s mi, barátai tudtuk a legjobban, titkon néha irigyeltük is érte, hogy milyen természetességgel és mennyi figyelemmel tud bizalmi kapcsolatot teremteni saját gyermekeinkkel. Így pótolta be, sokszorosan, életének azt a legnagyobb hiányát, hogy neki nem volt gyermeke.

Büszkék lehetünk rá, hogy a mi ötvenhatunknak ilyen hűséges és tisztalelkű, örök hívei voltak.

A közös útkeresés (úttévesztés?) évei (1945–1948)*
– Bak János

Bak Jánost csak 1945 óta ismerem, ami azért meglepő, mert apáink a két háború közötti évtizedekben nem csupán ismerősök voltak, hanem feltehetően elég gyakran találkoztak, két vonalon is. Egyrészt mindketten a textilszakmában dolgoztak vezető beosztásban, egy utcányira egymástól: Bak Lóránt a Linum Lenfonó Vállalatnál, Litván József a Budakalászi Textilművéknél. Másrészt, legalábbis a harmincas évektől, ugyanahhoz a baloldali értelmiségi körhöz, az úgynevezett polgári radikalizmushoz és annak ez időben kiadott színvonalas társadalomtudományi folyóirata, a *Századunk* köréhez tartoztak. Támogatták a folyóiratot, időnként kisebb cikkeket, kritikákat is publikáltak benne, főként pedig részt vettek a munkatársi és támogatói kör összejövetelein, eszmecseréin.

Apáink társasága határozottan ellenzéki – bár nem forradalmi – álláspontot és szellemet képviselt, nem csupán a fokozatosan teret nyerő szélsőjobboldali, náci politikával szemben, hanem magával az alapul és hátterül szolgáló Horthy-rendszerrel szemben is. Nyugat-európai demokratikus, liberális és erősen szociális elveket vallottak, s ez természetesen a mi neveltetésünket is erősen meghatározta. A másik, bizonyára még erőteljesebben meghatározó tényező családjaink zsidó származása és az előző évek, de különösen az 1944-es év ebből adódó élményanyaga volt. Ennek számbavétele nélkül – függetlenül attól, hogy melyik család mekkora emberveszteséget szenvedett – egyszerűen nem lehet megérteni 1945-tel kezdődő éveinket és tetteinket. A lényeg ugyanis – megint csak függetlenül a család anyagi és társadalmi helyzetétől – a nemzetből való hivatalos kirekesztettségünk állapota volt, amely törvényes formában éppen a mi eszmélésünk idején, tízéves korunk táján (1938–1939) kezdődött.

* In: *Férfiuról szólj nékem múzsa, ki sokfele bolygott... Öt esszé Bak János születésnapjára.* Budapest, 1999. [CEU Press], 19–24.

Közös indulásunkban nem jelentéktelen tényező az életkor adottsága is. Korosztályunk nagyjából a legfiatalabb volt azok között, amelyek már értő szemmel élték végig a háborút; így aztán 1945-ben is – 15–16 évesen, s az átéltek miatt többnyire koraéretten – valamennyire már cselekvőképes „felnőttnek" számítottunk. Ily módon a legvégéhez tartoztunk és tartozunk a háború után útjára induló fiatal nemzedéknek, s ez a körülmény mindmáig összeköt bennünket a nálunk pár évvel idősebbekkel, s elválaszt a kicsit is fiatalabbaktól, akik a háborút és a felszabadulást még gyerekfejjel élték át.

Jánossal mi 1945 tavaszán egy osztályba kerültünk a Berzsenyi Dániel Gimnáziumban. Oda járt Tardos Márton is, akivel 1939 óta, az első gimnáziumtól kezdve osztálytársak voltunk a budai Werbőczy (ma Petőfi) Gimnáziumban. De Jánoshoz az iskolai mellett egy fontosabb kapocs is fűzött, közös barátságunk a nálunk egy évvel idősebb Forgács Palkóval, akivel azon a kora tavaszon Szegeden lakva barátkoztam össze életre-halálra. Palkó nemcsak idősebb, hanem tehetségesebb, műveltebb és kiforrottabb is volt valamennyiünknél. Velünk ellentétben ő már tudta magáról, hogy kicsoda és hogy mit fog csinálni. Írónak, költőnek készülődött, nagyon határozott értékítéletei voltak, kis társaságunkban rendszerint ő szabott irányt a beszélgetéseknek, s gondolatjárása, kifejezésmódja mintául szolgált számunkra. Megkísérlem felidézni beszélgetéseinket és rekonstruálni akkori gondolkodásunkat.

Életérzésünk és gondolkodásunk egyik sarkpontja volt, hogy most, a háború után, teljesen új korszak, új világ kezdődik az emberiség és a mi számunkra is. Noha persze még mindannyian a családunknál laktunk, úgy vettük, hogy gyermekkorunk befejeződött, felnőttek vagyunk, s ezzel kínos ellentmondásban állt, hogy még iskolába kellett járnunk. Palkó viszonylag könnyebb helyzetben volt, mert idősebb lévén, 1946-ban érettségizett, s beiratkozott az egyetemre, magyar–angol szakra. Mi viszont Jánossal tűrhetetlennek éreztük ezt a lemaradást, s tettünk is ellene, ki mit tudott. Nekem óriási szerencsével, de szívós akarással is, apám és két barátja, Gyergyai Albert és Szávai Nándor – akkor éppen tankerületi főigazgató – segítségével sikerült engedélyt kapnom a nyolcadik gimnáziumi osztályvizsga idő előtti letételére. Fel kellett érte áldoznom a szép 1946-os nyarat, de így ennek végén már érettségire is mehettem, majd egyenest az egyetemre. Jánosnak erre már nem volt módja – Szávait egyszer is nehéz volt meggyőzni –, így azt az utat választotta, hogy beiratkozott rendkívüli hallgatónak, amit érettségi nélkül

is megtehetett, 1947-ben pedig érvényesíttette a két félévet. Ugrottunk hát egy évet, mert mindennel sietnünk kellett – a házasodással és családalapítással is! –, de ezt az évet duplán fizettük vissza, amikor az egyetem elvégzése után, 1950-ben, mindketten – és diplomásként csak mi ketten – bevonulhattunk két évre kiskatonának. (Itt János többre vitte, mert őrvezetőként szerelt le 1952 késő őszén.)

Hova siettünk tulajdonképpen? Csak ismételni tudom: a vágyott új minőségbe, amelyről semmi pontosat nem tudtunk, csak azt, hogy nem lehet azonos a mi háború előtti polgári-középosztályi világunkkal, a szülői ház védettségében való továbbéléssel. Továbbá azt is tudtuk, hogy az új életminőségnek valami életegységet kell képviselnie, egységbe kell foglalnia a hivatásszerűen végzett szakmai tevékenységet a világnézeti, közéleti állásfoglalással. Nem láttunk igazán elfogadható mintákat magunk előtt vagy magunk körül, de belső indítékok, sőt parancsok, külső impulzusok és kihívások – vonzások és taszítások – egyaránt arra ösztönöztek, hogy ne tétlenül várjuk a változást, hanem magunk is próbáljuk alakítani a világot.

A belső parancs arra kötelezett, hogy kutassuk, keressük, milyen lehet és legyen az új világ? A legerősebb külső kihívást pedig természetesen a háború utáni új erő, a Magyar Kommunista Párt megjelenése jelentette. Vonzott bennünket a keményen antifasiszta és anti-horthysta fellépése, forradalmi lendülete, amely e kezdeti időszakban még nyomatékosan hirdetett demokratizmussal is párosult. Ugyanakkor viszont taszított a kommunisták hallatlan erőszakossága, dogmatikus fensőbbségessége és mindenttudása, főként pedig csaknem minden, amit nagy pártfogójukról, a szovjet hatalomról, a szovjet kultúráról és életstílusról addig tapasztalatilag megtudhattunk. De leginkább az ízléstelenség.

A sietés közben tehát vacilláltunk is, ki-ki a maga módján. János ugyan már 1945 végén vagy 1946 elején megtalálta az utat a kommunista párthoz, de ő a politikát mindig is jóval több távolságtartással kezelte, mint később én tettem, s inkább csak a II. kerületi szervezetben működött, az egyetemen nemigen. Az egyetemen mindketten elsősorban medievisztikával foglalkoztunk, oklevélolvasást tanultunk Szentpétery professzornál, Váczy Pétert hallgattuk az eurázsiai lovasnomádokról, Deér Józsefet a karizmatikus királyságról, s H. Balázs Éva középkori latin proszemináriumán buzgólkodtunk.

Vajon mi lett volna, ha ennél maradunk, s ezen az úton megyünk tovább? A kérdés nem teljesen abszurd, a hajlam mindkettőnkben megvolt hozzá, s jól emlékszem, hogy még 1948 őszén is tettünk egy utolsó kísérletet, hogy díjtalan demonstrátorokként – Balázs Éva, mint tanársegéd mellett – benépesítünk egy új Váczy-tanszéket. Már két kis íróasztalt is elhelyeztünk a Múzeum körúti épület egyik földszinti szobájában. A felgyorsult politikai mozgás azonban közbeszólt: bennünket beszippantott, mert erre is megvolt bennünk a hajlam, Váczy Pétert pedig hamarosan elsodorta, és – sokakkal együtt – megbocsáthatatlan módon kiszorította az egyetemről.

Korábban is megkíséreltem már megfogalmazni, milyen intellektuális és lelki tényezők vonzották oda a kommunista párthoz a háború után eszmélő fiatal értelmiség egy részét. A Kende Péter barátunk 70. születésnapjára rendezett 1997. decemberi konferencián (anyaga megjelent a *Világosság* 1998. évi 2. számában) ide soroltam a marxizmus koherens és látszólag mindenre választ adó gondolati rendszerét, a szervezett közösséghez tartozás vágyát, a régi rend elleni lázadást, az „osztálybűntudatot", a valódi cselekvés kivételes lehetőségét, s ami mögötte volt: a hatalomban való részesedés mámorító érzését. Ezek elég közismertek ahhoz, hogy ne legyen szükséges itt részletezni mibenlétüket és megjelenési formáikat. Nagyon is szükséges viszont arról beszélni, hogy miért adtuk meg magunkat ennek a gondolkodásról leszoktató, emberi autonómiánkat átmenetileg felszámoló, értelmiségihez méltatlan – bár oly sok értelmiségit elérő – vonzalomnak? Itt két okot kívánok érinteni a lehetséges sok közül. Az egyiknek akkor is tudatában voltunk, sőt, gondolkodásunk középpontjában állt, a másik viszont csak most, utólag fogalmazódik meg.

Forgács Palkóval folytatott beszélgetéseink és vívódásunk egyik sarkpontja, mint említettem, az volt, hogy új világtörténelmi korszak küszöbén állunk, a gyökeres változás állapotában élnek nem csupán a legyőzött fasiszta és csatlós országok, hanem a győztesek is. Erre mutatott számos jel: a francia és az olasz kommunista pártok feltűnő ereje, az angol államosítások, Sartre-nak és a nyugati polgári életforma más szigorú kritikusainak népszerűsége és így tovább. Palkó a jelenséget, szokott aforisztikus stílusában, Oswald Spengler nyomán az *Untergang des Abendlandes* kitétellel címkézte és foglalta össze. A kétségtelen válságjelenségek alapján elhittük, hogy a Nyugat hagyományos

értékei is leáldozóban vannak, voltaképpen máris érvényüket vesztették. Ezt tanította egyébként Lukács György is, akit időnként hallgattunk az egyetemen, s bár ekkor kritikusan vagy éppen ironikusan fogadtuk elméleteit, e tekintetben az ő hatása alá is kerültünk, s osztoztunk tévedésében. Elhittük tehát, hogy a polgári világ, az úgynevezett polgári demokrácia a maga szabadságjogaival, művészetével, filozófiájával stb. menthetetlen, védhetetlen, s bár ezt fájdalmasnak is találtuk, levontuk belőle azt a rossz következtetést, hogy a keletről jövő barbárság, mely elpusztítja ezeket a szépségeket és értékeket, bár szellemileg alacsonyabb rendű, valami egészséges frissességet, megújulást hozhat. Ezzel az elmélettel szépen besétáltunk a kommunista párt utcájába, s noha eredetileg nem akartuk, előkészítettük magunkat a marxizmus–leninizmus, azaz a sztálinizmus be- és elfogadására is.

A fent említett másik ok, amin akkoriban nem gondolkoztunk, de ma már nem hagyható figyelmen kívül, a magyar valósághoz vagy egyszerűen a „magyarsághoz" való akkori viszonyunk volt. Felmerül ugyanis, miért nem okozott lelkiismereti problémát vagy legalábbis aggályokat az a körülmény, hogy egy nyilvánvalóan erőszakos rezsimet segítünk – antidemokratikus úton – a magyar nép nyakára ültetni. Nos, amennyire nagyon is volt „osztálybűntudatunk" polgári származásunk miatt a szegényekkel, az addig alul lévőkkel szemben, annyira nem volt „nemzeti" lelkifurdalásunk, habár teljes mértékben magyarnak éreztük és vallottuk magunkat. Ez, azt hiszem, elsősorban a korral, az 1944-es élményekkel és a közvetlen háború utáni légkörrel magyarázható. Határozottan állíthatom, hogy abban a körben, amelybe Jánossal és Palkóval tartoztunk, nem élt bosszúvágy az elszenvedettek miatt az országgal és a nemzettel szemben. De nem élt a tartozás vagy a kötelező figyelembevétel érzése sem. Ez inkább csak 1953 után, az újraeszmélés során végzett önvizsgálat következtében ébredt fel bennünk. 1945–47 körül – bár úgy tűnik, ezt akkor nem gondoltuk végig – valahogy úgy éreztük, hogy az előző években elég gyengén vizsgázott magyar közvéleménynek nincs igazi erkölcsi jogcíme a tiltakozásra az ellen, hogy a háború katonai és erkölcsi győzteseinek ítélete és egy világtendencia rajta is beteljesedjék. Annál is inkább, mert az 1945-ös választások számunkra azt bizonyították, hogy a „régi Magyarország" nem okult és nem változott, vissza akarja állítani a háború előtti viszonyokat.

Ez a „nemzeti gátlás" tehát nálunk nem működött – mentségünkre szolgáljon, hogy „népi" származású társainknál sem –, 1947-ben, az úgynevezett fordulat évében pedig a helyzet egyértelműen kiélesedett, polarizálódott. Februárban sor került Kovács Béla alkotmányellenes letartóztatására, majd Nagy Ferenc miniszterelnök emigrációba kényszerítésére, a Kisgazdapárt feldarabolására, az előrehozott választások kikényszerítésére, ugyanakkor Pfeiffer Zoltán és Barankovics István pártjai körül – mi akkor így láttuk – újra gyülekeznek a „reakció" erői (ezek többnyire éppenséggel a legbátrabb és legelszántabb demokraták voltak). Forgács Palkóval együtt úgy éreztük, hogy döntenünk és csatlakoznunk kell. Jellemző viszont, hogy ugyanakkor, 1947 tavaszán és kora nyarán párizsi útitervet szövögettünk, a Sorbonne nyári tanfolyamára készültünk kimenni, s ki tudja, mire csábított volna a kinti levegő, ha a franciák el nem utasítják vízumkérelmünket a magyarok által már kiállított, érvényes útlevelünkbe. Így aztán Párizs helyett a Luppa-szigetre vonultunk ki azon a nyáron, amely a gyermekbénulás egyik legnagyobb hazai járványáról is nevezetessé vált. Palkót nyilván a Duna vizében érte el a fertőzés, olyan erővel, hogy vastüdő hiányában a betegség szinte napok alatt végzett vele. Állapota végzetesre fordulásáról János hozta meg a hírt a szigetre, másnap együtt utaztunk le a Balatonhoz, Palkó szerelmét értesíteni, s végül együtt érkeztünk hárman a László Kórházba, ahol már csak holtan láthattuk viszont tündöklően tehetséges és ígéretes barátunkat.

Jánossal igazában ekkor, a pótolhatatlan pótlására fonódott valóban szorosra a barátságunk. Úgy emlékszem, mintha 1947 második felében folyamatosan együtt lettünk volna. Az augusztus végi „kékcédulás" választás előtt János beajánlott választási „pártmunkára" az MKP II. kerületi szervezetébe. A választói jegyzékek véglegesítésénél kellett segédkeznem, s noha még pártonkívüli és kezdő voltam, nem csináltak előttem titkot abból, hogy ezúttal elsősorban a szociáldemokrata szavazók megritkítása a fő feladat, mert – a Kisgazdapárt „leszalámizása" után – már csak az SZDP állhatott volna útjába annak, hogy a kommunista párt legyen az új Országgyűlés legerősebb pártja. Ez a csúnya manőver, amellyel valószínűleg elég sok becsületes állampolgárt – ráadásul baloldaliakat – fosztottak meg különféle mondvacsinált ürügyekkel a szavazás lehetőségétől, nem volt kisebb jelentőségű csalás, mint az úgynevezett kék cédulákkal leadott kommunista többletszavazatok alkalmazása.

Bűnbeesésem tehát már a pártba való belépés előtt megkezdődött. De a belépés sem váratott sokáig magára, s ez is Jánoshoz kapcsolódik annyiban, hogy szeptember végén – kérésemre – ő kísért el a Tudományos Intézmények Pártszervezetébe, amely egy Szentkirályi utcai lakóházban rejtőzködött. A még valamelyest létező egyetemi autonómia ugyanis tiltotta a pártok és pártszervezetek működését az egyetemen, így a fent említett TIP biztosította a szervezeti keretet, míg szakonként a kommunista hallgatók úgynevezett egységei (tulajdonképpen sejtjei) tevékenykedtek. Minderről akkoriban még nem tudtam, s amikor – mintegy Forgács Palkóval folytatott eszmecseréink logikus konklúziójaként – elszántam magam a belépésre, természetesnek éreztem, hogy Bak János legyen a „kalauzom".

János egyébként született kalauz. Számomra kalauz volt később is első amerikai és kanadai utamon, majd Londonban és Berlinben –, mert hosszú és változatos emigrációja során nem mindennapi tájékozódó képességével és memóriájával a világ négy-öt metropolisát és több kisebb városát úgy megismerte és kiismerte, mint saját szülővárosát. De fantasztikus tájékozottságát sok más, nem utolsósorban tudományos és irodalmi téren is nagyon gyakran igénybe vettem hosszú barátságunk során, amely szerencsére, nem merült ki az 1945 utáni közös úttévesztésben.

Született 1900-ban*

– Emlékezés Háy Gyulára

A száz éve született Háy Gyula drámaíróhoz méltó poénnal, így indítja eredetileg német nyelvű, *Geboren 1900* című önéletrajzát. „Egy nyári napon, 1934-ben halt meg az apám. Nem kísérhettem el utolsó útjára, mert börtönben ültem Bécsben, mint veszélyes kommunista. Egy őszi napon, 1958-ban halt meg az anyám. Nem mehettem el a temetésére, mert fogházban ültem Budapesten, mint veszélyes antikommunista." Kézenfekvő ellenpólusként nyomban felidézi az utóbbi helyszín, a budapesti Gyűjtőfogház úgynevezett Kisfogháza főfoglárának, a félszemű Németh főtörzsőrmesternek alakját (az őrizetére bízott halálraítéltek egyébként Vak Bottyánnak nevezték), aki a Nagy Imre-per, a Bibó-per, az íróperek és egyéb 56-os értelmiségi ügyek ugyancsak az ő vendégszeretetét élvező elítéltjeinek azzal szeretett eldicsekedni, hogy hosszú szolgálati évtizedei alatt mindegy volt, kiket őriz, s hogy legfőbb főnökei – egykor a Horthy-rendszer kegyelmes urai, most pedig az illetékes elvtársak – mindig meg voltak vele elégedve. „Nekünk, a különosztály lakóinak sem annyi tapasztalatunk nem volt, sem annyi bölcsességünk, mint Németh főtörzsőrmester úrnak – folytatja az emlékezést Háy Gyula. – Mi csak azt láttuk, hogy az életünk ösvénye újra meg újra keresztezi a világtörténelem széles útjait..." Azt is hozzáteszi, ebben a helyzetben kénytelenek voltunk elgondolkodni azon, hogy saját útjaink vagy a történelmi országutak kacskaringós volta okozta-e a „magunkfajták" ütközéseit a különféle hatalmakkal.

Valóban, a Háyéval szomszédos zárkában, a Kisfogház emeletén, egymástól is elkülönítve, ez időben zömmel olyan emberek ültek, akiknek az őket őrző realista fegyőrök szerint „semmilyen rendszer nem jó": Bibó István, Donáth Ferenc, Fekete Sándor, Göncz Árpád, Haraszti Sándor, Kardos László, Kosáry Domokos, Mérei Ferenc, Széll Jenő, Vásárhelyi Miklós és

* *Élet és Irodalom.* 2000. 18. sz. (május 5.) 8.

még két tucat társuk. Ebben az épületben találkoztam először Háy Gyulával, 1959. május 13-án. A napra azért emlékszem pontosan, mert ekkor sorakoztattak fel bennünket – civilbe átöltöztetve! –, hogy átszállítsanak más börtönökbe, s ott beolvasszanak a rabtársadalomba. A nagy többség Vácra került, mi hatan – Háy, Déry Tibor, B. Szabó István, Tánczos Gábor, Ádám György és én (ma már egyedüli túlélő) – Márianosztrára, amelyet „osztályidegen" elemek (csendőrök, kulákok, papok, „horthysta" tisztek és politikusok, valamint magunkfajta „polgári" származékok) számára rendeztek be, a többinél keményebb rezsimmel és őrszemélyzettel.

Itt nyílt alkalmam – sajnos, csak egyetlen napig, mert másnap hatfelé szórtak bennünket – a két íróval megismerkedni és beszélgetni. Feltűnő volt a különbség közöttük. A csüggedt és önsajnálatba merült Déryvel ellentétben Háy nagyon férfiasan, keményen tartotta magát. Később a napi sétákon is láttam, ahogy kihúzott derékkal, szinte kihívóan egyenes tartással jár. Miután pedig olvastam emlékezéseit, amelyekben „szeszélyes útitársának" nevezi a XX. századot, megérthettem, hogy lelkierejét ő is ahhoz hasonló filozófiából merítette, amit Mérei Ferenc vallott és hirdetett a „nem mindig jól járni" jelszavával. De tapasztaltam nála a lelki tartásnak azt a csalhatatlan jelét is, hogy figyelni tudott társaira, környezetére. Azon az első márianosztrai napon elmondta nekem, hogy még 1919-ből ismeri apámat, mert mindketten az ifjúsági propaganda és oktatás területén dolgoztak, Rothbart Irma, Sinkó Ervin későbbi felesége, az *Optimisták* című regény hősnője irányításával.

Apám is 1900-as születésű volt, s úgy emlékszem, Háy Gyulával éppen arról beszélgettünk a zárkabesorolásra várakozás óráiban, mennyire meghatározó lehet az életkor az olyan fordulatokban gazdag korokban, amilyen az övék és a miénk volt. 1918–19-ben, a négyéves háborút lezáró forradalmak idején ők is éppen 18–19 évesek, érettségi utáni, életkezdés előtti életkorban voltak. Apám számos egykorú barátját és unokatestvérét ismertem, s a különféle családi környezet és a sokféle későbbi életút ellenére közös motívuma volt életüknek, hogy a forradalmak lázhulláma hosszabb vagy rövidebb időre elkapta és magával sodorta, majd emigrációba kergette őket. Pedig barátai közül Szilárd Leó és alig fiatalabb öccse, Béla hamarosan – és véglegesen – a természettudományok és a műszaki tevékenység felé kanyarodtak, Kolnai Aurél, apám unokatestvére, konzervatív morálfilozófus lett, osztálytársai közül pedig (a nevezetes fasori gimnáziumban) Kovács György (író és fogorvos)

a szociáldemokráciához tartozott, Berei Andor viszont egész felnőtt életét a kommunista világmozgalom szolgálatában töltötte, nem zavartatva magát annak fordulataitól és válságaitól.

Háy Gyula számára is meghatározó lett az 1919-es élmény és a kommunista világmegváltás lehetőségébe vetett hit. Sokáig élt és alkotott ennek igézetében, tovább, mint korosztályának átlaga, de mégsem maradt érzéketlen a változásokkal és kritikátlan az elferdülésekkel szemben. Az 1919-es kísérlet bukása és a kegyetlen fehér megtorlás – elég érthetően – dacossá tette. Hamarosan elhagyta az országot, Németországban, majd Svájcban élt, s szenvedélyesen írta – németül – társadalmi drámáit. Rendkívül gyorsan elért sikerek után mégis a férjeiket arzénnel gyilkoló parasztasszonyok szörnyű története, a *Tiszazug (Haben)* gyakorolta a legmaradandóbb hatást. Háy a darabjaival politizált, bár így sem kerülhette el, hogy az 1934-es bécsi felkelés idején letartóztassák. Szabadulása után, mivel Hitler Németországába már nem mehetett, s Ausztriában sem maradhatott, maradt az utolsó német nyelvű ország: Svájc. Itt találkozott össze a még kommunista korszakát élő Arthur Koestlerrel, aki később *A láthatatlan írás* című önéletrajzi könyvében így írja le a 35 éves Háy Gyulát: „Jó külsejű, az életet könnyen vevő barna fiatalember volt. Filozófiai alapon volt kommunista, de a politika nem érdekelte. Úgy teljesítette a párttól kapott feladatait, ahogy az ember jövedelemadót fizet, és teljességgel a színdarabjainak élt. Reinhardt 1932-ben Berlinben színpadra vitte az egyiket. A száműzetésben élő Háy azóta egy teli utazótáskában hurcolta magával a tőkéjét és jövőjét jelentő eladatlan műveit. A háború után visszatért Budapestre, s a rendszer ünnepelt színműírója lett."

A Koestler által adott pályarajz több ponton is hiányos, kiegészítésre szorul. Julius Hay a weimari Németország színházi életének jelentős és ismert alakja lett, s 1932-ben igazi sikert aratott Berlinben az *Isten, császár, paraszt*tal, amelyet csaknem egy időben játszottak Brecht *Koldusoperá*jával. A következő évben természetesen menekülnie kellett Németországból. Koestler továbbá nagyvonalúan átugrik egy évtizedet. Háy nem Nyugatról tért haza Magyarországra, hanem Keletről, mert még svájci találkozásuk évében (1935) meghívást kapott a Szovjet Írószövetségtől, s a következő évtizedet a Szovjetunióban töltötte, ahol színpadi sikerekben és kudarcokban, sőt keserű emberi csalódásokban egyaránt része volt. A harmadik hiányos pont a befejezés, amiről az emlékeit rögzítő Koestler még nem tudhatott. Háy Gyula a háború végén

csakugyan nyomban hazatért, színpadhoz jutott, sőt, a Nemzeti Színház már 1945 májusában bemutatta a *Tiszazug*ot, s Major Tamás lecsapott a Zsigmond-dráma főszerepére. A kultúrát irányító Révai József pedig őt szemelte ki arra, hogy a Magyar–Szovjet Művelődési Társaság főtitkára legyen. Később a Színművészeti Főiskola egyik vezető tanára lett. Az első években, ha az ismert bosszúságokkal és kellemetlenségekkel együtt is, de magáénak tudta a rendszert, azonosult vele és képviselte itthon és külföldön, elsősorban ifjúsága Berlinjében és más (kelet)német városokban, ahol darabjait sorra bemutatták. 1951-ben Kossuth-díjat kapott.

Mi fordította meg alig néhány évvel később, mi adott lökést és erőt a Rákosiékkal való nyílt szembeforduláshoz? A sokrétű, kinél-kinél másféleképpen lezajló folyamatból ragadjunk ki két általa említett, látszólag ellentétes elemet. Az egyik az „osztályidegen elemek" kitelepítése Budapestről 1951-ben, amelyből idős anyját és nővérét is csak az utolsó percben tudta kimenteni. A másik a „rehabilitációk" kezdete, a korábban eltüntetett barátok és harcostársak felbukkanása az alvilágból Nagy Imre első miniszterelnöksége alatt. „Ki is ült nálunk azon a délutánon? Szász Béla? Kállai Gyula? Ujhelyi Szilárd? Kádár János? Losonczy Géza? Csak imént szabadulva beszéltek börtönéveikről. Halk, nyugodt, tárgyilagos beszámolók a pokolról. Szörnyű hallgatni. Az ember szégyellte magát, hogy normális életet élt ezekben az években." 1954–55-ben Háy néhány társával együtt – akiknek viszonylagos védettségét éppen a pártmúltjuk és írói tekintélyük adta – élére állt a kommunista írók és újságírók kibontakozó szabadságküzdelmének. De Háy „Szabadság és felelősség" című, 1955. szeptemberi cikke az *Irodalmi Újság*ban, mint a történész Rainer M. János írja, már nem csupán az irodalmi élet egyik legvitatottabb kérdését ragadta meg újszerűen és merészen, hanem az irodalmon messze túlmutató közéleti programot fogalmazott meg. Akárcsak az úgynevezett író-memorandum, amelyet jó hatvanadmagával ő is aláírt.

Nem meglepő tehát, hogy két hónappal később ő lett egyik fő célpontja a Rákosiék által a Vasas Székházban (a Rajk-per egykori színhelyén!) rendezett decemberi „lincsaktívának", amely a lázongó írók megfélemlítését célozta. A „meghívott" írók közül egyedül Háy mert felszólalni, s próbált meg válaszolni a vádakra, de a termet megtöltő pártfunkcionáriusok és ávósok kórusa hamarosan belefojtotta a szót.

Ezzel a megfélemlítő akció persze nem ért véget, s nem ért volna véget pusztán a pártfegyelmikkel és kizárásokkal sem, ha nem szól közbe a XX. szovjet pártkongresszus, amely alaposan megfordította az erőviszonyokat. Az ellenzéki támadások hatására végül sor került Rákosi eltávolítására, de a harc ezzel korántsem dőlt el. Az Írószövetség történetének első *szabad* közgyűlése előtt Háy Gyula így fogalmazta meg az írói szabadság alaptörvényét: „az irodalomnak semmi se legyen tilos, amit a társadalom törvényei egyébként nem tiltanak". S mivel az irodalom és a társadalom felett trónoló funkcionáriusok nem akartak lemondani előjogaikról és teljhatalmukról, a drámaíró Háy megírta élete legjobb, megsemmisítő erejű cikkét: „Miért nem szeretem Kucsera elvtársat?" A hatalmaskodó, műveletlen pártbürokratát megszemélyesítő „Kucsera" azonnal fogalommá vált, s a cikk fontos tényezője lett a forradalom hangulati előkészítésének, mert gyorsította a félelem elvesztésének folyamatát.

A forradalom előtti hetekben és napokban Háy élőszóval is siettette ezt a folyamatot, többek közt a Zeneakadémián rendezett szerzői estjén, majd egy győri nagygyűlésen, ahol először hangzott el a követelés, hogy a szovjet csapatok vonuljanak ki. Háy Gyula azonban mindvégig békés demokratizálási folyamatban reménykedett, a fegyveres harc kirobbanása és a szovjet katonai beavatkozás megdöbbentette, s az október végi napokban elhangzott rádiónyilatkozataiban a fegyvernyugvás és a Nagy Imre-kormány helyzetének megszilárdulása érdekében emelt szót. A november 4-i szovjet invázió hajnalán azután – feleségével, Évával együtt – valóban történelmi szerepre vállalkozott. A Parlamentben működő rádióstúdióból a nagy világnyelveken elhangzó felhívásban – *Segítsetek, segítsetek, segítsetek!* – fordultak a világ íróihoz, tudósaihoz és más értelmiségijeihez a vérrel kivívott magyar szabadság védelmében.

A restaurált párthatalom bosszúszomjas vezetői sem ezt, sem Kucserát nem bocsátották meg neki soha. Az első írócsoportban tartóztatták le 1957. január 19-én, s az év végén Déry után másodrendű vádlottja lett a „nagy íróperek". Hatévi börtönbüntetésre ítélték, ami – szerencséjére, mert jóindulatra nem számíthatott – még éppen belefért az 1960-as „kis amnesztiába". Márianosztráról való szabadulása után dolgozni szeretett volna, elsősorban fordítói munkában reménykedett. Új történelmi drámáját, a *Mohács*ot a *Kortárs* nem közölte. A pártarchívumban fennmaradt, Köpeczi Bélával folytatott levelezése, amelyet Standeisky Éva publikált, vérlázító dokumentuma a pártfunkcionáriusi gonosz packázásnak, a kiszolgáltatott értelmiség tudatos megalázásának. Így adták értésére, hogy nincs rá szükség, s az egyetlen jóbbindulatú gesztus, amelyben része lett, egy útlevél volt.

Élete utolsó évtizedét Olasz-Svájcban, a Lago Maggiore partján töltötte. Hamvai az asconai temetőben nyugszanak. Nem lenne ideje itthon elhelyezni?

Kéri Józsefre emlékezem*

A korán elhunyt és méltatlanul elfeledett Kéri József (1924–1985) a népi kollégisták nagy nemzedékéhez tartozott, amelyből vele együtt oly sokan küzdöttek a háború utáni rendszer emberibbé és nemzetibbé alakításáért, s lettek végül az 1956-os forradalom vezető alakjai, majd a Kádár-rendszer börtöneinek lakói.

Kéri József Lajosmizsén, parasztcsaládban született olyan időben, amikor ilyen környezetből értelmiségi sorba kerülni nagy akaraterőre, tehetségre és szerencsére volt szükség. Korán megmutatkozó tehetsége révén neki megadatott, hogy a kecskeméti piarista gimnáziumban tanulhasson, majd a budapesti jogi egyetemre kerüljön, s 1943-ban felvételt nyerjen a Győrffy István Kollégiumba. Itt ismerkedett meg s került életre szóló barátságba azokkal a társaival, így Kardos Lászlóval, Gyenes Antallal, Hegedüs Andrással és másokkal, akik részt vettek az antifasiszta ellenállásban, majd, ha különböző utakon is, a nemzetet és az embert felemelő új politikai, jogi és nevelési rendszer megteremtésén fáradoztak.

Kéri József is részt vett az újjáépítésben, a földosztásban, a jugoszláviai vasútépítésben, a népi kollégiumok szervezésében. Ezek szakosításakor ő lett a Hajnóczy József Jogászkollégium igazgatója. Egy ideig a Jogtudományi Intézetben dolgozott, majd 1953-ban a Minisztertanács adminisztrációs csoportjának lett a vezetője. Éppen abban az időben, Sztálin halála után, amikor Nagy Imre lett a kormány elnöke, s Kéri így közvetlen közelről ismerhette meg személyét és reformpolitikáját. Amint az ellene öt évvel később hozott népbírósági ítélet is megállapítja, Kéri József „teljesen Nagy Imre személyi és politikai befolyása alá került, magáévá tette politikai irányvonalát, és annak egyik szószólója lett". Ennek lett aztán következménye, hogy Nagy Imre leváltása után, 1955 májusában, mint egyik leglelkesebb hívét, leváltották a Minisztertanácsnál betöltött funkcióiról, és a győri megyei ügyészség vezetésével bízták meg.

* Az előadás a Kéri József tiszteletére 2000 novemberében Lajosmizsén tartott emlékülésre készült. Egyes részletei megjelentek in: Kéri Piroska (szerk.): *Sugárkoszorú. Sós Júlia és köre. Dokumentumok, emlékezések, levelek.* Bp. 2003. Abakusz, 194–195.

„Győr megyében – folytatódik az ítélet indokolása – hamarosan ismertté vált vádlott politikai felfogása, és az 1956-os politikai zűrzavarban a megyei revizionisták egyik vezérüknek tekintették vádlottat, aki, miután Nagy Imrét rehabilitálták, újra felvette vele a kapcsolatot." A forradalom napjaiban Kéri József mindvégig szorosan együttműködött annak győri vezéralakjával, majd mártírjával, Szigethy Attilával. Magatartása joggal népszerűvé tette, s a helyi lap október 30-i számában már őt hozták javaslatba az igazságügyminiszteri posztra. Szigethy és Kéri a forradalom katonai leverése után sem adták fel a küzdelmet, helyükön maradtak, utóvédharcot folytattak, védték és mentették munkatársaikat. Kéri az ítélet szerint „nem ismerte el a Kádár-kormány törvényességét, elítélte Kádár János elvtársat, amiért az a szovjet csapatok beavatkozását kérte, mert azt Magyarország belügyeibe való beavatkozásnak tekintette". Továbbra is kapcsolatot tartott a munkástanáccsal, ellene szegült a megtorlásnak, a letartóztatásokat csakis közönséges bűncselekmények esetén engedélyezte. A karhatalom által letartóztatott politikaiakat, így Földes Gábor színházi főrendezőt, szabadlábra helyeztette. December 15-én felszólalt a Győri Vagongyár nagygyűlésén, s határozottan elutasította az események ellenforradalomként történt megbélyegzését, hiszen, mint mondta, „az egész munkásosztály került szembe a saját hatalmát képviselő vezetőkkel". Ezt a kijelentését megtetézte azzal, hogy lelkiismereti okokból megtagadta a belépését az MSZMP-be.

1957 elején többször is összeütközésbe került a demagóg és vérszomjas Marosán Györggyel, aki hangosan követelte a törvényesség mellett kitartó Kéri József letartóztatását. Ez hamarosan meg is történt, Kéri az addig az ő felügyelete alatt álló győri ügyészségi börtönbe került. Innen azonban egy hónap múltán kiszabadult, s fél évig szülőföldjén, a Lajosmizse körüli tanyákon bujdosott, de 1957 őszén rokonai nyomásának engedve végül maga jelentkezett az ügyészségen. 1958. május végén került sor egyszemélyes pere tárgyalására a Fővárosi Bíróság Népbírósági Tanácsa előtt. Június 6-án hirdették ki a hétéves börtönbüntetésről szóló ítéletet. Tíz nappal később végezték ki Nagy Imrét és társait – erről már csak később, a kivégzés helyszínén, a Gyűjtőfogház Kisfogházában értesülhetett, ahol előbb Zelk Zoltán költővel, majd Háy Gyula drámaíróval közös zárkában töltötte fogsága napjait. A

következő évben, 1959 májusában a Nagy Imre-per, a Bibó-per és más kiemelt perek elítéltjeivel együtt átvitték a váci börtönbe, ahol a mosodában kellett dolgoznia. Az ottani 1960-as börtönsztrájk után a távoli és komisz sátoraljaújhelyi börtönbe szállították, innen szabadult 1962-ben. Később elbeszélte, hogy az állomáson kiderült, hiányzik húszegynéhány forintja a Budapestre szóló vonatjegy árához, de a pénztárosnő, amikor megtudta, hogy frissen szabadult politikai fogoly, a sajátjából kisegítette.

Életút-interjúját olvasva, életútján elgondolkodva arra is gondolnom kell, hogy ennyi párhuzamosság és erős személyes rokonszenv ellenére bizony többször kellett volna találkoznunk. Erre csak élete végén, Sós Júlia tanárnővel, Sós Aladár építész leányával kötött második házassága után került sor. Az ötéves korkülönbség ellenére lényegében egy korosztályhoz tartoztunk, magam is voltam népi kollégista, majd a Nagy Imre körül csoportosuló pártellenzék tagja. Mégis 1956, a nagy közös élmény volt az, ami végül összehozott bennünket is, mint annyi más embert. Együtt szállítottak rabomobilon a váci börtönbe, ahol több mint egy évet töltöttünk együtt, bár más-más munkahelyen. De tudtunk egymásról, róla pedig mindannyian tudtuk, hogy nem kényszerűen, hanem csakis tisztessége miatt került börtönbe, mert nem állt a megtorlás szolgálatába. Olyan példát adott ezzel, amelyre a későbbi nemzedékeknek is illik emlékezniük, és amiért méltán megilleti őt a mostani tiszteletadó megemlékezés.

Szabó Miklós*

– 1935–2000

Váratlanul, alattomos hirtelenséggel ragadta el a halál a mai Magyarország egyik legkiválóbb szellemét, hűséges küzdőtársunkat és barátunkat, a történész, publicista és politikus Szabó Miklóst. Tudom, a fiatal értelmiségiek számára, akik tanítványai lettek, ő már jó ideje „Miki bácsi" volt, de az én nemzedékem mindig is a legfiatalabb ötvenhatosok egyikét látta benne. Pedig akkor, húszéves egyetemistaként, nem játszott különösebb szerepet – tagja volt a bölcsészkari MEFESZ-bizottságnak, röpcédulákat készített, aminek következtében nem maradhatott tanársegédként az egyetemen –, de az ötvenhatos kötődés egész lényének és gondolkodásának meghatározó vonása maradt. Ezt ő maga is vállalta. „A szemléletemet 56 határozta meg. 56 cél és mérték volt egyszerre" – hangsúlyozta egy 1992-es interjúban, legutóbb pedig, amikor „repülőegyetemi" előadásainak előzményeiről, szellemi fejlődéséről beszélt Szilágyi Sándornak, magyarázatul elmondta: Gáli József révén „teljes egészében benne voltam az 56-osok társas életében, politikai műveltségem óriási részét innen szedtem össze". Ehhez járult Bibó István hatása, akinek főbb írásait 1957-ben ismerte meg, majd, érdekes, de maradandó kiegészítésként, Lukács Györgyé, akinek révén a marxizmus fontos elemei belekerültek gondolkodásába. „Mondjuk marxista soha nem voltam, de marxizáló még most is vagyok" – vallja ebben az utolsó interjúban.

Ez a szellemi ötvözet volt az egyik titka Szabó Miklós gondolkodói eredetiségének. A másikat abban a sajátos viszonyban érhetjük tetten, amelyben nála a politikai és a tudományos érdeklődés és ambíció állott egymással. Ismét őt idézem: „Engem már egészen korán, a gimnáziumban, amikor kezdtem tudatosodni, a politika érdekelt. Amikor a pályaválasztásra került sor, [...] tudatosan azt választottam, aminek a politikához volt köze." Így lett történész, de olyan történész, akit a történelemben s amögött is elsősorban a

* *Kritika*. 2001. II. sz. 26–27.

politika, illetve a két terület kapcsolata foglalkoztatja. Két terület? Szabó Miklós számára lényegében egy terület két vetületéről van szó, jóllehet nem úgy, mint a historizálást tudatosan politikai célokra hasznosító politikusoknál vagy az őket szolgáló történészeknél. Ő nem volt sem cinikus, sem utilitarista. A történelemben nem holmi szolgálóleányt, *ancilla politicae*-t látott, hanem a politikai folyamat és helyzet alakításának és mélyebb megértésének terepét és eszközét.

Példa erre az 1970-es évek elején készült, szakmai körökben nevezetes (de végül be nem nyújtott) kandidátusi disszertációja, amelynek témája a száz év előtti európai és magyar újkonzervativizmus volt. Óriási munkabírásával évekig dolgozott rajta, rengeteg ismeretlen anyagot, elfeledett szerzőt ásott ki, publikációival új irányt szabott a XX. századi eszmetörténetnek, mert egy sor akkori és későbbi ideológiai jelenséget és politikai fejleményt új megvilágításba helyezett. Idézett interjújában viszont bevallja: „A századfordulói konzervativizmussal is határozottan csak mint a későbbi Horthy-rendszer, a szélsőjobboldaliság előtörténetével foglalkoztam[...]" Tehát a politikai érdeklődés vezette el igazi tudományos témához és komoly, mindenképpen időtálló elemzésekhez meg eredményekhez, korántsem csupán az egykori századforduló vonatkozásában. Kutatásai és tanulmányai nyomán, amelyek valamiképpen Lukács György gondolkodói módszerének a történettudományban való alkalmazását is jelentették, másként kezdtük látni a politikai ideológiák működését és szerepét. Egyszerre világossá lett, hogy 1919–20 fehérterroristái és nekivadult fajvédői nem előzmények és elődök nélkül jelentek meg a színen. Merész, néha persze kissé túlzó kombinatív készségével addig rejtve maradt összefüggéseket tárt fel, vitákat gerjesztett, s új, termékeny megközelítéseket tett lehetővé éppen a dogmatikus szemléletmód végső kifulladása idején.

A kezdeti könyvtárosi státusból ekkor már tudományos munkatárssá, az újkori kutatások egyik fő emberévé lépett elő az MTA Történettudományi Intézetében, amely ez időben a szellemi-ideológiai erjedés egyik központja volt. Szabó Miklós azonban radikálisabb és politikusabb is volt ott mindannyiunknál, nem érte be a régmúlt újrafelfedezésével, hanem tudatosan betört arra a tiltott területre is – a közelmúlt és a jelenkortörténet (*Zeitgeschichte*) területére –, amelyet a szakma és az intézet felvilágosult, progresszív elemei hallgatólagos közmegegyezéssel kikerültek, és (mint az úgynevezett tízkötetes magyar történelem utolsó, 1945 utáni kötetének szerkesztését is) átengedtek a Párttörténeti Intézetnek. Az intézeti és a parlamenti könyvtárban bújta és jegyzetelte a fellelhető irodalmat – fantasztikus olvasottsága volt –, többek közt a történeti, szovjetológiai dokumentumokat és cikkeket is közlő *Neue Zürcher Zeitung*ot. Azt lehet mondani, rekonstruálta a maga számára a leginkább meghamisított, 1917 utáni korszakot, annak elsősorban szovjet, német és magyar történelmét. Ismereteit, következtetéseit nyomban megosztotta fiatalabb barátaival, érdeklődő egyetemi hallgatókkal is. Ebből sarjadt ki a „repülőegyetem" intézménye, amely elsősorban az ő nevéhez és tevékenységéhez fűződik.

Szilágyi Sándor kötetéből és interjújából kiderül, hogy Szabó Miklós eredetileg egy szűkebb Bibó-szemináriumot vezetett Sáska Gézánál, majd az emigrációba kényszerített Szelényi Iván tanítványainak tartott kurzust Hegedüs András volt miniszterelnök egyik fiának a lakásán, és a kör fokozatosan kiegészült a demokratikus ellenzék fiataljaival. „Az alapkurzusom egyébként magyar párttörténet és a népi demokrácia története volt, de ehhez el kellett mondanom a Szovjetunió történetét is, mert enélkül ez értelmezhetetlen" –, emlékezik Szabó Miklós, és hozzáteszi, hogy később Dalos György lakásán indult egy újabb tanfolyam, amelyen már kezdetben legalább ötven hallgató vett részt. Nem meglepő, hogy erre már a politikai rendőrség is erősen felfigyelt. Egy 1979. decemberi összefoglaló jelentés közli: „Elhárítási területünkön 1978. december 12. óta, »Doktor« fedőnéven bizalmas nyomozást folytattunk Szabó Miklós (Budapest 1935. V. 6., Tömöry Matild) pártonkívüli történész ellen, fiatalokat tömörítő ellenséges csoportosulásban való aktív részvétel alapos gyanúja miatt." A jelentés a kurzus részletes ismertetése után idézi Szabó igazoló jelentését, amelyet munkahelyi vezetőinek felszólítására készített: „A résztvevők összetétele és jellege – fiatal társadalomtudományi kutatók és szakdolgozatot készítő egyetemi hallgatók – garanciát jelentett számomra, hogy a hallottak megemésztésére érett, ezt felelősen fogadó közönség előtt beszélek. Az előadásoknak minden alkalommal szigorúan egyetemi előadás jellege és atmoszférája volt."

Szabó Miklós természetesen nem önmaga lett volna, ha pusztán a nyugati kremlinológia eredményeit közvetíti hallgatóinak. Ő saját módszerrel, önálló elmélet alapján értelmezte és magyarázta a szovjet belharcokat és hatalomváltásokat: a belső frontvonalat elsősorban ott látta, hogy a Politbüro egyes

tagjai (és vazallusaik) a gazdaság úgynevezett A szektorának (termelőeszközök, hadiipar), mások a fogyasztást szolgáló B szektornak az emberei voltak. De elemzéseiben nem szorítkozott erre a szempontra, a maga pátoszmentes előadásaival a nemzetközi összefüggéseket is feltáró összképet nyújtott hallgatóinak a szovjet és magyar kommunista párttörténetről. A belügy és a pártközpont 1979 után, amikor már a második Charta-aláírással is tetézte bűneit, intézeti főnökei útján figyelmeztette, hogy ezt a tevékenységét nem tűrik tovább: ekkor a nagy kurzuson intézeti kollégái, Hanák Péter és Hajdu Tibor léptek a helyére, ő pedig folytatta néhány kisebb csoporttal. Utólag száz-kétszáz főre becsülte hallgatóinak összlétszámát. Nem hiszem, hogy bárki más nála többet tett volna e fiatal értelmiségi korosztály – benne például a későbbi *Magyar Narancs* csaknem teljes induló szerkesztősége – felvilágosításáért. Eközben újra és újra elment „a falig", egyéb csínyeivel is – például a Bibó-emlékkönyv ismertetése a *Beszélő*ben – kockáztatta állását és szabadságát, de főnökei, Pach Zsigmond Pál, Ránki György, Lackó Miklós végül is meg tudták védeni. Az ő esetében igazolódott az „aki mer, az nyer" taktikája, az óvatossággal és alkalmazkodással szemben. A „Doktor"-nak elkeresztelt célszemélyből nem akartak „mártírt csinálni".

Pedig a rendszerváltás előtt – és közben – mindenütt ott volt, szerényen, de minden tettre és áldozatra készen, ahol a változásért valamit tenni lehetett. Ő volt a szónoka Krassó Györgyék első 56-os megemlékezésének, egyik kezdeményezője és kérdezője 1981–82-ben a Donáth Ferenc, Göncz Árpád, Mérei Ferenc, Vásárhelyi Miklós és még néhányunk részvételével rendezett „kerekasztal" visszaemlékezés-sorozatnak, s természetesen, egyik felszólalója az 1986-ban megtartott 56-os történeti konferenciának. (Az 1992-ben kiadott kötetben meglepetésemre nem találtam a nevét, míg aztán saját előszavamban felfedeztem a magyarázatot: felszólalását már a szamizdat kiadás sem tartalmazta, mert „kutatói állása oly mértékben veszélyeztetettnek látszott, hogy nem lehetett a publikációt kockáztatni". Ez azonban a mi elővigyázatossági rendszabályunk volt, ő csupán fegyelmezetten ezt is tudomásul vette.)

Két évvel később az SZDSZ egyik alapítója lett, 1990-től 1998-ig a párt országgyűlési képviselője volt. Ritkán szólalt fel, pedig rendkívül szorgalmasan látogatta az unalmas üléseket is. Hogy bírod? – kérdeztük egyszer, mire meglepetten felelte: De hiszen olyan érdekes! – Nagy történeti tanulmányokat már nem írt (a régiek *Politikai kultúra Magyarországon 1896–1986* címmel

jelentek meg 1989-ben), történeti-politikai publicisztikát annál többet (összegyűjtve: *Múmiák öröksége*, 1995). „Nekem két funkcióm volt eredetileg a demokratikus ellenzékben – mondta 1992-ben, Csizmadia Ervinnek adott interjújában. – Az egyik, hogy még a rendszerváltás előtt kremlinológus, Jászai Mari tér- és pártközpont-szakértő voltam. Ennek a tudásomnak akkor a közvetlen politikai cselekvés meghatározásában fontos szerepe volt. Mára ez a funkcióm örvendetes módon megszűnt. A másik szerepem az SZDSZ ideológiájának kialakítása. Erre – mármint az ideológiára – ma is szükség van, bár ideológusnak lenni egy politikai pártban nem túl rangos feladat. Szívesen csinálom tovább, de ha kikopok belőle, nem fogok lelki válságba esni".

Szép nekrológjában Tamás Gáspár Miklós jogosan írta, hogy Szabó Miklós 1918 és 1956 embere volt. Ez a két évszám – együtt! – pontosan kijelöli választott helyét a XX. századi magyar hagyományok és eszmei irányzatok között. 56-osként lehetett volna jobboldali vagy akár szélsőjobboldali is. Ő azonban – bár pontosan ismerte és többször elemezte azokat az irányzatokat, amelyek szerint 56 „kizárólag nemzeti szabadságharc" volt – azt tartotta, hogy „1956-ban egy volt a nemzeti és a demokratikus ügy", a modern magyar demokrácia kezdetének évszámát pedig mindig is a sokat gyalázott 1918-ban látta. Egy múlt évi előadásában azt fejtegette, hogy a valódi veszély a Horthy-rendszer számára sem 1919 és egy új vörös forradalom volt, hanem az 1918-as októbrista demokrácia és a köztársaság feltámadása. Az 1956-os Szabó Miklós viszont az ifjúkorában oly alaposan tanulmányozott magyar nacionalista jobboldaliságban látta a demokrácia fő veszedelmét, éspedig attól a pillanattól kezdve, hogy a kommunista diktatúra megszűnt. Ugyanazzal a kérlelhetetlen szenvedéllyel vette fel a harcot a régi-új ellenséggel szemben, mint amivel addig a letűnt rendszer ellen küzdött.

Összegyűjtött cikkei 1995-ös kötetében van a „No pasaran!" című, 1994. márciusi írás. Ebben Orbán Viktorral polemizál, aki ekkor fogott hozzá a szabadelvűség és az akkori kormánykoalíció nemzeti-keresztény ideológiájának „kibékítéséhez", hibáztatva, hogy a reformkor óta a magyar szabadelvűség nem tudott összhangra jutni a nemzeti és a vallásos szemlélettel. Szabó Miklós történelmi érvekkel cáfolta ezt a vádat, s ezek alapján leszögezte: „A huszadik századi szabadelvűség számára a magyar gondolat útmutatói Ady, Bartók és Bibó, nem pedig Tisza István, Apponyi és Horthy. A történelmi Magyarország és Trianon problémakörében az előbbiek igazítanak el ben-

nünket, s nem az utóbbiak." Végül pedig az Orbán által hangoztatott baloldali veszélyt veti össze a jobboldalival, a polgárháborús Spanyolország példája alapján. A Pedro álnevű Gerő Ernő és társai személyében ott garázdálkodtak, és szörnyű kárt okoztak a sztálinisták, de a köztársaság és a demokrácia harcosai ettől még nem hódoltak meg Francóék előtt. Erre utal a címben szereplő „No pasaran!" jelszó. Úgy érzem, a mi soha meg nem hátráló, kitűnő barátunk, ha tehette volna, ezt a jelszót és feladatot hagyta volna ránk: nem törnek át!

„A hatalom humanizálása"*
– Göncz Árpád

A címbeli idézet egy Bibó István életművének aktualitásáról szóló tanulmánykötet címére utal, mely találóan foglalja össze e nagy politikai gondolkodó törekvéseinek, erőfeszítéseinek célját, lényegét. Bibó, helyzetéből adódóan, csakis elméleti síkon – és saját életvitelével, a hatalomtól elhúzódó és időnként kockázatvállaló szép gesztusaival – próbálhatta megjelölni az emberséges hatalomgyakorláshoz vezető utat és módot. A történelem úgy hozta, hogy éppen az ő egyik legközelebbi társa és tanítványa, Göncz Árpád került abba a helyzetbe, hogy egy új korszak kezdetén a gyakorlatban is kipróbálhassa a bibói elveket, s felmutathassa a példát ezek alkalmazhatóságára.

Persze, mondhatják erre, Göncz tíz évvel ezelőtt nem végrehajtó hatalommal járó tisztségbe került, hanem inkább reprezentatív jellegű pozícióba. Ez azonban nem változtat a lényegen. Miniszterelnökként természetesen más, sok tekintetben nehezebb helyzetben lett volna, mert még több idejét vették volna el, s több konfrontációra is kényszerítették volna a kormányzati feladatok, de meggyőződésem, hogy emberi romolhatatlanságát ez esetben is megőrizte volna. Hiszen államfőként is elveszíthette volna humorát, közvetlenségét, emberi báját, s válhatott volna, ha hajlama van rá, felfuvalkodott, nagyképű közszereplővé, színpadias figurává. Ő viszont nemcsak megőrizte, hanem bámulatos mértékben ki is bontotta legjobb emberi tulajdonságait, s ezekkel bűvölte el az őt ekkor megismerő lakosságot, a magyar társadalom túlnyomó, ép érzékű részét.

Mi volt a titka? Mi adott erőt a hihetetlenül kimerítő, fizikailag is fárasztó és sokszor unalmas államfői kötelességek hibátlan teljesítéséhez, nem egyszer a sértések elviseléséhez, a rendíthetetlen mosolyhoz, amely sohasem vált maszkká, hanem a mélyről fakadó optimizmust sugározta? Azt hiszem, két forrása volt (és van) ennek az erőnek és képességnek. Az egyik a tisztségben

* In: Borbíró Zsóka (szerk.): *Göncz Árpádnak.* Bp. 2000. Helikon, 79–82.

rejlő – vagy abból adódó – *szolgálat* lehetőségének azonnali felismerése és tisztelete. Addigi hányatott élete, politikai és egzisztenciális kiszorítottsága, halálos ítélettel fenyegető pere, börtönévei és hosszú ellenzéki múltja során szerzett tapasztalataival Göncz pontosan megértette, hogy a fiatal magyar köztársaságnak nem fennkölt, hanem emberségesen szolgáló tisztségviselőkre, vezetőkre van elsősorban szüksége, akik gyógyítani tudják az előzőleg okozott sebeket, sérelmeket, oldani az ellentéteket, feléleszteni az összetartozás, a szolidaritás szellemét. Az első perctől kezdve – és soha bele nem fáradva, az utolsóig – fantasztikus tapintattal és „ember-érzékkel" találta meg a legjobb szavakat, a leghelyénvalóbb gesztusokat, adta a kitüntetéseket és elismeréseket, talált időt, hogy ott legyen minden esküvőn, szoboravatáson, megemlékezésen és temetésen, ahol úgy érezte, hogy ott kell lennie, hogy előszavakat írjon, és megnyitókat tartson mindazok kérésére, akik művészi, tudományos vagy társadalmi munkájukkal ugyancsak „szolgálatot" végeznek. Magatartásával az emberek, ahogy mondta, a „szolgák nélküli állampolgárok" iránti nemzeti, társadalmi, állami megbecsülést tudta mindvégig szépen, egyszerű méltósággal kifejezni.

Úgy érzem azonban – bár erről sohasem beszéltünk egymással –, hogy e fáradhatatlan és hibátlan szolgálatnak titokban volt (és van) egy másik erőforrása is: a drámaíró, az író kíváncsisága, szüntelen anyaggyűjtési kedve és kényszere. Az egyik „búcsúestén" a sok közül, Göncz Árpád megköszönte mindazt, amit tízéves elnöksége idején, mint mondta, tanulhatott és kapott. Azt hiszem, ezt nem puszta udvarias kedveskedésnek szánta, hanem komolyan gondolta. Ez az évtized számára a drámaíró pompás iskoláját is jelentette, mert valószínűleg már az elején felismerte, hogy a rengeteg és igen különböző társadalmi helyzetű emberrel való találkozás kényszerében hatalmas élményanyag begyűjtésének és feldolgozásának lehetősége rejlik. Ezt, gondolom, nem is hagyta kihasználatlanul, mert éppen mostanában, az elnöki mandátum lejárta előtti népes összejöveteleken nyílt alkalmam megállapítani, hogy e tíz év alatt alighanem többezernyi új emberi kapcsolatra, részben tán barátságra tett szert.

Ez az „írói" hozzáállás és nézőpont bevallatlanul is valami sajátos, politikán inneni és túli távlatot adott magatartásának és tekintetének. Vagyis közvetlenül emberit és távlatosan történelmit, ami nem botlik meg a mindenkori politikai realitások buckáiban. Pedig ezeket is észreveszi, s többnyire

fájdalmasan konstatálja. Mint abban a levélben, amelyet évekkel elnöksége előtt, 1986. május végén kaptam tőle, Sikondáról, az akkori ellenzék két irányzatára utalva, válaszul egy elküldött Jászi-tanulmányra. „Jászi, – mint Bibó is – ragyogó példája, hogy valami sugárzóan tárgyilagos szenvedéllyel igenis össze *lehet* és össze *kell* békíteni a kettőt. Lesz valaha magyar radikalizmus, mondd? Amibe belefér a világ, a jószomszédság, és aminek távlata van? Mint az ő gondolkodásukba?".

Ebben az örökre emlékezetes évtizedben, amely oly sok korábbi reményünkre rácáfolt, mindvégig büszkeséggel és mély elégtétellel töltött el, hogy a fiatal köztársaság elnöki posztján olyan ember áll, akit 1956 óta személyes barátomnak mondhatok, aki a forradalom utóvédharcában, a börtönben, majd a történelmi igazságtétel kikényszerítésében és az új demokrácia kialakításában küzdőtársunk volt, s aki magas tisztében pontosan azt képviselte, ami 56-ban a legjobb volt. De azt hiszem, a sok félsiker és keserves csalódás közepette kívülem is sokak számára ő adta a legtöbb reményt és vigaszt ebben az időben. S ha most erről a posztról távozik is, *úgy* végezte el feladatát, hogy annak példáját feledtetni és megkerülni nem lehet a jövőben sem. Hatni fog hiányával is, meg jelenlétével is.

Búcsú Fekete Sándortól*

Akik fiatalon ismerték, tudják, milyen kirobbanó tehetség volt, s mennyire a háború utáni kor hőse. Minden együtt volt nála, ami egy gyors és nagy karrier kellékének számított. Miskolci munkáscsaládból jött Budapestre. Apjával, a régi szervezett munkás Fekete Mihállyal együtt tevőlegesen részt vett az észak-magyarországi ellenállási mozgalomban. 1945-ben éppen 18 éves volt, *Kamaszhangon* címmel már első verseskötete is megjelent. Tagja lett a jövő reménybeli politikusait tömörítő Győrffy István Kollégiumnak, hamarosan egyik szellemi vezéralakja a Népi Kollégiumok Országos Szövetségének, majd tanára a Petőfi Politikai Tisztképző Akadémiának. 1848 centenáriuma idején a márciusi ifjak közvetlen utódának érezte magát: Vasvári Pálról írt életrajzot, forradalmár lendületével s kissé a külsejével is Petőfit alakította. Fölényes íráskészsége, irodalmi műveltsége és tájékozottsága a kommunista kultúrpolitika egyik reménységévé tette. 25 éves korára szerkesztője lett az induló *Új Írás*nak, majd munkatársa a központi pártlap, a *Szabad Nép* kulturális rovatának. Ez a szerkesztőség volt az ő igazi politikai iskolája, ahol felvilágosultabb és tapasztaltabb barátai, Gimes Miklós és Molnár Miklós hatására túljutott a forradalmi és népi romantikán, s a politikai erők és ideológiai folyamatok éles szemű megfigyelőjévé vált. Gimes műveltsége és okossága különösen mély hatást gyakorolt gondolkodásának elmélyülésére 1953 után. Így indult el az ellenzékiség útján, amelyet természetesen a szocializmus igazi útjának tartott.

A Petőfi Kör nevezetes sajtóvitájának egyik legforróbb és felejthetetlen jelenete volt, amikor az éppen Moszkvából érkezett Fekete Sándor az egykori 1848-as „most jöttem a bécsi hajóval" mintájára három mondatban tudatta a hétezres tömeggel Tito moszkvai fogadtatásának tanulságát, hogy sorsunk jobbra fordulását nem Moszkvától vagy Belgrádtól, hanem saját magunktól kell várnunk. A forradalom napjaiban Gimeshez és barátaihoz csatlakozott a *Magyar Szabadság* című új lap egyik szerkesztőjeként. A novemberi szovjet

* *Népszabadság,* 2001. június 12. 10. o.

intervenció után néhány nappal az ő Széchenyi rakparti lakásában gyűltek össze Nagy Imre maradék hívei, akik Gimessel a politikai és szellemi ellenállás mellett döntöttek. Fekete ennek a tevékenységnek, amely az *Október Huszonharmadika* című lap kiadásában, az író- és újságírósztrájk kezdeményezésében, az általános sztrájk támogatásában öltött testet, Gimes mellett és az ő decemberi letartóztatása után is – a hatalom sok csábítása ellenére – egyik legeltökéltebb vezetője volt. 1956 végén megírta a Hungaricus álnévvel jegyzett, nevezetes röpiratát, az első kemény, elemző tanulmányt *Az 1956-os felkelés okairól és tanulságairól.* A később röviden csak Hungaricusként emlegetett írás, amelyet azután együtt sokszorosítottunk, Fejtő Ferenc útján a nyugati sajtóba is eljutott. S írt egy gyilkos szatírát is a következő évben a kádári restaurációról *A marxizmus–leninizmus zsebenciklopédiája* címmel, amellyel csaknem kiérdemelte a korszak legfőbb állami kitüntetését, a kötelet. Közben, hátat fordítva a legális sajtónak, az Irodalomtudományi Intézet munkatársaként kedvenc költője életművének kutatója, Petőfi vándorszínészi és lapszerkesztői éveinek feltárója lett.

Élete igazi csúcspontja, érzésem szerint, 1956 és az utána következő két keserű év volt. 1958 októberében letartóztattak bennünket, s a „nagyimrés" ellenállás végső megtörése érdekében fél év múlva megrendezték a Mérei–Fekete-pert, amelyben a két fővádlottat 10 és 9 évi börtönre ítélték. Mérei Ferenc és Göncz Árpád mellett ő volt az, aki intellektuálisan a legjobban kihasználta az ott töltött időt. A gimnáziumban elsajátított olasz mellé tűrhetően megtanult angolul, németül és franciául, s éjszakánként százával mondta fel magában a szavakat. Túl ezen, módszeresen átalakította és kiegészítette műveltségét, elsősorban a régi francia moralisták irányában, akiket eredetiben olvasott, és hosszú jegyzetekben kommentált. Komoly világnézeti változáson ment át, illúziótlan lett, szkeptikus. „Már nem vagyok eretnek – pogány vagyok" – vallotta nekem a marxizmus–leninizmussal kapcsolatban. Nagyon okos volt, nagyon sokat tanultam tőle.

Emberi kapcsolatainak viszont nem tett jót a börtönben töltött négy és fél év. Kevés új barátságot kötött, a régiek egy része pedig konfliktusokkal terhelődött. Elmagányosodása, azt hiszem, itt kezdődött, különösen annak a felismerésnek következtében, hogy rabtársainak jó része egészen más célokért küzdött 1956-ban, mint mi. Felháborodva idézte néha a sétán hallott szélsősé-

ges kijelentéseket, vágyálmok szülte álhíreket. Szabadulása után sem volt könnyű az újrakezdés. Visszakerült az Irodalomtudományi Intézetbe, ám csak a legalacsonyabb beosztásban folytathatta a Petőfi kritikai kiadás előkészítését, s az életrajzot, amelyből végül az első kötet, a gyermek- és ifjúkor készült el. De írásszenvedélye és szatirikus vénája ezúttal is győzött. Így született meg a *Folyosói symposion* s jó néhány filozofikus, a Thália Színház kamaraszínpadán előadott moralizáló álkomédia.

„Végre 1976-ban bekövetkezett a fordulat. Benjámin László és Csanádi Imre hívását elfogadva, csatlakoztam hozzájuk az *Új Tükör* megalapításában" – írja ő maga egy visszatekintésben, hozzátéve, hogy a szerkesztői álláshoz szükséges erkölcsi bizonyítványt Aczél György intézte el. Aktív életpályája utolsó, magasra ívelő, 12 éves szakasza kezdődött ezzel, hiszen rövidesen a nagy példányszámú kulturális hetilap főszerkesztője lett. Tehetsége, tájékozottsága, ötletessége itt sem hagyta cserben. Érdekes, újszerű lapot csinált, jó szerzőket nyert meg, addig érinthetetlen történelmi, kulturális témákhoz, így a határokon túli magyarok helyzetének kérdéséhez is hozzá mert nyúlni. Emellett azonban – ma sem tudni, saját kezdeményezésből vagy felsőbb sugallatra – hevesen és rendszeresen támadta, felelőtlenséggel vádolta a kialakulóban lévő demokratikus ellenzéket, s döbbent feltűnést keltett a lengyel szabadságmozgalom elítélésével is. Erre ma sem kínálkozik más magyarázat, mint történelmi pesszimizmusa és Aczél Györggyel közös félelme attól, hogy a szovjet tűréshatáron túlmenő reformtörekvések ismét felidézhetik egy sztálinista restauráció veszélyét, s véget vetnek az óvatos kádári liberalizálásnak. E vezércikkekkel leginkább magának ártott, s nem is csupán hírnevének, hanem belső egyensúlyának és a változó világban való elhelyezkedésének is. Annál is inkább, mert 1956-ról, Nagy Imréről, Gimesről és saját 56-os szerepéről soha nem változtatta meg véleményét, s nem írt le – tudtommal – egyetlen rossz mondatot sem. Múltjához e tekintetben hű maradt, de amilyen felkészülten, tettre készen várta az előző, háború utáni rendszerváltozást, olyan kevéssé találta helyét 1989 és önkéntes nyugdíjaztatása után. A Magyar Szocialista Pártban megkísérelt rövid közéleti szerepvállalást hamar feladta, inkább kedvenc foglalatosságához, a horgászathoz tért vissza, s a közéletből megelégedett a Magyar Ellenállók és Antifasiszták Szövetségében betöltött, az ő esetében valóban kiérdemelt tisztséggel.

Nem tudom, mit állapított meg esetében az orvosi zárójelentés, de ismerve erős szervezetét, biztos vagyok benne, hogy idő előtti hanyatlásának és halálának oka a boldogtalanság volt, a „fényes szelek" ifjúkori szocialista álmának kudarca.

Elment a családfő*

– Vásárhelyi Miklós halálára

1987-ben, amikor régi és új barátai, az öreg 56-osok és a demokratikus ellenzék fiataljai körében 70. születésnapján köszöntöttük Vásárhelyi Miklóst, társadalmi szerepét úgy próbáltam megfogalmazni, hogy ő volt az, akinek a véleményére nagyobb fordulatok, történések, akciók idején elsősorban kíváncsi volt a magyar értelmiségnek egy széles és jelentős csoportja. Okossága, a XX. századot csaknem átfogó tapasztalatai, hihetetlenül gazdag helyzet- és emberismerete, s nem utolsósorban morális tisztessége, egyenessége volt az a mérce és támpont, amihez nagyon sokan igazodtunk, vagy legalább orientációs pontnak tekintettünk az elmúlt évtizedek viharaiban és zegzugaiban. Egyszóval ő volt a családfő, a szellemi és morális tekintély, akire nemcsak a barátok, hanem az ellenségek, a szabadságellenes hatalom mindenkori képviselői is figyeltek, függetlenül attól, hogy volt-e éppen közéleti funkciója, befolyása, vagy – mint életében jó néhányszor – a kiszorítottság vagy üldözöttség helyzetében csillogtatta rendíthetetlen kedélyét, humorát és bölcsességét. Nekem legalábbis húszéves koromtól múlt heti utolsó találkozásunkig, tehát több mint fél évszázadon át ezt – és ennél is többet, a mindig jelenlevő emberi támaszt és szilárd barátságot – jelentette Miklós.

Tőle tanultam a sok lavírozó, helyezkedő okoskodással szemben az egyszerűséget, az egyértelműséget tisztelni a gondolkodásban. „Per saldo" – szokta volt kezdeni véleményét kedvenc olasz nyelvi fordulatai egyikével. Ilyen határozottan vállalta egész életét és pályáját is, benne azt a döntését, amellyel ifjúkorában, a két háború közti Olaszország és Magyarország viszonyainak hatására későbbi vádlott-társaival és barátaival – Losonczy Gézával, Szilágyi Józseffel, Donáth Ferenccel együtt – csatlakozott a kommunista mozgalom debreceni csoportjához. Ezzel a választással egy életre eljegyezte magát egy szebb világért folytatott küzdelemmel, amelyet képes volt mindig újrakezdeni

* *Népszabadság*, 2001. augusztus 2. 8. o.

több mint hat évtizeden át, újabb és újabb ellenfelekkel szemben, akik fasiszta vagy kommunista alakban egyaránt a szabadság és a tisztesség ellenfelei voltak. Eközben nem bocsátotta meg magának tévedéseit sem, amelyek átmeneti harcos elvakultságából vagy hiszékenységéből keletkeztek.

Vásárhelyi önálló politikai pályája igazában Sztálin halála után kezdődött. Egyrészt, mint az első Nagy Imre-kormány tájékoztatási hivatalának helyettes vezetője, részese lehetett az első kommunista reformkísérletnek. Eközben sok információhoz jutott, s így a belső pártügyekről, Rákosi intrikáiról és hasonlókról maga is informálhatta újságíró- és íróbarátait. Ezt hívták Pesten „Mikipress"-nek. Másrészt, ami talán még fontosabb, Miklós a legelső vagy egyik legelső volt – természetesen a „hithű" kommunista értelmiségiek körében! –, aki nem csupán kételkedni és tépelődni kezdett, hanem megértette, hogy Rákosiék csapatában nem „dogmatikusokkal", hanem elszánt gazemberekkel áll szemben, s ő lett az, aki fokozatosan felnyitotta barátai és ellenzéki társai szemét. Többek közt Gimes Miklósét is. Méray Tibor joggal adta egy születésnapi cikkének ezt a címet: „Aki nélkül nem lett volna 56". Méray a párizsi *Irodalmi Újságban*, immár veszélytelen helyzetben „leleplezte", hogy 1955-ben elsősorban Vásárhelyi volt az, aki a leváltott és elszigetelt Nagy Imrét összehozta Losonczyval és többi későbbi hívével, aki tehát „csapatot" kezdett szervezni Nagy Imre köré, aki Gimessel együtt az első ellenzéki akciót, az úgynevezett írómemorandumot kitalálta, majd aki Tánczos Gáborral kifundálta a Petőfi Kört, amelynek végig fő tanácsadója maradt a háttérből.

A Mérayéhoz hasonló sarkítással ilyen címmel is írni lehetne róla: „Aki nélkül nem lett volna 89". Élete második csúcspontjának ugyanis 1956 rehabilitálásának kikényszerítése és 1989 előkészítése tekinthető. 1987-ben, Donáth Ferenc sírkőavatásán Vásárhelyi a Nagy Imre-per egyik utolsó élő vádlottjaként – végül ő maradt legutolsónak – nyilvános fogadalmat tett, hogy mindaddig nem nyugszik, amíg ki nem harcolja egykori társainak politikai és erkölcsi rehabilitációját. Erre irányult a nyolcvanas években minden erőfeszítése: összefogása az új demokratikus ellenzékkel, a monori tanácskozás 1985-ben, az első hazai 56-os konferencia megszervezése és fő referátuma 1986-ban, a Történelmi Igazságtétel Bizottság létrehozása 1988 tavaszán, a párizsi Père-Lachaise temetőben elhelyezett emlékmű nemzetközi jelentőségű felavatása 1988 júniusában, egy évvel később pedig a budapesti ünnepé-

lyes újratemetés, amelyből a pártállami rendszer temetése lett, s amelynek nemcsak vezérszónoka, hanem fő előkészítője és stratégája is ő volt.

Pomogáts Béla még a rendszerváltás előtti köszöntőjében azt írta Vásárhelyiről: milyen kár és milyen gyalázat, hogy képességeit nem tudta országos szinten érvényre juttatni. Akkor azt hittük, hogy ennek akadálya csupán a pártállami rendszer. Azóta kiderült, hogy az ok sokkal mélyebben fészkel a hazai közéletben. A TIB-et alig egy év múltán egyszerűen ellopták tőle és alapító társaitól demagóg jobboldali elemek, akik aztán hivatásos és álveteránokkal együtt sikeresen lejáratták 1956 méltóságteljes emlékét. Ő persze eközben sem maradt tétlen, és az, amivel foglalkozott, végül is mindig országos jelentőségre emelkedett. Az SZDSZ-nek, a legjobb magyar demokratikus hagyományok őrzőjének egyik alapítója lett, tagja az első demokratikus parlamentnek és a parlament külügyi bizottságának, emellett 15 éven át elnöke a magyarországi Soros Alapítványnak, amelynek a magyar kulturális és politikai viszonyok átalakításában vitt szerepét aligha lehet túlbecsülni. Mindezzel a legutóbbi időkig, súlyosbodó betegsége ellenére is, az ország egyik legfőbb nem hivatalos tekintélyének számított. Éppen ezért lett célpontja sorozatos, becstelen támadásoknak többnyire egykori pártszolgálatosok részéről, akik időközben a szélsőjobbhoz csatlakoztak. Válaszra sem méltatta ezeket, de egykor oly derűs kedélye az utolsó egy-két évben – persze a kor és a betegség hatására is – kissé elfelhősödött. Életmódjában is inkább befelé fordult – népes és imádott családjához, amelyben – szerencsére – maradéktalan öröme lehetett.

Egy nagy nemzedék utolsó képviselője száll vele a sírba. Egy európaivá lenni akaró nemzet érdeke, hogy alakjára, sorsára, eszméire, küzdelmeire ne csak mi, kortársai és barátai emlékezzünk – mi amúgy sem tudnánk elfelejteni –, hanem a múltból tanulni igyekvő fiatalabb nemzedékek is.

A forradalomtól a rendszerváltásig*

– Hegedűs B. András

Hegedűs B. Andrást 1956 tavasza óta ismerem, s az ismeretség ez esetben természetes módon egybeesett a barátsággal. Megismerkedésünk ugyanis életünk egyik – s talán legfontosabb, máig meghatározó – fordulópontján a politikai (és azon túli) egyetértés jegyében történt, közvetlenül a reményt adó XX. kongresszus után. Az egyetértés a Petőfi Kör működésének hónapjaiban, amikor sokszor találkoztunk, de elég keveset beszélgettünk, annyira kicsiszolódott közöttünk, hogy hamarosan az egyik legnehezebb próbát is kiállta. Amikor a forradalmi hullám október 23–24-én átcsapott a fejünk felett, s mi 25-én reggel újra találkoztunk, kiderült, hogy teljesen azonos módon ítéljük meg a váratlan és bonyolult helyzetet. Nem tudtunk örülni a fegyveres harcnak, és meg voltunk győződve arról, hogy a megoldást elsősorban politikai síkon kell keresni. Nem helyeseltük viszont azt sem, amikor hozzánk közel álló emberek is fegyverletételre szólították fel a rádióban a felkelőket. Véleményünket írásba is foglaltuk Hegedűsék Újpesti rakparti lakásán, amely ezekben a napokban, sőt hetekben baráti körünk egyik állandó találkozóhelye lett.

Szoros barátságunk és együttműködésünk azonban igazán novemberben kezdődött, nem utolsósorban közös nagy barátunk, a Nagy Imréékkel Romániába hurcolt Tánczos Gyurka hiányának következtében is. Ma is úgy látom, hogy elsősorban őt próbáltuk egymásnak pótolni – akkor is, majd újra, amikor 1979-ben Tánczos végképp elhagyott bennünket. Hiszen eredetileg ő volt az, akivel mindketten azonnal érintkezésbe léptünk, amikor valami történt a világban vagy szűkebb köreinkben. Ezt a szokást, kell-e mondanom, azóta is megőriztük, s többnyire – ha már nem is mindig – ma is hasonlóan reagálunk az eseményekre. Az 1956-tal kapcsolatosakra szinte bizonyosan.

---

* Elhangzott 2000. október 6-án, Hegedűs B. András 70. születésnapján, az 56-os Intézetben tartott köszöntőn. Publikálva: *Beszélő*, 2001. 7–8. sz.102–106.

Elvégre összetartozásunk kiindulópontja és máig fő tartalma az 56-hoz – legalábbis a mi 56-unkhoz – való makacs, kissé mániákus ragaszkodás volt és maradt. Ragaszkodás eszmékhez és emberekhez, akik többnyire ugyanehhez a tradícióhoz ragaszkodtak. Valójában ez vitt a börtönbe is mindkettőnket.

HBA mindenekelőtt Tánczoshoz és közös művükhöz, a Petőfi Körhöz kötődött rendíthetetlen hűséggel. Nehéz lenne emlékezetből felidézni számtalan ez irányú akcióját, de jól emlékszem arra, hogy miután Tánczosékat 1956. november végén elhurcolták Romániába, nyomban alapos „házkutatást" végzett lakásukban, hogy aztán a hivatásos házkutatók ne találjanak ott barátunk ellen felhasználható iratokat. S ami valóban történelmi tett volt: 1957–58-ban, tehát letartóztatásunk előtt, csaknem hiánytalanul összegyűjtötte, és biztonságba helyezte a Petőfi Kör vitajegyzőkönyveit és számos egyéb dokumentumát. Amikor a legtöbb magyar polgár és értelmiségi azzal volt elfoglalva, hogy megszabaduljon 1956-os kompromittáló újságaitól és egyéb papírjaitól, vajon hányan gondoltak arra a viták ezernyi résztvevője és hallgatója közül, hogy egyszer mindezt még meg is lehet jelentetni, és újra lehet olvasni?! (Igaz, mi meg arra nem gondoltunk, hogy a Petőfi Körről volt MSZMP-tagok, Kádár-huszárok egyszer majd megállapítják, hogy nem volt elég radikálisan ellenzéki, sőt voltaképpen csak gőzkieresztő biztonsági szelepként szolgált a diktatúra rendszerében!)

De hűséges érdeklődése ennél sokkal szélesebb körre terjedt ki: a fokozódó megtorlás híreire, a lefogottak és családjaik sorsára (ezek segélyezésében mindvégig részt vett), az állampárt és az államapparátus újjászervezésére, s persze a világpolitika alakulására. „De miről beszélgettek, ha együtt voltak?" – kérdezte tőle kissé később, 1958 végén Ízer százados a Gyorskocsi utcában. A *Beszélő évek*ben eleveníti fel a jelenetet, és saját válaszát is. „Természetesen politikáról." Utólag pontosítja a választ: „Nem tudtuk megemészteni a vereséget, önkínzóan kerestük a hibák, tévedések okait, nem hagytuk abba a vitát, mit kellett volna másképpen tenni, miért nem voltunk felkészülve a forradalomra, nem kellett volna-e mégis fegyvert fogni november 4-én, vagy megannyi barátunkat követni gyalog a határon át?"

Természetesen nem bújhattunk ki a bőrünkből, s ami a következő években történt, alapjában véve elég törvényszerű volt. Cselekményeink, amelyek alkalmat adtak letartóztatásunkra és elítélésünkre, inkább jelképesek voltak, nem veszélyeztették a rendszert, csupán arra figyelmeztették, hogy ezen a

tájon is van egy értelmiségi kör, amely még mindig nem vette tudomásul a történteket, nem adta fel belső autonómiáját, és összejár, sőt összetart. Így is nevezték a rendőrségi jelentésekben: „összejárók". Ezt nagyította ki Biszku Béla a következő pártkongresszuson, amikor a Mérei–Fekete-csoportról szólva azt állította, hogy ez a társaság „ellensúlyt" próbált képezni a hatalommal szemben. Pedig ők is tudták, amikor mint megfigyelt „célszemélyeknek" olyan ironikus neveket adtak nekünk, mint „Társalgó" (ez volt HBA) és „Firkász" (ez voltam én), hogy valójában inkább csak társalogtunk és firkáltunk. De ez is zavarta őket abban az időben. Mint már akkor is észleltük, utólag pedig a belügyi iratokból pontosabban is megtudhattuk, komikus felhajtással, költséget nem kímélve figyeltették minden lépésünket és találkozásunkat; besúgók raját küldték ránk. Negyedszázaddal később még több besúgóval dolgoztak, de az ellenzék létét ekkor már tudomásul vették és tolerálták, mert azt hitték, elég erősek, s már nem árthat nekik a „társalgás" és a „firkálás".

Idézek egy 1958. június 20-án kelt, „Szigorúan titkos" minősítésű iratból, amelyen Hollós Ervin BM alezredes sk. aláírása szerepel: „Javaslom Hegedűs András, Bp. 1930. Décsi Julianna, munkahelye: Központi Statisztikai Hivatal, foglalkozása: előadó, Bp. XIII. Újpesti rakpart 7. sz. alatti lakost munkahelyéről eltávolítani. Hegedűs András aktívan részt vett az ellenforradalom eszmei előkészítésében, rendszeresen látogatta a Petőfi Kör vezetőit, a későbbiekben egyik titkárává választották. Már ebben az időben Nagy Imréhez kapcsolódott Losonczy Gézán keresztül, akinek véleménye és utasításai alapján tevékenykedett a Petőfi Körben és az egyetemen. Egyik előkészítője volt az október 23-i tüntetésnek. [...] Részt vett október 28-án az Értelmiségi Forradalmi Bizottság alakuló ülésén. [...] Ennek keretén belül a Petőfi Kört koalíciós alapon akarták megszervezni. November 4-e után nem tartotta helyesnek a szovjet csapatok segítségét, és nem értett egyet a Forradalmi Munkás–Paraszt Kormány megalakulásával. Nagy Imre politikai nézeteinek híve ma is. Az ellenforradalmat forradalomnak és nemzeti felkelésnek minősíti ma is [...] és még 1957. márciusig is a Petőfi Kör újjászervezésével kísérletezett illegális alapon. A Petőfi Kör vezetőségi tagjaival a kapcsolatot tovább is fenntartotta. Még 1957 májusában is azt mondotta, hogy »kis családi körben' kell összejönni, tisztázni a nézeteket, aztán majd

[1] *Beszélő*, 2001., 7–8. 103–106.

csak lesz mód a Petőfi Körhöz hasonló szervezet létrehozására. Hegedűs András azóta sem szüntette be ellenzéki magatartását. Ma is aktív részese az ún. »ellenállásnak«."

Kézzel írott feljegyzés ugyanezen az iraton: „1958. augusztus első napjaiban Litván György bemutatta Szakács Miklóst Hegedűs Andrásnak. Hegedűst, mint a Petőfi Kör egyetlen szabadon lévő titkárát mutatta be. Ezen a beszélgetésen Hegedűs értékelte a politikai helyzetet... A beszélgetés során megkérdezte: Szakács Miklós, mit csinálnál, ha valamilyen változás során kineveznének a színházügyek kormánybiztosának. Az egész beszélgetés alaphangja az volt, számon tartani, figyelemmel kísérni az embereket, hogy adott alkalommal össze lehessen őket fogni, és a vezetést átvenni." A BM tehát hitelt adott a „Cyrano" fedőnéven jelentő színész hazug és tendenciózus beállításának is. Hegedűs nem pusztán állását veszítette el, hanem heteken belül döntés született letartóztatásáról a Mérei-csoport más tagjaival együtt. Október 17-én este ezt végre is hajtották.

Andrissal a vádlottak padján találkoztunk újra, a Nagy Imréék, Bibóék, Gönczék, Déryék, Kardos Lászlóék és mások által már korábban megismert Fő utcai tárgyalóteremben. A második sorban egymás mellett ültünk, a szünetekben kicsit beszélgetni is lehetett – szerencsére, mert a sors és a börtönszabályzat úgy hozta, hogy azután ötnegyed évig megint nem találkozhattunk. Az ítélet utáni naptól, 1959. április 2-ától egészen 1960. júliusi szabadulásáig Hegedűs a kőbányai Gyűjtőfogház lakója volt. Kétéves (ugyancsak „jelképes") büntetését három hónap híján letöltették vele. A belügy így hozta tudomására, hogy nem felejti el Petőfi köri ténykedését, amit ekkor már nem lehetett vád tárgyává tenni. Nagyobb ítélettel ő is körbeutazhatta volna hazánk börtöneit, de így is olyan zárkatársakkal lehetett együtt, mint Széll Jenő és Kosáry Domokos. Amikor a váci börtönsztrájk után mi is visszakerültünk a Gyűjtőbe, „szerencsére" még maradt néhány nap az ő – egyébként váratlan és hirtelen – szabadulása előtt, hogy kibeszélhessük magunkat.

A hatvanas években, amikor már a legtöbben – persze még mindig nem mindenki – kiszabadultunk, újra kezdődött, helyesebben folytatódott az összejárás, de most már az előző évek börtönbarátságaival kiegészítve. Ennek számos színhelye és alkalma volt: szilveszterek, születésnapok, esküvők, temetések (sajnos egyre sűrűbben), nyaranta a mi Luppa-szigeti házunk vagy Kardos Lászlóék nagymarosi bázisa, különböző baráti lakások, s mind gyakrabban a Gerlóczy utcai Hegedűs-lakás, amely központi fekvésének, méretének s nem utolsósorban a házigazdának köszönhetően a hetvenes évek végétől vagy a nyolcvanasok elejétől szinte állandó színhelye lett találkozásainknak (melyekről, mint újabban elolvashattuk, többnyire belügyi jelentések is készültek).

A nyolcvanas években három olyan időszakra emlékszem, amikor hónapokon át – ha nem is kizárólag, de elég rendszeresen – a Gerlóczy utcában tartottunk népes összejöveteleket.

Az első sorozatra 1981–82-ben, az úgynevezett Kerekasztal-beszélgetések idején került sor, amikor három kérdező (Csalog Zsolt, Kozák Gyula és Szabó Miklós) segítségével nyolcan 1956-os elítéltek (Donáth Ferenc, Göncz Árpád, Hegedűs B. András, Litván György, Mécs Imre, Mérei Ferenc, Rácz Sándor, Vásárhelyi Miklós) és Halda Alíz egymást kiegészítve hangszalagra mondtuk 1956 előzményeivel, a forradalommal és a megtorlással kapcsolatos emlékeinket.

A második időszak 1985–86-ban volt, a harmincadik évfordulóra rendezett 1956-os konferencia előkészítése kapcsán. Az összegyűlt társaság részben azonos volt a fentivel (Méreit, majd Donáthot leszámítva, de Széll Jenővel kiegészülve), részben pedig a demokratikus ellenzék képviselőiből (Kis János, Kenedi János, Szilágyi Sándor) állt. Ehhez a konferenciához kapcsolódott – utólag – az első 1956-os kronológia szerkesztése is, amelyet Pető Ivánék kezdeménye nyomán ugyancsak a Gerlóczy utcában végeztünk Szabó Miklóssal együtt – éspedig Hegedűs évtizedek alatt felhalmozott és megőrzött ötvenhatos sajtó- és könyvgyűjteményének felhasználásával, tekintve, hogy akkoriban még nem nyíltak meg sem a levéltárak, sem a könyvtárak zárt részlegei, nem létezett Történeti Hivatal, de még XX. Századi Intézet sem.

Végül a harmadik, leghosszabb és mindenképpen „történelmi" periódus 1988 tavaszán kezdődött, amikor itt alakult meg, s csaknem egy éven át itt ülésezett és működött a Történelmi Igazságtétel Bizottság. Ma, amikor a TIB-et már réges-rég ellopták tőlünk, olyan régen, hogy sokan talán már nem is emlékeznek az eredetére, nem árt végre felidézni és lerögzíteni a pontos keletkezéstörténetet. Tehát 1988 tavaszán, valószínűleg áprilisban, de mindenképpen Kádár lemondatása előtt, amikor már közeledett a Nagy Imre-per 30. évfordulója, Hegedűs B. András és Kozák Gyula beszélgetésre hívtak a Gerlóczy utcába, s kifejtették, hogy szerintük elérkezett a cselekvés

ideje, hozzunk létre valami olyasfélét, amilyen a háború idején a Történelmi Emlékbizottság volt. Az ötlet és az időpont kiválasztása tehát az övék volt, én rögtön elfogadtam, s javasoltam, hogy elsőnek Vásárhelyi Miklóssal beszéljük meg. Az ő egyetértése után hívtuk meg azután, ugyancsak a Gerlóczyba, Mécs Imrét, Göncz Árpádot és – ha jól emlékszem – Rácz Sándort és Hegedűs Lászlót. Ekkor döntöttünk a bizottság nevéről, további bővítéséről (végül mintegy negyvenen lettünk) és a júniusi színre lépés módjáról. A bizottság elnöke Vásárhelyi lett, titkára és fő gyakorlati ügyintézője kezdettől Hegedűs volt, aki mintha egész előéletével erre a szerepre és tevékenységre készült volna. Az üggyel való teljes azonosulása, történeti szerep- és emberismerete, politikai rutinja és érzéke, szervezőkészsége, közismert erőszakossága és szívóssága egyik nélkülözhetetlen és fontos tényezője volt a TIB történelmi sikerének, a számunkra is váratlan áttörésnek, amit – más erőkkel együtt – egy év alatt elértünk. De ez már egy másik történet, s egy másik előadás tárgya.

Találkozásaim Antall Józseffel*

Egy évvel ezelőtt kis iratcsomót kaptam a Történeti Hivataltól, amelynek munkatársai időről időre elküldik a feldolgozó munka során előkerülő, rám (is) vonatkozó belügyi jelentéseket. Nagy meglepetést ezek már ritkán okoznak, ezúttal mégis elcsodálkoztam. A besúgói jelentések ugyanis Antall József úgynevezett személyi dossziéjából valók, s másokkal együtt – akiknek nevét az elküldött másolatban kötelességszerűen törölték – Hegedűs B. Andrással egyetemben engem is Antall „közvetlen baráti köréhez" tartozóként említenek. Az iratok ráadásul olyan időpontokban keletkeztek (1959 elején), amikor Hegedűs és én már mintegy fél éve letartóztatásban voltunk a Mérei Ferenc és Fekete Sándor vezette úgynevezett szervezkedési ügyben. Erről az Antall megfigyeltetésével foglalkozó rendőr-századosnőnek láthatóan nem volt biztos tudomása. Ezért az ügynök útján Antall Józseftől kívánta megtudni, „kint" vagyok-e, s ha igen, találkozunk-e egymással. Később, amikor kollégáitól már megismerte a tényállást, nyilván felkérte őket, hogy Hegedűst meg engem hallgassanak ki Antallról. Tény, hogy mindkettőnket megkérdeztek akkori kihallgatóink, mit tudunk „Antall József tanár tevékenységéről", ám – mivel tájékozottabbak voltak, mint a budapesti politikai osztályon dolgozó kolléganőjük – gyorsan belenyugodtak, hogy nem tudunk semmi érdemlegeset.

Valóban nem tudtunk, hiszen nem tartoztunk az említett baráti körhöz, az ügynök(ök) ezzel a beállítással talán érdemeket akartak szerezni, vagy éppen nem volt érdekesebb jelenteni valójuk. A magam részéről szívesen és büszkén vállalnám, hogy Antall Józseffel régi baráti kapcsolatban voltam, ez azonban nem felelne meg a valóságnak. Ezerkilencszázötvenhat, illetve letartóztatásom előtt csak futólag ismertem őt, kilétéről és kiváló képességeiről inkább csak feleségemtől volt tudomásom, akinek Antall, mint történelem-

---

* In: Jeszenszky Géza, Kapronczay Károly, Biernaczky Szilárd (szerk.): *A politikus Antall József – az európai úton.* Bp. 2006., Magyar Egyetemi Kiadó, 338–340. A megírás dátuma: 2003. május.

és levéltárszakos egyetemista, szemináriumi hallgatója volt, s akivel a levéltárban és szakmai fórumokon később is többször beszélgetett. (Miniszterelnökként is kifogástalan úriemberként viselkedett, ahányszor csak találkoztunk, nem mulasztotta el, hogy feleségemnek üdvözletét és kézcsókját küldje.)

Első hosszabb és érdemleges beszélgetésünkre akkor került sor, amikor 1980-ban a vele rokonságban levő Jeszenszky Géza későbbi külügyminiszter sikeres kandidátusi védését ünnepeltük. Antall ott úgy üdvözölt, mint régi ismerőst, s meglepő tájékozottságot árult el múltamról, munkámról, környezetemről. Mindent tudott rólam, akárcsak a szóba került ismerősökről, én viszont tőle tudtam meg, hogy a szép és tágas belvárosi lakásban, ahol vagyunk, ő nemcsak rokonként van jelen, hanem otthon van, hiszen ez volt szülei nevezetes lakása, ahol a Kisgazda Párt 1956-ban újjáalakult, ő maga itt nőtt fel és tanulta ki apja mellett a politika háttértudományát, a múlt és a jelen „magyar világának" félelmetesen pontos ismeretét. Ezért mozgott oly fölényes biztonsággal a hazai terepen, többnyire még olyan területeken is, amelyek távol álltak saját érdeklődési körétől.

A legközelebbi találkozásra három évvel később került sor. Előzménye az, hogy akkoriban ismerkedtünk meg Gyenes Judithtal, Maléter Pál özvegyével. Halda Alíznál, az ugyancsak kivégzett Gimes Miklós egykori élettársánál találkoztunk, s kérdéseinkre minden panaszkodás nélkül elmondta, hogyan élt és küszködött férje lefogása és kivégzése óta, immár három évtizede. Sokévi fizikai – temetői kertészeti – munka után ekkor egy gyógyszertárban volt pénztáros. Bennünket megdöbbentett, mennyire védtelen volt és maradt az egész idő alatt, még a viszonylagos enyhülés idején is. Minden intézmény, munkahely elzárkózott a felvételétől. Feleségemmel azon töprengtünk, hol találhatunk olyan hivatalfőnököt, aki vállalná a kockázatot, segíteni tudna és merne, s neki jutott eszébe, hogy az egész országban talán egyetlen ilyen ember van: Antall József, ekkor már az Orvostörténeti Múzeum és Könyvtár főigazgatója.

Amikor felkerestük a múzeum Apród utcai szép műemlék-épületében, Antall azonnal segítőkésznek mutatkozott, és hamarosan meg is találta a megoldást. Ez pedig abban állt, hogy Gyenes Judithnak el kell végeznie egy könyvtárosi tanfolyamot, de már annak tartamára is át kell kerülnie egy kevésbé kimerítő és idegőrlő munkahelyre. Így is történt. Felvették az Országos Reumatológiai és Fizikoterápiás Intézet ellenőrzési osztályára (amitől először megrémült), onnan pedig beíratták egy könyvtárosi tanfolyamra, amelyet sikeresen el is végzett. De ezen a ponton újra megakadt a dolog, valószínűleg megint a gyávaságon, mert munkahelyén nem merték könyvtárosként véglegesíteni. Antall végül úgy vágta át a gordiusi csomót, hogy saját intézményébe, az Orvostörténeti Könyvtárba vette fel Gyenes Judithot, aki ott dolgozott a rendszerváltás utánig, majd átjött az 1956-os Intézet könyvtárába, ahol ma is megbecsült munkatárs.

Antall Józseffel – egy hosszabb telefonbeszélgetésen kívül – több érdemleges találkozásom, sajnos, nem volt. A rendszerváltás forgatagában, amelynek politikai részében, az ellenzéki és nemzeti kerekasztal vitáiban én nem vettem részt, csak egyszer találkoztunk, 1989 júniusában, a Gyorskocsi utcai börtön falán elhelyezett Nagy Imre-emléktábla avatásán. Ekkor még olyannyira nem volt közismert, hogy a szónokokat bekonferáló, egyébként jól tájékozott újságíró eltévesztette a keresztnevét, Istvánt mondott, amit ő kissé ingerülten igazított helyre. Aki azonban ismerte őt, s tudta, milyen koncentráltan készült ifjúkora óta a politikusi szerepre, az már benne látta a jövendő miniszterelnököt abban a pillanatban, amikor híre jött, hogy csatlakozott a Magyar Demokrata Fórumhoz. 1990. június 16-án, amikor ismét koszorúzott a Nagy Imre-téren, már valóban miniszterelnökként üdvözölhettem. Valamivel később még részt vehettem egy általa összehívott tanácskozáson is, ahol az igazságtétel nehéz és bonyolult ügyét próbáltuk sínre tenni. De ott már érzékelni lehetett, hogy a dolog bele fog fulladni a divergáló politikai felfogásokba és a bürokratikus nehézségekbe.

Ezután már csak egy formális találkozás és kézfogás következett 1991. október 23-án, amikor a Parlamentben Göncz Árpádtól, Antall Józseftől és Szabad György házelnöktől sokadmagammal átvehettem az 1956-os emlékérmet. Beszélgetésre itt sem nyílt alkalom, de attól tartok, ez már amúgy sem lett volna sikeres, pártjaink és táboraink között ekkor már túl élesek voltak az ellentétek. Láttam rajta, hogy keserű lett, s mivel betegségéről még nem tudtunk, ezt teljesen a politikai és sajtótámadások számlájára írtam. És bennem is sok keserűség volt irányában, hiszen annak idején úgy éreztem, hogy eltérő, de toleráns világfelfogásunk elfér egymás mellett, sőt, megtermékenyítheti egymást. Kiderült azonban, hogy az új Magyarországot – a koronás címerű köztársaságot – megint nélkülünk képzelik el. Antall párizsi nagykövete már 1990-ben meg merte tenni, hogy az éppen Párizsban tartózkodó Eörsi

Istvánt és engem – mint börtönviselt ötvenhatosokat – nem hívott meg a nagykövetség október 23-i fogadására. Később kínosan érintett, amikor a miniszterelnök sokáig szinte tehetetlen volt Csurka agresszivitásával és politikai zsarolásával szemben. És nagyon zavart, amikor életének utolsó évében a doni katasztrófa évfordulóján és Horthy Miklós kenderesi újratemetése idején hódoló gesztusokat tett a volt kormányzó és hadserege irányában, holott tudtam, hogy korábban mennyi józan kritikával és fölényes iróniával szemlélte azt a korszakot, amelynek apja, idősebb Antall József egyik kivételesen humánus és messzetekintő képviselője volt.

Véletlenül akkor is Párizsban voltam, amikor a halálhíre jött, így nem lehettem jelen a temetésén. Mélyen sajnáltam őt, hiszen tudtam, milyen hatalmas adománynak érezte, hogy megérte a kommunista pártállam bukását, és lehetőséget kapott ifjúkori álmai megvalósítására, megismertem hatalmas elszánását, amivel Magyarország átalakításába fogott, s át tudtam érezni csalódását, amikor látta, hogy a mű többszörösen kicsúszik a kezéből. Mindnyájunk nagy vesztesége, hogy így történt.

Molnár Miklós*

– 1918–2003

Tegnap, szinte halálhírével egy időben, még egy utolsó küldemény is érkezett tőle Genfből. Egy alig tízoldalas francia nyelvű különnyomat Francia-Svájc történetíróinak Pierre Nora által bevezetett gyűjteményes kötetéből. Valójában önéletrajz, végső összegezés, abból a kicsit önironikus kérdésből kiindulva: „Valóban francia-svájci történész volnék?" Válaszának első, igenlő részében nyomatékosan kifejezésre juttatja hálás és erős kötődését Genfhez, Lausanne-hoz, az őt egykor befogadó és segítő kollégákhoz és Svájcnak ehhez a szépséges és különösen kulturált, talán leginternacionálisabb részéhez, amely új otthont adott az ötvenhatos menekülteknek, s ahol végül élete 85 évének nagyobb felét töltötte, mint az egykor Bibó István által is látogatott genfi Nemzetközi Tanulmányok Intézetének vezető kutatója és csaknem húsz éven át a Lausanne-i egyetem tanára. (Ottani munkatársai és tanítványai nyolcvanadik születésnapjára két tekintélyes emlék-kötettel köszöntötték, amelyekbe hazai és szerte a világban élő kollégák és barátok is írtak.)

De Molnár Miklós válaszának és visszatekintésének jóval nagyobb része annak bevallásával kezdődik, hogy elsősorban mégiscsak kelet-közép-európainak és magyarnak érzi magát, hiszen családi gyökerei és saját sorsa, egész pályáját meghatározó élményei ehhez a térséghez s ennek problémáihoz kötik. S tény, hogy a rendszerváltás óta, ahányszor csak tehette, haza-haza látogatott, a legfontosabbnak írásai itthoni fogadtatását érezte, s fájdalmasan érintette, hogy ez bizony sokszor elmaradt nyugat-európai elismerésük mögött.

Életpályája meghatározó része kora ifjúkorától párhuzamos volt kortársai és barátai, Gimes Miklós és Vásárhelyi Miklós pályájával. Kollégák voltak az újságírásban is, amelyet Molnár még a háború előtt, 19 éves korában kezdett, s osztoztak a lelkes ifjúi hitben is, hogy eszméikkel s azok hirdetésével meg lehet teremteni a háború utáni új – és szabad! – világot. Míg a másik két Miklós elsősorban a külpolitikát választotta, Molnár kitartott régi kedvenc

* *Népszabadság*, 2003. november 28. 8 .o.

területénél, a színház- és irodalomkritikánál, de nem kétséges, hogy *Szabad Nép*beli harcos, kemény írásaikkal mindhárman sok sérelmet okoztak azokban az években. Nagy Imre első miniszterelnöksége idején azonban az elsők között ismerték fel és fogadták el az általa kínált emberséges szocialista alternatívát, s lettek a kibontakozó pártellenzéki mozgalom vezéralakjai. Molnár Miklós 1950-től az *Irodalmi Újság* szerkesztője volt, s elsősorban az ő érdeme, hogy ez a lap 1953 után rálelt a szabad hangra, s fokozatosan nemcsak az irodalmi ellenzékiség, hanem a Rákosival és rendszerével szembeforduló közhangulat sokáig egyedüli, történelmi nevezetességű sajtóorgánuma lett. 1955-ben leváltották, de ez a műve – amely persze munkatársaié és utódaié is volt – tovább élt, 1956 novemberéig itthon, majd Londonban és Párizsban, egészen a rendszerváltásig.

Az 56-os forradalom napjaiban Molnár elsősorban az írók-újságírók és a fegyveresek (Angyal István) közötti összekötőként találta meg a maga szerepét. De az újságíró is szóhoz jutott: a magyar forradalomra szórt rágalmakat elutasító „Válasz a Pravdának" című kemény cikke a végóráit élő *Szabad Nép* október 29-i számában jelent meg. Molnár halogatta az emigrációt, de tisztában volt vele, hogy menekülnie kell. Mint írja, két októberi forradalom között élhetett Magyarországon: az 1918-as őszirózsás forradalom napjaiban született, s az 1956-os Október után, 1957 elején jutott ki családjával a jugoszláv határon.

Svájci emigrációja rendkívül termékeny volt történelmi és politikatudományi művekben. Könyveket írt az I. Internacionálé történetéről, a civil társadalomról, a fanatizmusról, a magyar kommunista mozgalomról Kuntól Kádárig, de az 56-os forradalom ügyét sohasem hagyta el. 1958-ban Nagy Lászlóval együtt az első életrajzi portrét írta a kivégzett Nagy Imréről, tíz év múlva pedig *Egy vereség diadala* címmel az első elemző könyvek egyikét a forradalomról. Sokrétű munkássága és kiváló stílusa ismertté tette nevét a francia nyelvterületen, ezzel magyarázható, hogy a párizsi Hatier kiadó őt kérte fel Magyarország történetének megírására az európai nemzetek történetének könyvsorozatában. Munkája, mely alighanem a legjobb modern szemléletű, rövid magyar történet, olyan sikeres lett, hogy németül és – Cambridge-ben – angolul is megjelent. Csak magyarul nem... Ez azonban még pótolható lenne, míg ő maga, meleg szívével, adakozó okosságával mindig hiányozni fog azoknak, akiknek ismerniük adatott.

Marián István*

– 1924–2004

Marián Istvánnal személyesen csak a váci börtön fordítóirodájában találkoztam 1959-ben, holott nevét akkor már több mint egy évtizede ismertem. A sokgyermekes, szegény erdélyi családból származó fiatalember pályája a háború után kezdődött. Ő volt – többek között – a jugoszláviai ifjúsági vasútvonal, az Omladinska Pruga építésén dolgozó önkéntes magyar brigád népszerű vezetője. Később azok egyike lett, akik őszinte hittel beálltak a Néphadseregbe, majd fokozatosan ráébredtek, hogy sötét erők naiv és kiszolgáltatott játékszerei lettek. Neki szerencséje volt: a páncélosoknál töltött rossz emlékű szolgálat után a Budapesti Műszaki Egyetem katonai tanszékére sikerült áthelyeztetnie magát, s ily módon szoros kapcsolatba került az egyetemi ifjúsággal. Ez határozta meg egész további életét.

1956. október 22-én este ott láttam őt a műegyetemisták viharos hangulatú gyűlésén, amely útjára bocsátotta a nevezetes 16 pontot, s visszavonhatatlanná tette a másnapi tömegtüntetést. Marián kezdettől élére állt a fiatalok elszánt forradalmi mozgalmának, s azok elfogadták tanácsait és vezetését, noha eleinte inkább a veszélyektől óvni és a szélsőségektől visszatartani igyekezett őket. De érezték, hogy ez a fiatal alezredes kitart mellettük, s valóban, a forradalom kibontakozásával, a frontok kitisztulásával Marián is a független és demokratikus Magyarország meggyőződéses híve és harcosa lett. Király Béla mellett vezető szerepet vállalt az új fegyveres erő, a Nemzetőrség szervezésében.

November 4-én s a következő tragikus napokban sem hagyta el a fiatalokat. Megóvta őket az értelmetlen, öngyilkos vállalkozásoktól, s megkísérelte megvédeni szervezeti függetlenségüket. A restaurált kádárista hatalom ezt sem tűrte. Mariánt letartóztatták, és csaknem kétévi vizsgálati fogság és lelki gyötrés után, 1958 augusztusában a Honvédelmi Bizottmány perében életfogytig-

* *Népszabadság*. 2004. december 27. 8. o.

lani börtönre ítélték. E megpróbáltatások közepette olyan zárkatársakkal hozta össze a sors, mint Bibó István, Mérei Ferenc, Kardos László vagy Széll Jenő. E kiváló rabtársak és a szélesebb rabszolidaritás hatása alatt fejeződött be Marián István emberi és szellemi átalakulása.

Az 1963-as amnesztiával történt szabadulása után sem igyekezett visszakerülni egykori elvtársai bizalmába, hanem vállalta a nehéz fordítói robotot, amellyel három gyermekét is el kellett tartania. S mindvégig vállalta az ötvenhatos szolidaritást. 1988 tavaszán egyik alapítója lett a Történelmi Igazságtétel Bizottságának, s aktív szerepet vállalt a rendszerváltás eseményeiben. Élete utolsó szakaszában sok súlyos sérelem érte, főként az erősen jobbra tolódott 56-os Alapítvány részéről, de hitét, a jövőbe vetett bizalmát ez sem törte meg, akárcsak egyre súlyosbodó betegsége sem. 2003-ban a főváros díszpolgára lett. Élete nagy szerencséje, hogy felesége, Hajnal személyében igazi őrangyal állt mellette.

Kornai János rendhagyó önéletrajza*

Kornai János professzor, az itthon és a világban méltán nagy tekintélyű közgazdász két évvel ezelőtt – sokak meglepetésére – nekilátott, hogy megírja önéletrajzát, amelyet most már vaskos kötetben vehetünk kézbe. Miként erre a könyv alcíme is figyelmeztet, rendhagyó életrajzról van szó. Ki merem mondani: korábbi nagy munkái után újabb tudományos művet írt, amelyben mérlegre teszi egész életét, pályáját, tudományos munkásságát és közéleti szereplését, nem mellőzve egyetlen lényeges – kedvező vagy kedvezőtlen – mozzanatot sem. Egy ilyen vállalkozáshoz sok mindenre szükség van. Mindenekelőtt erkölcsi erőre, az önmagával való szembenézés képességére, nagy történelmi és politikai áttekintő képességre, nagyszerű memóriára s nem utolsósorban kutatói szorgalomra, hogy a szerző a szakirodalomban, a sajtóban és levéltári dokumentumokban is ellenőrizze, kiegészítse és igazolja közléseit. Kornai János bőségesen rendelkezik mindezekkel a tulajdonságokkal, ezenfelül pedig igen jó íráskészséggel is, ily módon munkája egy kor és egy korosztály mostantól fogva mellőzhetetlen dokumentumának tekinthető.

Igen, egy tragédiákkal és fordulatokkal zsúfolt évszázadé, s egy korosztályé, amelynek fő jellegzetessége, hogy éppen a felszabadulás után lépett a felnőttkorba, s nyílt meg előtte a tanulás, a közéleti tevékenység vagy az emigrálás lehetősége. Zömmel a „28-asoké", mint Szűcs Jenő, Tánczos Gábor, Pataki Ferenc, Tardos Márton, s persze az előző év végén született Kende Péter, Kornai legrégibb barátja, s ide merem számítani magamat is, aki Kornai Jánosnál két osztállyal lejjebb jártam a budai Werbőczy Gimnáziumba. Akkoriban még csak ismerősök voltunk, barátságunk később, fokozatosan alakult ki a sok tekintetben párhuzamos életút és az 1956 körül szinte sorsszerű találkozások révén. Korábban erről keveset beszélgettünk, éppen ezért mellbevágó élmény volt most a könyvből megtudni, mennyire hasonló érvek-

* Elhangzott Kornai János: *A gondolat erejével. Rendhagyó önéletrajz* (Bp. 2005, Osiris, 426 l) című könyvének bemutatóján, 2005. április 25-én. *Élet és Irodalom*, 2005. 17. sz. (április 29.), 6., 12. o.

kel győztük meg magunkat annakidején a kommunista pártba való belépés, majd az annak ideológiájával való azonosulás szükségességéről. S amikor elmondja, hogy az Egyesült Államok stockholmi nagykövetségi tisztviselőjének jóindulatú kérdésére, hogy ugyebár kényszer hatására lépett be a kommunista pártba, önérzetesen azt válaszolta: szó sincs róla, meggyőződésből –, felidézi bennem hasonló élményemet a párizsi USA-nagykövetségen. Kornai rendkívül őszintén számol el néhány éves kommunista időszakával, amelyet – 1947-től 1955-ig – a *Szabad Nép* szerkesztőségében töltött, nagyrészt a közgazdasági rovat vezetőjeként, folyamatos érintkezésben Gerő Ernővel, Friss Istvánnal és a gazdaság többi vezető személyiségével. Minden részletről tudott, csak az *egészet* nem értette meg, nem mindennapi logikája és éles esze ellenére. „Alvajárásnak" nevezi életének ezt a korszakát.

Kornai rendkívül jóindulatú ember, s ezt a múltra, az akkori körülményekre és munkatársakra is gyakran kiterjeszti. Kicsit megszépíti például azt a mozzanatot, amikor a gimnázium tornatermében 1943-ban felsorakoztatták a zsidó származásúakat, s közölték velünk, hogy ezentúl nem leventére, hanem külön foglalkozásra járunk. Emlékezete szerint csak annyi volt a különbség, hogy sárga vagy fehér karszalaggal végeztük ugyanazokat az alaki gyakorlatokat. Nem egészen. Rendszeresen a Naphegyre jártunk bozótot irtani, talicskázni, amit osztálytársam, Tímár György is megörökített „Az iszonyat naptára" című későbbi versciklusában. (Persze ez még csak előjele volt a későbbi iszonyatnak.) Kornai a pártlap szerkesztőségében sem észlelte az intrikákat, holott számos leírásból és személyes elbeszélésből tudnivaló, hogy ott néhány sztálinista – elsősorban Betlen Oszkár és Komor Imre – éberségi próbákkal és kioktatásokkal félemlítette meg a fiatalabbakat. Az „alvajárás" tünete lehet az is, hogy az 1949. nyári Karolina úti pártiskoláról írva, egyetlen rövid mondatban említi ezt a borzalmas négy hónapot, amelyet pontosan a Rajk-ügy idején és annak szellemében csináltunk végig, miközben éjjelente az ÁVH eltüntetett egy-egy tanárt, másokat pedig eltávolítottak az iskoláról, az éberségi őrülettel mindenkit megfélemlítve. A szelíd Kornai azonban örült, hogy minden idejét a közgazdasági tanulmányoknak szentelheti. De szelíden, jóindulatúan bánik a könyvben pályája legtöbb negatív szereplőjével is, ha egyáltalán megnevezi őket. Csupán néhány, még szerinte is megbocsáthatatlan esetben használ kemény szavakat.

Életünk közös, nagy élménye volt – noha nem együtt éltük át – a kommunista vakhitből való felébredés folyamata. Mint sokunk esetében, Kornainál is két külső tényező adta meg ehhez a döntő lökést: Nagy Imre fellépése és programja, amely azt üzente, más út is van, mint a Rákosié, és a „rehabilitáltak" visszatérése és elbeszélései. Kornai egy balatoni nyaraláson a nagyszerű Haraszti Sándortól hallhatta, mi folyt „odabent" – és az országban – az elmúlt években. Ekkor már egyre több kommunista értelmiségi vitázott és gyötrődött ebben a nehéz, de egyben örömteli és felszabadító folyamatban. Sorra dőltek le fejünkben a bálványok: előbb Rákosi, aztán Sztálin, majd Lenin. Emlékszem, egy vasárnapi sétánkon Vásárhelyi Miklós nevetve említette nekem: „Hallom, Kornai Jancsi már a *Mehrwert*nél tart." Ezt akkor, úgy emlékszem, kicsit jelképes értelműnek fogtam fel, de most meggyőződhettem róla, hogy Vásárhelyi értesülése ezúttal is pontos volt. Legtöbbünkkel ellentétben, akik megelégedtünk a kommunista ideológia meghaladásával és a gyakorlat elítélésével, Kornai valóban nekiállt, s ahogy 1945-ban átrágta magát *A tőké*-n, most újra átgondolta Marx elméletét, és eljutott a teljes szakításig.

De előbb még – barátaival együtt – kirúgatta magát a pártlap szerkesztőségéből. Ő is részt vett és felszólalt 1954 októberében azon a háromnapos taggyűlésen, ahol a *Szabad Nép* munkatársainak legjava – Lőcsei Pál, Méray Tibor, Kende Péter, Fekete Sándor, Novobáczky Sándor – nyílt és kemény bírálattal illette a szerkesztőség vezetőit és magát a pártvezetést, s követelte, hogy az ország valódi helyzetéről igazat írhasson a lapba. A következő hetekben és hónapokban valamennyiüket eltávolították. Ekkor került Kornai az MTA Közgazdaságtudományi Intézetébe, amelynek azután – hosszabb-rövidebb megszakításokkal – évtizedekig munkatársa és részben irányító szelleme maradt. Amikor elkerült a pártlaptól, elhatározta, hogy többé nem foglalkozik politikával, csakis a közgazdasági kutatásnak él. 1956-ra el is készítette kandidátusi disszertációját *A gazdaságirányítás túlzott központosítása* címmel. Emlékszem, a vita 1956 szeptemberében nagy vihart kavart, valóságos tömeget vonzott, s minden fogadalom ellenére politikai felhangot kapott. Kornai a forradalmi napok sodrásának sem tudott teljesen ellenállni. Amikor régi szabadnépes barátai – Gimes Miklós, Kende Péter, Lőcsei Pál, Fekete Sándor – elhatározták, hogy *Magyar Szabadság* címmel lapot indítanak, egy napig ő is részt vett a munkában – nem úgy, mint amikor 1956. november közepén Gimes az illegális *Október Huszonharmadiká*-hoz keresett munka-

társakat. De amikor Fekete Sándor a Hungaricus-röpirat külföldre juttatásához kért tőle segítséget, ezt már nem tagadta meg. A következmény jó néhány kellemetlen rendőrségi és bírósági tanúkihallgatás lett. Sokszor érezte magát – nem is indokolatlanul – „a börtön árnyékában", de végül is szerencsére nem került be közénk. A hely kifejezetten nem lett volna neki való.

Ötvenévi következetesség

Kornai János rendkívül következetes ember, s erre – teljes joggal – többször is hivatkozik könyvében. Ez jellem, de ész kérdése is. Nem ismerek senkit, aki hozzá hasonló módszerességgel és alapossággal gondolná át *előre* az események és saját sorsa várható alakulását. Ennek alapján jut elhatározásra saját életvezetését illetően. 1955-ben és a következő néhány évben – levonva élete előző évtizedének tanulságait – három fontos következtetésre, illetve elhatározásra jutott. A politikával szemben eltökélten a tudományt és a kutatást választotta, s az 1956-os rövid „kisiklás" után mindmáig ehhez tartja magát, mert szilárd meggyőződése, hogy tudósként a társadalomnak és a politikának is többet használhat. Egyik legsikeresebb könyve, *A hiány* hatásáról írja, hogy nyugodt és tárgyilagos hangja alapjaiban ásta alá azt a naiv elképzelést, hogy elég lesz „emberarcúvá" tenni a szocializmust, s akkor az teljesítheti történeti küldetését. Lenin azt állította, hogy a szocializmus akkor fog győzedelmeskedni, ha magasabb termelékenységet biztosít, mint a kapitalizmus. Aki a *A hiány*-t elolvasta, az megértette: ez a győzedelmes fölény sohasem fog létrejönni.

Ez is mutatja, hogy politikai érdeklődését és törekvéseit soha nem adta fel, csupán megkereste – és megtalálta – a maga igazi tevékenységi körét, cselekvési és hatáslehetőségeit. De elhatározása így is – csaknem egész életében – sokszor nehéz helyzetek és lelkiismereti konfliktusok elé állította. A Kádár-korszak második felében többször is nemet mondott olyan ellenzéki megnyilatkozásokban való részvételre, amelyekkel teljes mértékben egyetértett vagy rokonszenvezett, de féltette – s ezt nyíltan megírja – külföldi kutatási és előadási lehetőségeit. (1956 után kitették az akadémiai intézetből, évekig ipari kutatóintézetekben húzta meg magát, a budapesti Közgazdasági Egyetemen pedig sem ekkor, sem később nem taníthatott!) A rendszerváltás után pedig tudósi függetlenségét és hitelét óvta a pártok és a kormány különféle csábításaival szemben. Egyedül a Nemzeti Bank monetáris tanácsában való részvételt vállalta – mindaddig, amíg az Orbán-kormány egy új rendelete nyilvánvalóvá nem tette, hogy vége a független szakértés lehetőségének. Nagyon őszintén ír ezekről a politikai és erkölcsi dilemmákról, s természetesen maga sem lehetett mindig biztos benne, hogy a helyes és bevált alapelv mellett egy-egy esetben mikor döntött helyesen, s mikor becsülte túl a veszélyt.

Második számú döntése, amelyet szintén következetesen végrehajtott, a marxizmussal való gyökeres szakítása volt. Miután rájött Marx elméletének alapvető hibáira, nem részlegesen, hanem, mint írja, nullára írta le a marxizmust –, azzal, hogy természetesen lehetnek és vannak is benne értékes, felhasználható gondolatok. A hatvanas években, amikor a nyugat-európai baloldalon és a hazai Lukács-iskolában felfedezték az „ifjú Marxot", mint igazi szellemi forrást, s a marxizmus reneszánszáról beszéltek, Kornai megértette, hogy igazi belső szellemi és szakmai függetlenségre csak ezzel a teljes szakítással tehet szert. Szakmájában is részben ennek révén tudott biztos talajra helyezkedni, különösen akkor, amikor a világtól való legnagyobb elzártság idején, nagyrészt saját erejéből megtanulta a matematikai módszerek alkalmazását, s a zseniális matematikus Lipták Tamás segítségével ezt érvényesíteni is tudta következő – immár angol nyelven is megjelentetett – munkáiban. A matematikai modellek alkalmazása ettől kezdve szerves része lett munkásságának, s ez még inkább elválasztotta a marxizmus ideológiai módszerétől.

Ezzel függ össze Kornai János harmadik nagy elhatározása, amelyre 1956 után jutott: ki kell törnie a szűkös hazai keretekből, a nemzetközi tudomány részévé kell válnia. Ezt azonban nem disszidálással vagy akár legális emigrálással kívánta elérni, noha kapott csábító meghívásokat, például az angliai Cambridge-be és az amerikai Princetonba, de ő nem akarta végképp elhagyni Magyarországot, s mint a szocialista gazdasági rendszer immár nemzetközileg elismert kutatója, hitelesebbnek érezte, ha eredményeit nem Nyugat-Európából, hanem itthonról publikálja. Ugyanakkor minden jelentősebb írását – anélkül, hogy az akkori szabályok szerint erre engedélyt kért volna – egyidejűleg vagy akár előbb, angolul is publikálta, s mind gyakrabban töltött hosszabb-rövidebb időt Nyugaton. A mostani önéletrajz-írás közben kutatásba kezdett a Történeti Hivatalban, s megállapíthatta, hogy a Belügyminisztérium – akárcsak itthon – külföldön is gondosan számon tartotta kapcsolatait. Londonban örömmel találkozgatott régi újságíró-kollégájával, aki akkor onnan tudósította a hazai sajtót. Nagy csomó jelentésből kiderül, hogy az

illető részletesen – és rosszindulatúan – jelentett Kornai terveiről, a vele való beszélgetésekről is, akárcsak baloldali brit politikusok nézeteiről. Megtalálta Kornai egy különösen barátságos londoni magyar követségi tisztviselő javaslatát is arról, hogy őt érdemes volna beszervezni. Elégedetten olvashatta az elutasító választ is, amely leszögezi, hogy politikai nézetei miatt teljesen alkalmatlan erre a szerepre. Elegáns módon ezeket az urakat sem nevezi meg az önéletrajz, akárcsak a megismert hazai besúgókét. Kornai nem foglalkozik a közelmúlt úgynevezett ügynök-vitáival, de könyve e nélkül is ékes cáfolata azoknak a tudatos és célzatos hazugságoknak, hogy a Belügyminisztériumban csak a III/III-as osztály foglalkozott magyar állampolgárok megfigyelésével, a többi pedig „hazafias feladatokat" látott el.

Szakmai tekintélyével és akaraterejével Kornai végül mégis megoldotta a „kint is, bent is" kérdését. 1983-ban az Egyesült Államok egyik legjobb egyeteme, a Harvard hívta meg professzorának. Kérésére az egyetem vezetése abba is beleegyezett, hogy évente csak egy szemesztert töltsön kint, így lehetővé tette az ingázást az amerikai Cambridge és Budapest között. Csaknem húsz évig folytatta ezt az életet, a szocialista rendszer politikai gazdaságtana iránt érdeklődő sok lelkes hallgatót gyűjtve maga köré a legkülönfélébb nációkból, és sok új, segítőkész és hűséges barátot szerezve a professzor-kollégák között. Kornai nagyon szépen ír ezekről a kapcsolatokról, de amikor összehasonlítja őket az ifjúkorban gyökerező hazai barátságokkal, őszintén megállapítja, hogy ezek mélységéhez és meghittségéhez nem hasonlíthatók. Kornai egyik legszebb emberi vonása a baráti hűség és az odafigyelő, szeretetteljes viszony munkatársaihoz, akikről sem az életben, sem az önéletrajzban nem feledkezik meg.

Könyvének „Itthon Magyarországon – otthon a világban" című fejezetében Kornai kifejti, mi köti Magyarországhoz – miért nem akart sem 1956-ban, sem később emigrálni –, s mi az, ami a Harvardot és általában az amerikai egyetemi életet oly vonzóvá és otthonossá tette számára. „Nem szeretem a patetikus fogalmazásokat, nem hivatkozom az »Itt élned, halnod kell« parancsolatára. Inkább a magam közgazdász nyelvén a *konzisztencia* magammal szemben támasztott követelményéről beszélnék – írja Magyarországgal kapcsolatban. – Elhatározásaim indítékai között dominálnak az érzelmi kötöttségek. Ehhez azonban hozzá kell tenni, hogy a szakmai megfontolások is az emigráció ellen szóltak. A szocialista rendszer, majd a posztszocialista átmenet tanulmányozására specializálódtam. Sokan foglalkoznak ezzel a témával Nyugaton is. Munkáimnak az adott külön hitelességet, hogy olyasvalaki írta, aki maga is ott él, saját szemével látta, saját maga is átélte azt, ami ott történik." Érdekes összehasonlításokat olvashatunk Kornaiék Cambridge-i és budapesti hétköznapjai, életformája és a két ország mentalitása között. Kornai soha nem fogadta el a manapság divatos Amerika-ellenességet. Magasra értékeli az amerikai demokrácia hagyományait és erejét, az egyetemi és tudományos életnek a hazaihoz képest korrektebb szellemét, a lakosság tárgyilagosságát és optimizmusát (szemben az ismert magyar pesszimizmussal). Annál kevésbé a földrésznyi ország provincializmusát, az emberi kapcsolatok felületességét. De mint írja: „Nagy mértéktévesztésnek érzem, amikor sznob magyar értelmiségiek fölényeskedő lenézéssel beszélnek az amerikaiak primitívségéről vagy műveletlenségéről".

Eközben természetesen sokat járt konferenciákra és előadásokat tartani a világ más tájaira, még Kínába és a Szovjetunióba is. A nyolcvanas évek légkörére jellemző, hogy amikor *A hiány* nagy nemzetközi sikere után egy athéni nemzetközi kerekasztal konferencián előadást tartott könyve alapgondolatáról – hogy tudniillik a hiány a szocialista tervgazdaság rendszerspecifikus visszássága –, Hacsaturov professzor, a Szovjet Közgazdasági Társaság akkori elnöke durván megtámadta, kijelentvén, hogy a Szovjetunióban a hiány csupán szórványos jelenség, amelyet a tervezés hibái idéznek elő. E támadás után a jelenlevő Leonyid Kantorovics, a nagy matematikus-közgazdász mélyen hallgatott, az elnöklő brit Sir John Hicks pedig állásfoglalás nélkül zárta le a vitát. Manapság hajlamosak vagyunk elfelejteni, hogy még a nyolcvanas években is működött a diktatúra és a „jaltai szellem".

Szakmai körökön túl is eléggé közismert, hogy Kornai Jánosnak a legtöbb hazai közgazdászétól eltérő véleménye volt a gazdaságirányítási reform és általában a szocialista gazdaság megreformálhatóságának kérdéseiben. Ő alapjaiban tartotta rossznak a rendszert. Ugyanakkor tudta, hogy a térségben fennálló politikai rendszerek egyelőre lehetetlenné teszik a gyökeres átalakítást, de elismerte, hogy részlegesen javítani és reformálni igenis lehet és érdemes a gazdasági rendszert. Ez határozta meg a reformfolyamathoz és a reformistákhoz való viszonyát. Egy amerikai folyóiratban megjelent cikkében „naiv reformereknek" nevezte a térség országainak számos tekintélyes közgazdászát, így az általa régóta nagyra becsült Péter Györgyöt, a lengyel W. Brust,

a cseh Ota Šiket, s persze Gorbacsovot is. Ő maga, mint írja, az 1956-os forradalom leverésének hatására szűnt meg „naiv reformer" lenni, s ezért a hatvanas-hetvenes években sem vett részt a pártközpont által szervezett bizottságokban. „Szigorúan (néha talán túl szigorúan) határoltam el a kétféle lehetséges hivatást, a politikai döntéseket hozó vagy azokat befolyásolni akaró 'aktivistáét' és a tudományos kutatóét" – írja ezzel az új választási kényszerrel kapcsolatban. (Ami persze nem is volt annyira új, hiszen összefüggött a politikától való távolságtartással). Vitapartnerei közül elsősorban a reform irányát befolyásolni igyekvő Antal Lászlót és a merőben egyéni úton járó Liska Tibort említi. Kornai nem hitt a piaci mechanizmus automatikus térhódításában (változatlanul puha költségvetési korlát mellett), a piaci viszonyok „szimulációjának" ötlete pedig láthatóan különösen felingerelte. „Végeredményben tehát – túljutva életem 'naiv reformer' periódusán – a szocialista gazdaság reformjának kritikus elemzőjévé váltam" – összegezi Kornai a reformfolyamatban játszott szerepét.

„Előre láttam-e a rendszer összeomlását? – teszi fel a kérdést. Válasza pedig röviden – majd kifejtve is –: igen és nem. (Természetesen itt nem csak és nem is elsősorban Magyarországra gondol.) Mint a szocialista rendszer kutatója, aki a lehető legtöbb ismerettel rendelkezett a tárgyról, tulajdonképpen elvárta volna magától, hogy előre lássa a folyamatot. Tudja, hogy a nyolcvanas években mindenki csak találgatott, de önmagát azok közé sorolja, akik sejtették, hogy megyünk, sőt rohanunk a válság felé. Tanúsíthatom azonban, hogy Kornai János itt sem érte be sejtésekkel. Az 1980-as évek közepe táján, szokásunk szerint a Normafa környékén sétálva, egyszer csak megállt, s felszólított bennünket, tippeljük meg, mi lesz itt az aznaptól számított egy év, illetve öt év múlva. Persze semmi realisztikusat nem tudtunk kinyögni, s a kérdés talán egy-két évvel korábban hangzott el a valóban aktuálisnál, de jól mutatta a különbséget János és a mi gondolkodásmódunk között.

Most szívesen megkérdezném tőle: szerinte mi lesz itt mához egy évre és öt évre?

Veszekedős barátság*

– Eörsi István

...fűzött bennünket össze Eörsi Pistával. Sokat veszekedtünk az elmúlt fél évszázadban, egyre több kérdésben nem tudtunk egyetérteni, de ez is arra volt jó, hogy még jobban kiemelje egymáshoz való kötődésünk, egymás iránti, mindhalálig tartó szeretetünk erejét. Pistát 1945 óta ismertem – látásból –, amikor a háború végén újra elkezdtünk iskolába járni, s én családi, lakhelyi okokból a Markó utcai Berzsenyi Gimnáziumba kerültem, ahová Eörsi járt elsős kora óta. Ekkor, azt hiszem, Pista IV. gimnazista volt, nyughatatlan kis lurkó, akit minden verekedésben vagy csoportosulás közepén fel lehetett fedezni. Közelebbi kapcsolat a következő évtizedben sem alakult ki köztünk.

1956. október 23-a aztán változtatott ezen. Este, amikor a sikertelen Nagy Imre-beszéd után a tömeg nagy részével együtt a Kossuth térről a Rádió felé vonultunk, a Múzeum körúton egy kisebb embercsoport jött velünk szembe, élén Eörsi Pistával, aki már messziről kiabálta, hogy az ávósok a tömeg közé lőttek, már halottak is vannak. De azután ez a csoport is visszafordult, s Eörsivel együtt eljutottunk a Rádió székházáig, ahol rövidesen elkezdődött az ostrom. Barátságunk kezdete tehát ötvenhathoz kapcsolódott, s folytatása is lényegében ennek jegyében zajlott. S a forradalom témaköre volt az, ami körül komolyabb nézeteltérésünk később sem támadt soha.

A forradalom további napjaiban azután nem láttuk egymást, a leveretés után pedig ő nagyon hamar börtönbe került, csaknem két évvel korábban, mint én, aki viszont körülbelül ugyanennyivel később szabadultam. Így odabent aránylag keveset találkoztunk. Többnyire a nyomában jártam, Márianosztrán és Vácott, ahol már csak a hírével vagy a legendájával találkoztam. Tőle magától e börtönök igyekeztek minél gyorsabban megszabadulni, mert a börtönőrök réme volt. Végül 1960 nyarán a budapesti Gyűjtőfogházban ér-

---

* Kis János és Kőrössi P. József (szerk.): *Időnk Eörsivel*. Bp. 2007. Noran, 207-210. Az írás 2006. tavaszán készült

tem utol, néhány héttel szabadulása előtt. Börtönéveinek történetét szerencsére megírta, szellemesen és sok öniróniával, első és legjobb regényében (*Emlékezés a régi szép időkre*), amelyről azt mondta, hogy az 50. évfordulóra javított kiadásban újra megjelenteti. Akkori tapasztalataim és későbbi ismereteim szerint nagyon kevés olyan rabtársunk volt, aki nem csupán keményen, elvfeladás nélkül viselte a börtönt – mint például Krassó György és sokan mások –, hanem erőforrásként is felhasználta az ott töltött éveket és az ott szerzett ismereteket a szabadulás utáni új életszakasz kialakításához. Eörsi Pista ezek közé tartozott. Reggelenként a szemközti zárkaajtóból széles vigyorgással köszöntött, ez azonban, mint később ironikusan elmagyarázta, nem nekem, hanem a smasszereknek szólt, hogy lássák, nem adtunk fel semmit. Szabadulása másnapján felkereste feleségemet, majd őt és saját fiaival nagyjából egykorú gyerekeimet is bevonta a közös nagy kirándulásokba, amelyek azután évtizedekig folytatódtak. Egyébként is nagyszerű kapcsolata volt nemcsak a saját gyerekeivel, hanem általában a gyerekekkel, akik hihetetlenül élvezték nagyszerű humorát, színes, liberális és szórakoztató egyéniségét. Miután 1962 őszén én is szabadultam, már az első szilveszteren összeismertetett barátaival – Gáli Jóskáékkal, Andorka Rudiékkal, Gyurkó Lászlóékkal.

A hatvanas években alakult ki igazi veszekedős barátságunk. 1963-tól kezdve együtt jártunk síelni, előbb a Börzsönybe, majd Szlovákiába, Lengyelországba, az idők jobbra fordultával pedig az osztrák és a francia hegyekbe. Ősszel és tavasszal a hazai hegyeket jártuk. A nyarakat nagyrészt a Dunán töltöttük, a mi családunk Luppa-szigeti víkendházában, amelyet ő már távollétemben megszeretett, és saját alkotóházának tekintett. Addig volt jó, míg nem jöttél haza, mondogatta ellenállhatatlan humorával.

A hatvanas években a forradalmi leninizmus iránti, még nem teljesen revideált nosztalgikus vonzódása kínálta a legfőbb vitatémát, meg persze az ő Lukács Györgyhöz való megindító ragaszkodása, amely egyszerre volt irracionális, de egyben kritikai viszony is. Más szóval: nekem ő túl baloldali és forradalmi beállítottságú maradt, én viszont neki túl polgári. De mindez még csak arról szólt, hogy mit sikerült levetkőznünk korábbi marxista korszakunkból, s mi az, amit beépítünk ekkoriban kialakuló új életünkbe.

Ezekhez a viszonylag kedélyes vitákhoz és ugratásokhoz képest az aktuálisabb és keményebb nézeteltérések a hetvenes években kezdődtek, miután színre lépett a német és olasz „új baloldal", amely Pistában szerintem túlzott

szimpátiát ébresztett. A terrorista Baader és Meinhof börtönbeli halála barátságunk egyik vészes szakítópróbája volt – de aztán ezen is túljutottunk. Hiába, Pista okossága, iróniája, humora és a lényeges kérdések újszerű megragadására való képessége ellenállhatatlanul vonzó volt sokunk számára. Szókimondó, sokszor kíméletlen publicisztikája egyre jobban hiányzik a mai, többnyire lapos és unalmas sajtóból, sőt, az irodalomból is. Próza- és drámaírói, főként pedig költői jelentőségét a szakma egyes képviselői szerették kétségbe vonni. Pedig írt jó néhány pompás verset (például első felesége, Vera haláláról) és több emlékezetes színdarabot, például Széchenyiről és Lukács György haláláról. S következetesen képviselte az irodalomban Ady olyannyira hiányzó szellemét.

A forradalom eleven emléke, a börtönélet, majd a szabadulásunk után kialakított életformánk „együttes élményei" (copyright Mérei Ferenc) mellett a szellemi irányultság és érdeklődés közelsége is erősítette baráti kötődésünket. Ugyancsak természetesen adódott számunkra, hogy a Kádár-rendszerrel szemben érzett közös undor és gyűlölet magától értetődően a demokratikus ellenzék támogatói közé vitt bennünket, amikor a hetvenes évektől – nagyrészt Donáth Ferencnek köszönhetően – egymásra talált az ötvenhatosok nemzedéke és a hatvanas években eszmélő, az aktív politikai ellenállás útjára lépő fiatalok nemzedéke. Ugyanilyen természetesen voltunk együtt a nyolcvanas évek végén megalakult Szabad Demokraták Szövetségében, a demokratikus ellenzék által kezdeményezett politikai pártban. Eleinte ez a párt is vitatkozó barátok együttműködésén alapult, akárcsak a mi barátságunk. Ezekben a vitákban hol azonos vagy egymáshoz közeli nézeteink voltak Pistával, hol – egyre gyakrabban – ellentétesek. De leginkább azzal nem értettem egyet, hogy ezeket a „családi" konfliktusokat azonnal a nyilvánosság elé vitte, s ezzel – kiváló írás- és vitakészségét bevetve – szerintem sokszor többet ártott, mint használt. Az SZDSZ-ből való demonstratív kilépéséről hiába próbáltam az utolsó percben is lebeszélni. Talán elég lett volna csöndesen visszavonulnia, de az ő harsány temperamentumával ez nehezen fért volna össze. Szerencsére egyikünk sem volt haragtartó, s a barátság megőrzését fontosabbnak éreztük, mint álláspontunk elfogadását. Igaz, ritkábban is találkoztunk, mert egyre többet volt távol Budapesttől. De könyveit mindig elküldte, s ha megjött Berlinből vagy Kaposvárról, mindig jelentkezett. A ritkuló találkozások helyett annál gyakrabban beszéltünk telefonon, különösen János fia

betegsége és halála idején, majd az ő megbetegedése után. Hangja ércességének elvesztésénél még döbbenetesebb hatást tett rám tekintete fényének megtörése. És még ebben az állapotban is hogyan tudott örülni a Vezér Erzsi hagyatékából előkerült kis Hatvany Lajos-kötetnek!

A legmegrázóbb élmény utolsó találkozásunk volt a Szabolcs utcai kórházban, néhány nappal halála előtt. De még ezekben az utolsó napokban, a szörnyű fájdalmak között is vasakarattal dolgozott, s néha még felcsillant régi humora is. A halálos betegség sem tudta legyűrni a nagyszerű – a közéletben, az irodalmi és a magánéletben pótolhatatlan – embert, a baráti hűség megtestesülését.

Tardos Márton sírjánál*

A család és a régi barátok nevében szeretnék búcsúzni réges-régi barátomtól, Marcitól. Éppen 70 éve ismertük meg egymást, hét-nyolc éves korunkban, amikor hasonló korú, közös barátunkhoz, Szilárd Leó unokaöccséhez jártunk föl játszani, birkózni, verekedni. 1939. szeptember elsején, éppen a második világháború kitörésének napján örömmel fedeztem föl rőt, vörös fejét. (Kevesen tudják a jelenlévők közül, hogy ő is, akárcsak húga, Fanni, anyjuktól gyönyörű, rozsdavörös hajat örököltek, amit aztán az idő persze elkoptatott.) Ott találkoztunk az Attila utcai Werbőczy, ma Petőfi Gimnázium I/b osztályában, ahol csodálkozó tekintetével várta ő is az új iskolát. Leültették az osztályt, sajnos nem egymás mellé kerültünk, de hamarosan felismertünk egymásban egy olyan közös vonást, ami barátságunk alapja lett: vonzódást a hegyek és a vizek iránt. Ez volt, ami évtizedeken át összekötött bennünket, persze sokfajta szellemi és politikai érdeklődés mellett. Már azon a télen – kemény tél volt – a Normafánál találkoztunk, hogy kipróbáljuk, egymásnak bemutassuk sítudásunkat, és aztán nemcsak azon a télen, hanem közel 70 éven át hűek maradtunk ezekhez a lejtőkhöz.

Valószínűleg az idei tavaszon, a sokáig elhúzódó hidegben is volt kint síelni. Nekem, sajnos, egy évvel előbb be kellett fejeznem a sportolást, de egymás túráiról, sítúráiról, evezős túráiról mindig tudtunk, és majdnem mindig együtt tettük meg ezeket. Már az első nyarakon elkezdtük a közös evezést, és úgy tudom, Marci részéről csak az árvíz akadályozta meg – nagy bosszúságára –, hogy még az idei nyarat is kihasználja.

Számomra a legemlékezetesebb evezés az volt, amikor ő Leningrádból, nyári szabadságra hazatérve, eljött velünk, mi ostromoltuk kérdéseinkkel, természetesen elsősorban a szovjet diákéletről: mit tapasztalt, hogyan élte meg azt, mi az, ami esetleg előttünk is áll. Meg kell mondanom, hogy tőle

* Elhangzott Tardos Márton temetésén, 2006. június 16-án a Farkasréti temetőben. Kötetben: Laki Mihály (összeállította): *Barátunk, Marci. Tardos Márton emlékére.* Bp. 2007. Pénzügykutató Rt. 131–139.

kaptam először reális képet arról az országról. Fantasztikus volt – és ma is az, amikor visszaemlékszem –, hogy kommunista hitét megtartva, milyen tárgyilagosan látta és írta le a mindennapi élet durvaságait, hazugságait, a diákszállót, azokat a szokásokat, amelyek ott kialakultak. Beszélt az akkor még nagyon aktív gengszterbandákról, amelyek egyszerűen kidobták áldozatukat a gyorsvonat ablakán. Soha azelőtt ilyesmiről nem hallottam.

Tárgyilagosan látta a nemzetiségi viszonyokat, azt, hogy a nemzetiségek háttérbe vannak szorítva – a tényleges vezetés mindig és mindenütt az oroszok kezében van. Nem indulattal, nem a leleplezés szándékával beszélt erről, eszébe sem volt mást mondani, mint amit valóban tapasztalt. Mondanom sem kell, hogy ezek az élmények nemcsak őt, de végül engem is elindítottak akarva-akaratlanul azon az úton, amely 1956-hoz vezetett. Közben az én kétéves katonáskodásom miatt sokáig nem találkoztunk.

Marci igazi, kiteljesedett élete, érzésem szerint, 1956 után kezdődik. Egyrészt a családdal: új házasságával, három gyermekének születésével, akikre ahogy nőttek, és ahogy tehetségük megmutatkozott, nagyon büszke volt. Amikor a gyerekei messze külföldön voltak, akkor is foglalkozott az unokák nevelésével.

Akkor bontakozott ki szakmai, tudományos munkássága is, mert szerencséjére 1956 után kitették az Országos Tervhivatalból, és sokkal nívósabb, komolyabb tudományos lehetőségeket nyújtó intézetekben, a Konjunktúra- és Piackutató, azután a Közgazdaságtudományi Intézetben dolgozhatott, kiváló kollégákkal körülvéve, és saját szakmai tekintélyét is kiépítve. Nemhiába néztek rá úgy a rendszerváltás előtti években, mint a gazdasági reformok egyik kidolgozójára, előkészítőjére, szószólójára. Ő ezekben valóban hitt. Nap mint nap, hétről hétre megverekedett értük, minden irányban, és ezek a viták, akár Liska Tiborral, akár másokkal folytak, emlékszem, rendkívül érdekesek, sokszor lenyűgözők voltak – nemhiába vonzottak sokakat.

Ebben az időben alakultak kapcsolatai, nemcsak a szakmán és a párt közgazdasági részlegén belül, hanem azon kívül is. Kis Jánossal, az akkor formálódó demokratikus ellenzék vezetőjével folytatott barátkozása nem volt pusztán privát jellegű, ártatlan barátkozás, noha Marci nem tartozott a szó szoros értelmében a demokratikus ellenzékhez. Barátságuk a hatóságok és a rendőrség figyelmét is, érdeklődését is élénken felkeltette. A rendszerváltás pillanatában Marci habozás nélkül a liberális pártnak, az SZDSZ-nek egyik hivatott, elkötelezett vezetője lett, és így ismerte meg őt az ország is: parlamenti képviselőként, azután frakcióvezetőként, az SZDSZ egyik szakmai és politikai tekintélyeként.

Bevallom nekem is jólesett, hogy akkoriban, ha kirándultunk vagy eveztünk, jártunkban-keltünkben az emberek ráköszöntek, üdvözölték az utcán. Emlékszem, amikor az első választás előtti időben a pincér a büfében azzal hozta oda az ételt, hogy nem csak jó étvágyat, hanem sok sikert is kívánt a választásokhoz.

Az azonban már keserű volt számára, amikor ebben a pártban is elkezdődtek a viták, néha nagyon nem kívánatos és előre nem vivő viaskodások, amelyeket mindig megpróbált áthidalni, szívhez szóló beszédeket tartott, de még az ő tekintélyével sem tudott mindig rendet csinálni. Ez végtelenül elkeserítette. Fokozatosan kiszorult a párt vezető testületeiből. Sokszor ültünk egymás mellett az országos tanács ülésein, és gyakran szomorított el bennünket, amit ott láttunk, hallottunk. Közben folytattuk korábbi közös túra, sí- és evezős tevékenységünket. Nagyon sokszor látogatott meg engem Luppa-szigeten, hogy onnan aztán együtt haladjunk tovább Szentendre felé. De ezek az evezések persze már nem voltak olyan felhőtlenek, mint diákkorunkban.

Utolsó évei, azt mondhatom, nem voltak boldogok. Egyre nehezebben lehetett vele beszélgetni, különösen az esetleges betegségeiről, amelyek bizonyos jelei már megmutatkoztak. Amikor egyszer szóvá tettem néhány évvel ezelőtt, hogy úgy látom, hirtelen erősen lefogyott, ingerülten elutasította még a kérdést is. Nem volt hajlandó tudomásul venni, hogy megbetegedhet, és annál rosszabbal is szembe kell néznie a közeli években. Nem mondhatnám, hogy nevetett vagy fölényesen legyintett ezekre a kilátásokra, azt hiszem, hogy ez őt nagyon is szorongatta, és noha nem tudta, de valahol érezte, hogy régi életmódját, a számára oly kedves életmódot már nem sokáig tudja folytatni.

Amikor most a végzetes betegség előjött, mindenekelőtt az erejét akarta megmutatni. Felesége, Anna mesélte, hogy alig három vagy négy hete fölszaladt a János-hegyre, méghozzá a meredek oldalról, Budakeszi felől: mutatni akarta, hogy még nincs vége. Amíg csak ereje bírta, nagy sétákat tett a Budai-hegyekben. Utolsó találkozásunkkor nagyon borús hangulatban volt. A pár napos fekvési kényszert is gyűlölte: Unom – mondta nekem. Számára csak

az lett volna a gyógyulás, ha ugyanúgy, korlátozás nélkül folytathatja téli és nyári túratevékenységét, mint addig.

Marcikám, ennek most már vége. Méghozzá nem csak belső okokból, nemcsak a hirtelen, váratlanul ránk szakadt csapás miatt. Csapás érte azokat a hegyeket, folyókat is, amelyeket olyannyira szerettél, és amelyeken annyiszor végigmentél, akár gyalog, akár sível, akár csónakkal. Épül az Mo-ás út északi hídja, és amennyire tudom, már javában letarolták, tarolják azokat a szépséges budai és szentendrei partokat, ahol annyit eveztünk. Nem lesz már erre módunk, nemcsak együtt, de külön sem. Mert ahogyan a sajátodét, az én betegségemet sem akartad elismerni, nem értve meg, hogy a túrának már részemről is sok akadálya van. Megtettük a magunkét, és te különösen megtetted a magadét. Pihenj, nyugodj békében!

... és még egy portré

A Kádár-kép metamorfózisai*

Kádár János egyéniségéről és történelmi szerepéről a hazai és a nemzetközi közvéleményben ma igen ellentétes vélemények léteznek, s köztudott, hogy a róla alkotott kép a múltban, tehát Kádár élete és tevékenysége során gyakran változott, többször szélsőséges formában. Az alábbiakban ezeket a változásokat és hátterüket igyekszem szemügyre venni fiatalságától kezdve, az őt ismerő, eleinte természetesen igen szűk körben, majd az egyre szélesedő közvéleményben.

Az effajta áttekintés magától értetődően nem törekedhet semmiféle teljességre, hiszen a hosszú évtizedeken át vezető szerepet játszó, nemzetközi reflektorfényben tevékenykedő politikusról egyrészt áttekinthetetlenül sokat írtak és beszéltek, másrészt a róla alkotott vélemények mindig is megoszlottak. Ám mind e különbözésekben és mind e változásokban többnyire mégis volt rendszer, néha valamiféle konszenzus is kialakulhatott, ennélfogva talán nem reménytelen vállalkozás az egyes életszakaszokra leginkább jellemző – többnyire persze ellentmondásos – Kádár-képet felidézni. Hangsúlyozom, e rövid áttekintés célja nem a *történések* hű és pontos rekonstruálása, hanem ezek képi lecsapódása, rögzülése a környezetben, illetve a közvéleményben.

Kádár János *egyénisége* legalább olyan szerepet játszott az iránta megnyilvánult és máig megmutatkozó érdeklődésben, mint változatos politikai pályája, bár a kettő aligha választható szét. Nem véletlen, hogy eddig legalább három drámai mű főszereplője lett. Az elsőt, Robert Ardey *Shadow of Heroes (Hősök árnyéka)* című, nálunk ismeretlen darabját a londoni Piccadilly Theater mutatta be 1958-ban, a másik kettő, Kornis Mihályé és Szigethy Andrásé, a közelmúltban keletkezett. Az első Kádár-életrajz megírására 1974-ben tett kísérletet egy neves amerikai publicista, William Shawcross. Művének címe – *Crime and Compromise (Bűn és kompromisszum)* – körülbelül ki is fejezi a kíváncsiság forrásait. Belülről nézve, olyasvalakiről van szó,

* *Rubicon*, 2000. 6. sz. 42–47. Kötetben: Rácz Árpád (szerk.) *Ki volt Kádár? Harag és részrehajlás nélkül a kádári életútról.*

akinek múltjában sötét bűnök lappanganak, holott becsületes, jó szándékú ember benyomását kelti, amit későbbi pályájával bizonyítani is tudott. Kívülről nézve pedig: hogyan sikerülhetett valakinek, hogy hazája leggyűlöltebb és a világközvélemény egyik legmegvetettebb politikusából néhány év vagy egy évtized leforgása alatt ilyen népszerűségre és elismertségre tegyen szert? Az érdeklődés titka tehát Kádár egyéniségének és jellemének rendkívüli ellentmondásossága, melyet csak tetéz közmondásos zárkózottsága, rejtőzködő természete (amely azután drámai, sőt hátborzongató formában bugygyant ki élete utolsó, immár kontrollálatlan nyilvános szereplésén).

A változó Kádár-kép vizsgálata közben a kortárs, még ha történész is, természetesen nehezen küszöbölheti ki teljesen a személyes elfogultságot. Helyesebb tehát előre leszögeznem, hogy Kádárt személyesen nem ismertem, egyéniségét 1956 előtt rokonszenvesnek találtam, politikájával azonban – különösen 1956 után – mindvégig szemben álltam, ugyanakkor politikusi tehetségét egyre inkább elismertem, s ez utóbbit ma is sokra tartom. E tehetséghez tartozik rejtőzködő képessége, ahogyan sikerei csúcsán is ellen tudott állni a megmutatkozás kísértésének. Munkásmozgalmi indulásáról egyszer, 1956-ban – de még a forradalom előtt – készített rövid visszaemlékezést a Párttörténeti Intézet számára *Első lépések* címmel, s ha egy-egy régi, „történeti" kérdésben kivételesen sikerült is kicsikarni tőle néhány adatot, mindvégig megvetette a múltban való „turkálást". Öt kérdésről, mint Aczél György megállapította, soha nem volt hajlandó beszélni. Ezek: az 1943-as pártfeloszlatás, a Rajk-ügy, saját 1951-es letartóztatása és hároméves fogva tartása, 1956. november eleji moszkvai napjai, valamint a Nagy Imre-ügy. A róla könyvet író William Shawcrosst nem fogadta, életrajzi adatainak megszerzésében sem segítette. Később – részben Aczél György és mások nyomásának engedve, főként pedig belátva, hogy mégis jobb, ha saját pályájának és politikai arcképének értelmezését ő maga adja meg, mint ha mások alakítják – hajlandó volt néhányszor fogadni Gyurkó László írót, aki e beszélgetések alapján – közlése szerint jegyzetelés nélkül, s valóban adatok, dátumok rögzítése nélkül – Kádár hetvenedik születésnapjára megírta *Arcképvázlat történelmi háttérrel* című apologetikus könyvét.

A Kádár halála – és rendszerének bukása – óta eltelt évtizedben természetesen már megjelentek róla dokumentumok és elemzéseken alapuló résztanulmányok, de hiteles, átfogó életrajza még nincs, noha Huszár Tibor min-

den jel szerint már közel áll ennek befejezéséhez. A Kádár-képről s annak változásairól tehát egyrészt az eddig publikált különféle munkák, másrészt – elsősorban – a többnyire publikálatlan (zömmel az 1956-os Intézet Oral History Archívumában őrzött) visszaemlékezések alapján beszélhetünk. Akik véleményt mondanak Kádárról, illetve az ő egy-egy időszakban mutatott arculatáról, lehetnek barátai, elkötelezett hívei vagy ellenfelei, sőt, esküdt ellenségei, de akadnak köztük semleges megfigyelők is. Az idézett vélemények felhasználásának egyedüli szempontja az volt, hogy a vélemény – bármely oldalról érkezzék is – hitelesnek és találónak mutatkozzék.

A Kádár-kép alapszínezetét alighanem az adja, hogy Kádár János volt az egyetlen valóban jelentős magyar kommunista *munkás*politikus. A hazai kommunista mozgalomban – ellentétben a szociáldemokráciával – kevés volt a valóban munkás eredetű vezető, s aki volt, mint Kossa István, Horváth Imre vagy Zsofinyecz Mihály, nem jutott komoly szerephez. A vezető káderek többsége a kis- és középpolgári zsidó származású rétegekből került ki, s mellettük akadt egy-egy középosztálybeli vagy értelmiségi, mint Rajk László, Münnich Ferenc, Losonczy Géza vagy Kállai Gyula, s ritka kivételként a paraszti családból jött Nagy Imre. De a magát elsősorban munkáspártnak hirdető kommunista párt túlhajtott munkáskultuszából eredően a valódi munkás vezetőnek vagy funkcionáriusnak különleges presztízsértéke volt (bár zsidó származású munkáskáder elég sok akadt a mozgalomban). Kádár ráadásul igen értelmes, s noha tanulatlan, de sokat olvasó, érdeklődő és gondolkodó fiatalember volt. A néhány évvel fiatalabb Aczél György így emlékezett rá és a róla alkotott képre idős korában: „Mindjárt az elején messze Kádárt tartottam én a legkiemelkedőbb embernek. Egyetlen volt, akiben volt problémázó hajlam. [...] Iskolázatlan, de nem műveletlen, hanem egy művelt munkás volt, akinek például – elég ritka ez – Svejk volt az egyik kedvenc könyve. Nagyon szerette. Volt neki bizonyos groteszkhez érzéke. [...] Furcsa mód ennek a tényleg tanulatlan, idegen szavakat rosszul ejtő embernek volt presztízse, bizonyos személyiségvarázsa."

Aczél természetesen haláláig erősen elfogult volt Kádár irányában, de ezt a képet elfogulatlan társak is megerősítik, annak ellenére, hogy a felső vezetés néhány tagja, elsősorban Kovács István, de Rákosi is, 1945 előtt és után különféle vádakkal (pártfeloszlatás 1943-ban, gyáva magatartás 1944-ben) igyekezett Kádárt hol lejáratni, hol bűntudatossá és kézben tarthatóvá tenni a

párton belül. De az apparátusban dolgozók körében a jelek szerint így is kiemelkedően népszerű maradt. „Kádárról csak jó emlékeim vannak – mondta az 1945 után mellette dolgozó Széll Jenő. – Volt benne egy olyan emberség, ami senki másban nem volt meg, kifejezett segíteni akarás, mély érdeklődés az emberek iránt." Az általa vezetett pártközponti osztály más munkatársai is elmondták, hogy Kádár e közegben szokatlan figyelemmel törődött munkájukkal és sorsukkal. Még az sem látszik, hogy ez a rokonszenves kép Kádár belügyminisztersége idején elhomályosult vagy megtört volna. Noha a Központi Vezetőség 1949. szeptemberi ülésén hivatalból ő számolt be a Rajk-ügy állásáról, az ügyben játszott szörnyű szerepe, Rajk megtörésében való közreműködése akkor ismeretlen maradt a legszűkebb belső körön kívül.

A róla alkotott kép tehát Kádár 1951-es eltűnéséig lényegében nem változott, s itt hangsúlyozni kell, hogy ez a kép lényegében csak a kommunista párton és valamennyire a kormányzati körökön belül létezett, hiszen ezeken kívül még nem volt igazán ismert. Ritka az olyan „kívülről" származó visszaemlékezés, mint amilyen az egykori ludovikás tiszt Thassy Jenőé, aki *Veszélyes vidék* című önéletrajzi könyve végén beszámol arról, hogy amikor ugyancsak antifasiszta tiszttársaival együtt 1945 januárjában az új rendőrség szolgálatába lépett, Sólyom László a Köztársaság téri pártházban bemutatta őket a „keszeg külsejű" Kádár Jánosnak. Az Egyesült Államokban élő Thassy leírása – mely természetesen már a Kádár-korszakból származik – nem elragadtatott, de rokonszenvező. Határozott, gyakorlatias és nagyvonalú, de nem barátságos kommunista funkcionáriust ábrázol, aki megköszöni a tiszteknek bátor magatartásukat, felajánlja nekik a kommunista pártba való azonnali belépés kivételes lehetőségét is, de szó nélkül tudomásul veszi elhárító válaszukat, hogy lelküket nem, csupán kardjukat akarják az új rend szolgálatába állítani.

Kádár tehát a közéletre valamennyire figyelő közvélemény szemében egyike volt a Magyar Kommunista Párt nem moszkovita felső vezetőinek, aki tekintélyben és ismertségben egy fokkal Rajk mögött foglalt helyet, a párt akaratából különféle tisztségeket töltött be, de különösebb egyéni vonásokat nem mutatott. Markáns arculatot voltaképpen 1951 áprilisában történt letartóztatásával kapott, annak ellenére, hogy ez sokkal csöndesebben ment végbe, mint a „Rajk-banda" harsány trombita- és dobszóval kísért „ártalmatlanná tétele". Volt azonban egy másik különbség is, amely éppen Kádár kevéssé egyéni munkásarculatából, hazai gyökérzetéből és derék egyszerűségéből

származtatható. Érdekes módon több régi kommunista egybehangzóan írja le, hogy ellentétben a Rajk-üggyel, amelynek ostoba és szégyenletes módon hitelt adtunk, Kádár bűnössége – amelyről egyébként Rákosiék semmiféle részletet sem közöltek – egyszerűen elhihetetlen volt. A már idézett Széll Jenő így emlékszik erre a „második letartóztatási hullámra": „Akinek a viselkedésében valami nem rokonszenveset találtam, vagy csak egyszerűen valami feltűnőt, az mind alkalom volt arra, hogy önmagamnak bizonyítsam az illető feltehető bűnösségét. De Kádárnál nem találtam semmit. [...] Az volt az első, amit nem tudtam megemészteni, föl voltam dúlva." Ugyanezt alacsonyabb szinten, hiszen fiatalabb voltam, és a „külső körben" helyezkedtem el, saját tapasztalatból is megerősíthetem. A külföldet járt, kalandos életű, értelmiségi Rajk vagy Szőnyi bűnösségét valahogy el lehetett képzelni, Kádárét azonban – éppen a párttagság széles körében róla kialakult kép miatt – nem lehetett elhinni. Ez volt sokak számára az az esemény, amely az első *tudatos* kételyt elültette – hiszen a tudat alatt már évek óta ott tenyészett a kételkedés –, az első vagy egyik első repedés a hit falán.

Kádár János és társai (Kállai Gyula, Donáth Ferenc, Losonczy Géza és mások) koncepciós peréből nem lett a Rajk-perhez hasonlóan tálalt nemzetközi színjáték, s így Kádárból sem tudtak Rákosiék az „áruló Rajk"-éhoz hasonló sátáni alakot faragni a szélesebb közvélemény számára. Úgy látszik, ez már nem is állt szándékukban. Rákosi Mátyás a párt Politikai Bizottságában kijelentette: „A Kádár-ügy olyan nyálas, széttaposott felöntése a Rajk-ügynek, hogy nyilvánosság elé hozni s belőle második Rajk-ügyet csinálni nem lehet." És a Központi Vezetőség előtt: „De azt a Párt vezető rétegének megmondhatjuk, hogy ezek az emberek árulóknak és provokátoroknak bizonyultak." Amint az ügy dokumentumait feltáró Huszár Tibor megállapítja: „Ennek kettős funkciója volt: *gyűlöletté* kívánta alakítani a velük szemben táplált rokonszenv érzését, egyidejűleg *a hitelesség* látszatát kölcsönözve annak, ami a valóságban a legtöbb jelenlevő számára *képtelenségnek tűnt*."[1]

Ám Kádár hirtelen eltűnése és a róla kerengő bizonytalan hírek is elegendőek voltak ahhoz, hogy 1954-es, ugyancsak váratlan felbukkanása már viszonylag széles körben élénk érdeklődést, izgalmat és várakozást keltsen. Július végi szabadulásáról még igen kevesen tudtak, de ősszel – minden elő-

[1] Huszár Tibor: *A politikai gépezet 1951 tavaszán Magyarországon.* Bp. 1998. Corvina, 201.

zetes bejelentés nélkül – megjelent a budapesti XIII. kerületi pártaktívagyűlésen, mint a kerületi pártbizottság új első titkára. Ennek a megrendítő jelenetnek történetesen tanúja voltam. Ferde tartásán, megkínzott arcán és alakján még ott voltak a hároméves magánzárka és az ÁVH-s bánásmód nyomai, de kiváló beszámolót, e környezetben szokatlan színvonalú elemzést adott a legutóbbi békekölcsönjegyzés tapasztalatairól és tanulságairól. Később Gyurkó Lászlónak elmondta, hogy az angyalföldi titkári posztot ő maga választotta a Rákosi által felkínált lehetőségek közül. Rákosi későn vette észre, hogy Kádár – amint ezt Hegedüs András volt miniszterelnök utóbb egy előadásában megfogalmazta – ezzel *túlságosan* a helyére, egy nagy munkáskerület élére, számára teljesen otthonos környezetbe került, ahol az éppen megélénkülő párton belüli viták idején igen veszélyessé válhatott. Rákosi ezért néhány hónap múltán „felfelé buktatta", áthelyeztette a Pest Megyei Pártbizottság élére.

Az angyalföldi párttitkár személye körül valóban sok rokonszenv és a párton belül növekvő zűrzavarban egyre nagyobb várakozás és reménység kezdett felgyülemleni. Az 1955. márciusi és áprilisi határozatok, azaz Nagy Imre félreállítása, megbélyegzése, majd a pártból való kizárása után a párton belül és kívül benne látták Rákosi potenciális felváltóját, a gyűlölt zsarnokkal szembeforduló pártellenzék posszibilis vezéralakját. Ő azonban ezeknek a várakozásoknak nem tudott, vagy nem mert megfelelni. Nem állt az élére a válságot észlelő, zúgolódó funkcionáriusok (Mező Imre, Köböl József és társaik) csoportjának. Rákosival nem, csupán Farkas Mihállyal szállt szembe, az ő felelősségét hangsúlyozta a törvénysértésekkel kapcsolatban. „A proli ragaszkodik Rákosihoz" – mondta Széll Jenőnek, aki megállapította róla: született brácsás, azaz második ember, nem mer prímás, azaz első számú vezető lenni. Kádár nem támogatta az első komoly ellenzéki akciót, a kommunista írók és művészek 1955. őszi tiltakozó memorandumát. Kovács András filmrendező arra emlékszik, hogy amikor egy forgatókönyv átmentése érdekében hozzá fordultak, „nagyon ironikusan beszélt az írókról, akik azt hiszik, mint a kakas, hogy ők csinálják a hajnalt". Rákosi eltávolítása után nem fogadta el a neki is felajánlott pártvezéri posztot, csupán a második helyet a sztálinista Gerő Ernő és Marosán György mellett. Óvatosságát vagy gyávaságát azonban inkább csak az érintettek és a beavatottak észlelték, így a legenda és a nagy várakozás tovább élt, s az 1955–56-ban kialakult Kádár-kép fő jellemzője az ellentmondásosság és elmosódottság lett.

1956 válságos őszéhez tehát olyan Kádár János érkezett, aki visszakerült egykori legmagasabb (főtitkár-helyettesi) posztjára, sőt, ténylegesen jóval feljebb, a hatalom második helyére jutott, addigi népszerűsége csúcsán volt –, de külső határozottsága ellenére belül teljesen bizonytalan és határozatlan maradt. Nem tudta megoldani viszonyát a pártból kizárt Nagy Imrével és csoportjával, mert „pártszerűtlennek" tartotta, s továbbra is elutasította az igazi reformtörekvéseket, amelyek egyre szélesebb társadalmi támogatást élveztek. Még október 23-án is kemény hangon utasította el a békés tüntetés engedélyezését követelő küldöttségeket. A következő néhány nap során keveset szerepelt a nyilvánosság előtt, a fennmaradt jegyzőkönyvek tanúsága szerint viszont ekkor már a párton belül a változások támogatója volt. „A Rákosiék börtönét megjárt Kádár" nimbusza alapjában ép maradt, szemben a páratlan népszerűségéből sokat vesztett Nagy Imréével s a gyűlölt Gerőével. Amikor a „véres csütörtök" napján, október 25-én ez utóbbi kénytelen volt lemondani, helyére fel sem merül más név, mint Kádár Jánosé, aki voltaképpen ettől kezdve folyamatosan első embere maradt a megroppant és átalakuló kommunista pártnak. Kádárnak már ekkor megmutatkozott az a taktikai ügyessége, hogy a nehéz és népszerűtlen szituációkból lehetőleg kivonja magát. Bizonyos értelemben jobban tudott alkalmazkodni a forradalmi napok légköréhez, mint a régi elvei és nemzethűsége közötti konfliktusban vergődő-szenvedő Nagy Imre. Így, ha meglepő is, érthető, hogy egyes felkelőcsoportok, például az idealista kommunista Angyal Istváné, elsősorban Kádárral keresték a kapcsolatot. „Nekünk akkor szimpatikusabb volt, mint Nagy Imre, de nagyon pofára ejtett bennünket" – vallja emlékezésében Angyal társa és alvezére, Csongovai Per Olaf. Angyal István még november 6-án is mindenáron vele akart volna tárgyalni az Írószövetségben!

Kádár tehát, ha voltak is fenntartásai és aggodalmai a forradalom menetét, irányát illetően – és tudjuk, hogy voltak –, elhelyezkedésében és megnyilatkozásaiban együtt haladt a forradalommal, s teljes mértékben elfogadtatta magát annak főbb politikai és fegyveres csoportjaival. Személyét, múltját semmi komolyabb támadás nem érte radikális oldalról sem. Nagy Imrével sem volt konfliktusa, október 25-e és november 1-je között láthatóan jó volt köztük az együttműködés. Október 30-án egyetértő beszéddel járult hozzá a többpártrendszer proklamálásához, november elsején pedig éppen ő ragaszkodott ahhoz, hogy személyesen olvassa fel a rádióban a kommunista párt megúju-

lásáról, a többi párt közé illeszkedő MSZMP megalakulásáról szóló nyilatkozatot. Vásárhelyi Miklósnak e nap délelőttjén azt magyarázta, hogy most mindent elölről kell kezdeni, de ez végül is egy erős párt, amelynek vannak jó hagyományai is, és maga köré tudja majd tömöríteni a legjobb baloldali elemeket. „Nagyon jó benyomást tett rám – emlékezik Vásárhelyi. – Kifejezetten egy bizakodó, harcra kész, azon spekuláló ember, hogy hogyan is kellene most továbblépni." Ugyanezen a napon Andropov nagykövet is – többek között – azt jelenti Moszkvának a magyar kormánnyal folytatott tárgyalásáról: „Kádár Nagy mellett szólalt fel."

Kádár átállása éppen ezért jó ideig érthetetlen és felfoghatatlan volt mind a kormánykörök, mind pedig a szélesebb közvélemény számára. „Kádár eltűnését ilyen benti suttogás alapon hallottam – emlékezik Széll Jenő, aki annak idején a Parlamentben működött. – Kádár eltűnt, és nem jelentkezett. Behívták a szovjet követségre. Mi lehet? Vagy elfogták, vagy oda disszidált. Ilyen hírek voltak. […] A kormánynak semmiféle fix információja nem volt arról, hogy hová lett. A hírek két pólus között ingadoztak: Kádárt tőrbe csalták és elfogták, illetve Kádár átállt az oroszokhoz. Aztán ez az utóbbi lett az erőteljesebb. Emlékszem, Losonczy Géza mondta nekem, hogy Kádár átállt az oroszokhoz."

Érdemes itt egy pillantást vetni a másik oldalra is: milyen Kádár-kép alakult ki Moszkvában? Október 31-én, miután a szovjet pártelnökség többnapos vita után elhatározta a katonai intervenciót, Hruscsov rátért a személyi kérdésekre: „Milyen vonalat kövessünk most? Ideiglenes Forradalmi Kormányt kell alakítani (Kádár vezetésével)." De a szűkszavú jegyzőkönyv így folytatódik: „(Mégis) az a legjobb, ha helyettes lesz. Münnich legyen a miniszterelnök, a honvédelmi miniszter és a belügyminiszter." Ugyanez a jegyzőkönyv azt is rögzíti, hogy a meghívott volt magyar pártvezetők, Rákosi, Gerő és Hegedüs egy emberként Münnich Ferenc miniszterelnökségét támogatták. Rákosi Mátyás maga is elmondja visszaemlékezéseiben, hogy tőlük véleményt kértek, s kifejti, milyen meggondolásból döntöttek Münnich mellett. Kádárról nem esik szó ebben a fejtegetésben, de nyilvánvaló, hogy az orosz és a magyar kommunistáknak egyaránt kétségeik voltak alkalmassága vagy – inkább – szilárdsága felől. Később a vélemények mégis megváltoztak, s a jelek szerint Münnich sem ragaszkodott az elsőséghez. Rákosi az idézett bekezdés végéhez kézzel odabiggyesztette: „Végül is Kádárt javasoltam."

Akár az ő, akár Tito javaslatára – vagy azok ellenére, az indokokat nem ismerjük –, a Kreml Kádárt választotta, noha őt ekkor és egy ideig még nem elég elszántnak, kissé puhának tartotta. Andropov később állítólag így kommentálta ezt Aczél Györgynek: „És akkor megszorongattuk a mi Jánosunkat, a maguk Kádár elvtársát, és megmondtam, hogy neki döntenie kell, ki jöjjön, ki vegye itt át a dolgokat." „Úgy néz ki – mondja Aczél –, hogy Hruscsov valamiért Kádár mellett volt. A tét ő volt. Münnich bármelyik csoporthoz csatlakozhatott volna, annak ellenére, hogy nem szerette Rákosiékat. Ő politikailag jellegtelen volt. Itt az volt a tét, hogy Kádár vagy nem Kádár."

Kádár november 2-án délelőtt egy szál ruhában érkezett Moszkvába, s két napon át részt vett a pártelnökség ülésén. Tudjuk, hogy első nap még a magyar helyzet politikai megoldása mellett érvelt, és szolidáris volt Nagy Imrével s a forradalommal. Másnapra, amikor már Hruscsov is visszaérkezett a Titóval folytatott megbeszélésről, beadta a derekát, s vállalta a feladatot. Úgy tűnik, hogy amilyen nehezen szánta rá magát, hogy elfogadja az „első ember", a „prímás", a „gazda" szerepét, olyan gyorsan beletalált a döntés után. Budapestre érkezésekor az elsők egyike, akivel a Parlamentben találkozott, Feri Sándor, a régi kommunista jogász volt. „Kádár meglátott, és így szólt: »Jó, hogy itt vagy! Csináld meg mindjárt a munkástanácsokról szóló törvényerejű rendeletet!« Hozzá kell fűznöm, hogy Kádárnak a megjelenése, Kádárnak a hangja nemcsak meglepő, hanem megdöbbentő volt számomra. Ilyen személyiségi változást, szinte észlelhetően, még nem éltem át. […] Kádár volt a gazda, úgy nézett ki, hogy magabiztosan ült vagy állt a helyén. Olyan felülről kezelt, mint egy uralkodó […] olyan különbség volt a régi, bizonytalankodó és vitázgató Kádárral szemben. […] Bár hittem benne, nem tett jó benyomást rám."

A másik oldalon viszont elégedetten nyugtázták ezt a változást Kádár magatartásában. 1956. november 26-án a szovjet pártelnökség titokban és tartósan Budapesten időző tagjai, Malenkov, Szuszlov és Arisztov ezt jelentették Moszkvába: „Jelenleg már határozottan látható, hogy Kádár elvtárs, annak szellemében, ahogy tárgyalásaink során megállapodtunk, jó munkát végzett az intézőbizottságban a vezetés szilárdságának szükségességét és a politikai élet legfontosabb kérdései elvszerű megoldását illetően." Dicsérték Kádárt, amiért végre elszánta magát Nagy Imre és csoportja eltávolítására az országból, s hogy egyetértett azon javaslatukkal(!), miszerint „a letartóztatottak

közül minél előbb ki kell választani 5–7 embert, akiket az ellenforradalom elrettentése és a minél gyorsabb rendteremtés érdekében el kell ítélni, és agyon kell lőni."

A magyar közvélemény túlnyomó részében a szovjet bábkormány élére állított Kádár természetesen közgyűlölet tárgya volt, sőt, a korábban hozzá fűződő remények lerombolása miatt az ország leggyűlöltebb embere lett. Szigetvári István, a Tűzoltó utcai fegyveres csoport tagja mondta: „Már november 4-én vasárnap tudtuk, hogy Kádár hívta be az oroszokat. Olyan volt, mintha valaki, akiben fantasztikusan megbíztunk, hátba döfött volna." A kor tanúi jól emlékeznek a pesti utcán szóban és írásban terjedő akkori szidalmakra és szólásmondásokra: „Kádár Apró Dögei." – „Két forint a forró lángos, le van szarva Kádár János!" Zimándi Pius premontrei szerzetes naplójában örökítette meg, hogy az Illatos úton gyerekek táblát akasztottak a kutyák nyakába, ezzel a felirattal: „Nekünk sem kell Kádár!" December 13-án Zimándi arról írt, hogy alighanem ismét kitör az általános sztrájk „Kádár lehetetlen viselkedése miatt", aki tárgyalás ürügyén a Parlamentbe csalta és ott lefogatta a Nagybudapesti Központi Munkástanács elnökét, Rácz Sándort, és alelnökét, Bali Sándort. Másnap viszont arról tudósít, hogy „állítólag az oroszok már ejteni akarják Kádárt, mert látják tehetetlenségét". Pedig Kádár nyomban tanújelét adta politikai érzékének, amikor elsősorban a legveszélyesebb s az ő *munkáspolitikusi* mivoltát is kérdésessé tevő ellenfelet, a munkástanácsokat akarta megsemmisíteni.

Sajátos módon a közvélemény Kádár-képében a gyűlölet mellett megjelent a mentegetés is. Terjedtek az ilyenkor szokásos rémtörténetek arról, miként rabolták el és kényszerítették Kádárt az oroszok ennek a szerepnek a vállalására. Legendák szóltak arról is, milyen ellentétek feszülnek Kádár és a belügy emberei, azaz a régi ávósok között, akik őrá is terhelő adatokat gyűjtenek, s a lefogottak kihallgatásain arra célozgatnak, hogy hamarosan Kádár felelősségre vonására is sor kerül. Ezek a mozzanatok részben az egykori antisztálinista nimbusz maradványai lehettek, részben azonban a néplélek fogékonyságát fejezték ki aziránt, hogy Kádár az oroszok eszköze ugyan, de valahogy mégis más, mint a többiek, ő a kisebbik rossz. Az „ÁVH által megkínzott" Kádárban azt is megérezték az emberek, hogy kíméletlenül célratörő ugyan, de nem öncélúan rosszindulatú, mint Rákosi vagy Farkas.

1957 tavasza és kora nyara több értelemben is módosított a Kádár-képen. Március 15-én elmaradt a minden valószínűség szerint a hatalom által provokált újabb népmegmozdulás, május elsején pedig minden várakozást meghaladó sikert hozott az új hatalom első tömeggyűlése. Mindez a Kádár által restaurált kommunista rendszernek és az ő személyes hatalmának megszilárdulását bizonyította a lakosság és a külföld szemében. A nemzeti, demokratikus törekvések és remények ekkor szenvedtek – hosszú időre – vereséget, kezdetét vette a kemény és tömeges megtorlás, a társadalom zöme megfélemlítve behódolt Kádáréknak. Ezzel párhuzamosan a párton belül Kádár csapást mért a hatalmát balról veszélyeztető rákosistákra is. Március végi moszkvai útján elérte, hogy Rákosit és híveit a Kreml politikai hullákká nyilvánítsa, a júniusi országos pártértekezleten pedig – Hruscsov Molotovék feletti moszkvai győzelmét kihasználva – Kádár sikeresen visszaverte a politikája ellen irányuló, Révai József vezette sztálinista-dogmatikus támadást. Ezzel – három évtizedre – az MSZMP vitathatatlan vezetője lett, és sok párttagban erősítette meg azt a megnyugtató érzést, hogy pártjuk megszabadult a rossz sztálinista hagyományoktól, s őszintébb, humánusabb szelleme és vezetése van. Ugyanakkor éppen ebben az időben erősödött fel a politikai rendőrség és a régi pártapparátus Kádárra gyakorolt nyomása és befolyása, amely a pártállam általános restaurációjában, a megtorlás szélesítésében és fokozásában nyilvánult meg. 1958 júniusában Nagy Imre és társai titkos perben történt elítélése és alattomos kivégzése egyrészt Kádár egyeduralmát erősítette, és a dermedt félelem állapotába taszította a társadalmat, másrészt sok régi párttagot rendített meg és távolított el Kádártól s vezető csoportjától. A régóta ismert Kádár-féle ellentmondásosság ismét előtérbe került.

A Nagy Imre-ügy Kádár nemzetközi presztízsét is rontotta, jellemző azonban, hogy a nyugati kommentárok nagy része a politikai gyilkosság fő felelősét – tévesen – Moszkvában látta, s Kádárból ismét tragikus hőst csinált, akárcsak visszamenőleg a Rajk-ügyben. William Shawcross – nyilván az általa meg nem nevezett budapesti informátorainak elbeszélései alapján – részletesen leírja, hogy Kádár, mint „legjobb barátja", azzal állított be a konokul tagadó Rajk börtöncellájába(!), hogy őt Rákosi elvtárs küldte, aki ugyanúgy meg van győződve Rajk ártatlanságáról, mint ő maga és a többi vezető, de a „kedves Lacinak" meg kell értenie, hogy a pártnak szüksége van

beismerő vallomására. A szerző természetesen nem ismerhette azt a hiteles jegyzőkönyvet, amelyet később Hajdu Tibor talált meg a pártarchívumban, Kádárnak és Farkas Mihálynak abban a svábhegyi villában tett látogatásáról, amelynek pincéjében Rajkot az első hetekben őrizték. Kádár, aki e kihallgatásnál a főszerepet vállalta, a fentiekkel ellentétben könyörtelen durvasággal követelte Rajktól, hogy ismerje be a párt előtt: nem pusztán hibákat, hanem tudatos bűnöket követett el. Amikor pedig ez a rábeszélés nem járt eredménnyel, iszonyúan megverette „barátját". Shawcross hasonló magabiztossággal állítja, hogy Nagy Imre kivégzésébe Kádár „csakis azért egyezett bele, mert Hruscsov rákényszerítette" (őt pedig a kínaiak s azok moszkvai szövetségesei presszionálták). A valóságban Moszkva eleinte csakugyan sürgette Kádárnál a Nagy Imre-per lefolytatását, később azonban éppen onnan kértek – nemzetközi okokból – újabb és újabb halasztást, s végül Kádár volt az, aki a párt Központi Bizottságában lényegében „megszavaztatta" a halálos ítéleteket.

Kádár imázs-teremtő képességéhez hozzátartozott, hogy lényének ezt a könyörtelen oldalát teljesen el tudta rejteni vagy feledtetni. Kétségtelen, hogy nála ez nem domináló, csupán járulékos vonás volt, amely ritkán, „szükség esetén" került előtérbe, s amelyet „uralkodása" első 5–6 éve után, tehát a hatvanas évek elejétől kezdve jórészt vissza tudott szorítani. De 1960-ban, amikor Hruscsovval együtt a Baltika fedélzetén New Yorkba utazott az ENSZ közgyűlésére, még elevenek voltak 1956 novemberének és 1958 júniusának emlékei, s fogadtatása ezen az első amerikai, sőt első nyugati útján többnyire ellenséges volt – még a hatóságok részéről is, amelyek nem engedték be a hajót a rendes kikötőbe. Egyedül a Pugwash mozgalom alapítója, a különc milliomos Cyrus Eaton részesítette barátságos fogadtatásban, s adott díszebédet a tiszteletére. De az a tény, hogy a Nyugaton mind népszerűbbé váló Hruscsov „atyai pártfogása" alatt érkezett, alighanem kezdete lett fokozatos elfogadásának.

A Kádár-kép hazai és nemzetközi nagy átalakulása az 1960–70-es években természetesen nem egyszerűen manipuláció eredménye volt, hanem Kádár politikai sikerességét is mutatta. Híressé vált jelmondata („aki nincs ellenünk, az velünk van"), az emberek magánéletébe, gyarapodásába való be nem avatkozás gyakorlata, a „gulyáskommunizmus" egész cinikus, de kellemes rendszerének fokozatos kialakítása lassanként melléje állította mindazokat, akik

1956 fő céljairól, a demokráciáról és a függetlenségről hajlandók voltak átmenetileg megfeledkezni. Mi több, számos nyugati méltatója egyenesen azt állította, hogy Kádár – más, reális eszközökkel – megvalósította vagy megközelítette Nagy Imre célkitűzéseit. Ez azonban nem igaz. Éppen ellenkezőleg: Kádár csaknem minden engedményre hajlandó volt, csak hogy az 1956-os szabadságtörekvések lényege ne valósuljon meg. A tekintélyes olasz Montanelli szenátorral szemben Vásárhelyi Miklós legutolsó interjújában is leszögezte: „Hogy valaki Nagy Imrét és Kádárt egy napon említse, azt én sem politikailag, sem erkölcsileg nem tudom elfogadni."

A Kádár megítélésében mutatkozó „politikus" és „apolitikus" szemlélet ütközésének frappáns példája, amit a Franciaországban működő Magyar Szabadságharcos Szövetség elnökének visszaemlékezésében olvashattunk, aki elmondja, hogy Kádár hivatalos párizsi látogatásai alkalmával (1978-ban és 1984-ben) kommünikében tiltakoztak az ellen, „hogy Kádár urat a francia kormány úgy fogadja, mint egy szuverén állam képviselőjét. Kádár úr nem reprezentálja a magyar népet, mert ő 1956-ban a szovjet harckocsik által került Magyarország élére, és az ő államfői tisztségét azóta se törvényesítették szabad választásokkal." Ám azzal folytatja, hogy Magyarországon élő édesanyja, amikor a hetvenes években meglátogatta őt Párizsban, már dicsérte, jó embernek tartotta Kádárt. „Nem lehet mindig a múltnál maradni! – magyarázta fiának. – Kádár addig megy el, ameddig lehet. Hidd el, az én családomban is úgy látják, hogy Kádár most nagy szolgálatot tesz a magyar népnek, mert ő az úgynevezett békítő a szovjet felé, és ő tudja a szovjetet zsarolni, hogy engedjen mind nagyobb és nagyobb lazítást a magyar láncon. [...] Azt, hogy minket a csehek meg a lengyelek, a románok is úgy tekintenek, mint egy félnyugati berendezkedésű országot, azt hidd el, hogy Kádárnak köszönhetjük." Fia azonban kitartott amellett, hogy amíg 1956-ot nem rehabilitálják, nem ismeri el az otthoni kormányt legálisnak. A régi emigráns Schöpflin Gyula 1983-ban is azon a véleményen volt: „Akik otthon maradtak, megengedhetik maguknak a feledés fényűzését, a mi dolgunk viszont: őrizni az emlékezés terhét. Számomra – és ebben nem vagyok egyedül – Kádár János ma is és mindörökké Nagy Imre gyilkosa, Maléter Pál, Losonczy Géza és sok ezer társuk hóhéra."

A már pozitívra váltott Kádár-kép fontos vonása volt a kiegyensúlyozottság, a kiszámítható, csaknem eseménytelen folyamatosság, melyet Kádár szinte

évről évre, kongresszusról kongresszusra így verbalizált: „Tovább a megkezdett úton!" Ezért érintették igen kellemetlenül az olyan fordulatok és válságok, mint Hruscsov leváltása 1964-ben vagy a prágai tavasz és a csehszlovák válság 1968-ban. El kell ismerni, hogy kiváló politikai érzékével mindkettőt igen ügyesen vészelte át, meg tudta őrizni a sztálinista restaurációval vagy bármiféle „keményítéssel" szembeszegülő reformpolitikus arculatát – anélkül, hogy Brezsnyevet és társait végképp magára haragította volna. Ugyanakkor felbátorította vele hazai balos ellenfeleit, akik a hetvenes évek elején burkolt, de egyértelmű reformellenes és „munkásvédő" demagógiával próbálták őt eltávolítani. Kádár a maga taktikai fölényével ezt is a maga javára tudta fordítani. Nem csupán visszaverte a kísérletet, de a hatvanadik születésnapjára felajánlott lemondásával még egy jó évtizedre olyan helyzetet teremtett, hogy a hazai közvélemény és a nyugati sajtó folyamatosan neki „drukkolt" – tudva, hogy utána csak rosszabb jöhet. El tudta fogadtatni a magyar társadalommal, hogy ő tudja a viszonylag legnagyobb engedményeket kialkudni Moszkvától, s el tudta fogadtatni Moszkvával, hogy ő képes legjobban biztosítani a rendet és a nyugalmat Magyarországon.

Eközben sok régi kommunista sértettnek és mellőzöttnek érezte magát. „Egy tévedést el kell oszlatnom – mondta Vass Henrik, a Szikra Könyvkiadó és a Párttörténeti Intézet egykori igazgatója. – Kádárt általában szerény, puritán embernek ismerték. Ez valószínűleg helyes megítélés, de ezek az emberi tulajdonságai nagy hiúsággal párosultak. Nehezen felejtette el, ha valami sérelem vagy vélt sérelem érte. [...] Nem végeztetett ki senkit (!), nem csukatta börtönbe – tanult a történelemből –, de ha valami felmerült okkal vagy ok nélkül ellene, akkor elkezdtek működni a reflexek, és akkor ő mindig rátett egy lapáttal. Olyanokkal vette magát körül, akik egyetértettek vele [...] istenigazából nem szerette az értelmiségieket, különösen a nem munkásból lett értelmiségieket."

Ami a vezetés fiatalabb tagjainak a csúcson lévő, de már öregedő és mindinkább megmerevedő Kádárról alkotott képét és véleményét illeti, erről érdemes hosszabban idézni Szűrös Mátyás interjúját. Szerinte Kádár körülbelül az volt a politikában, ami Veres Péter az irodalomban: autodidakta. Magaslatokra emelkedett, de végül saját korlátaiba ütközött. 1968 körül még igazán kemény magatartású ember volt. Csupán néhány munkatársával tegeződött, a többséggel megtartotta a távolságot. „Ahogy öregedett, atyáskodóvá vált, de ezt a keménységet végig megtartotta. Az a típusú ember volt, aki könnyen elérzékenyült, de kegyetlen is tudott lenni, és kemény." Szűrös elmondja, hogy a Politikai Bizottságban a nyolcvanas évek elején élénk viták zajlottak, de íratlan szabály volt, hogy Kádár után már nem illik szólni. „Végül is tehát az ő akarata érvényesült. Egyszemélyi vezetés volt ez." „Nem emlékszem olyan esetre – mondja továbbá –, hogy nagy horderejű kérdésben ő belátta volna, hogy tévedett." 1983-ban a gazdasági „élénkítés" szükségességét hangoztatta, azzal, hogy ideje „felegyenesedni a laposkúszásból", s emellett kitartott. S akkor is azt mondta, hogy szilárd a belpolitikai helyzet, amikor már egyáltalán nem volt az. Akárcsak Aczél György, Szűrös is hangsúlyozza Kádár zártságát, magányosságát. A felesége, Mária, erős befolyást gyakorolt rá. Baráti viszonyban a vezetésből csak Aczéllal volt, a házaspár is csak velük járt össze.

Pedig az egykor puritán módon „mozgalmi" egyéniség idős korában – talán Aczél hatására és közvetítésével – szívesen látta neves írók, művészek társaságát és diszkrét hódolatát. Illyés Gyulát, Németh Lászlót, Lukács Györgyöt a hetvenes évektől meghívták díszvendégnek a pártkongresszusokra. A hetvenedik születésnapja tiszteletére 1982-ben rendezett parlamenti díszülésen pedig az agg Keresztury Dezsőnek jutott a feladat, hogy „a párton kívüli értelmiség" nevében felköszöntse, s ő nem fukarkodott a történelmi elismeréssel: „János öcsém – mondta –, ez a nép halni készült, s te adtál neki új életkedvet és életerőt."

A külpolitikával foglalkozó Szűrös joggal hangsúlyozza Kádár nemzetközi elismertségét. Szerinte Tito környezetében három szocialista vezetőt tekintettek a „leglegitimebbnek": Titót, Castrót és Kádárt. Helmut Schmidt német kancellár pedig két személyiséget tartott a legérdekesebbnek a szocialista világban: Titót és Kádár Jánost. Gorbacsovnak azonban Kádár már nem tudott partnere lenni. „Körülbelül 1988-ban érlelődött meg bennem – mondja Szűrös Mátyás –, hogy Kádár János megöregedett, s megfáradt ember, tehát változtatni kell." S úgy látja, hogy Moszkvában is hasonló véleményre jutottak, mert Krjucskov, Andropov embere, a KGB későbbi főnöke többször is megjelent Budapesten, s az akkor a hatalmához már görcsösen ragaszkodó Kádár pozíciója és utódlása felől érdeklődött. Az időpontban Szűrös alig-

hanem téved, mert az MSZMP modernebb és reformer gondolkodású köreiben már 1985–86-tól általános volt a vélemény – amit persze nem ők mondtak ki, hanem az ellenzék –, hogy „Kádárnak mennie kell".

A párizsi *Irodalmi Újság* 1988. évi 1. számában, tehát nem sokkal Kádár lemond(at)ása előtt Méray Tibor így foglalta össze a helyzetet: „Hol vannak azok az idők, amikor még a nyugati sajtó egy része is úgy vélekedett, hogy ha léteznék egyetlen kommunista vezető, aki titkos szavazáson is megkapná a szavazatok többségét, akkor Kádár János az? Titkos választáson ma Kádár ugyanúgy járna, mint Jaruzelski Lengyelországban [...], a lengyel nép többsége ellene szavazott. Nekünk nemzeti szégyeneink közé fog tartozni Kádár egykori »népszerűsége«, »János bácsizása« – ma már mindenesetre túl van rajta az ország."

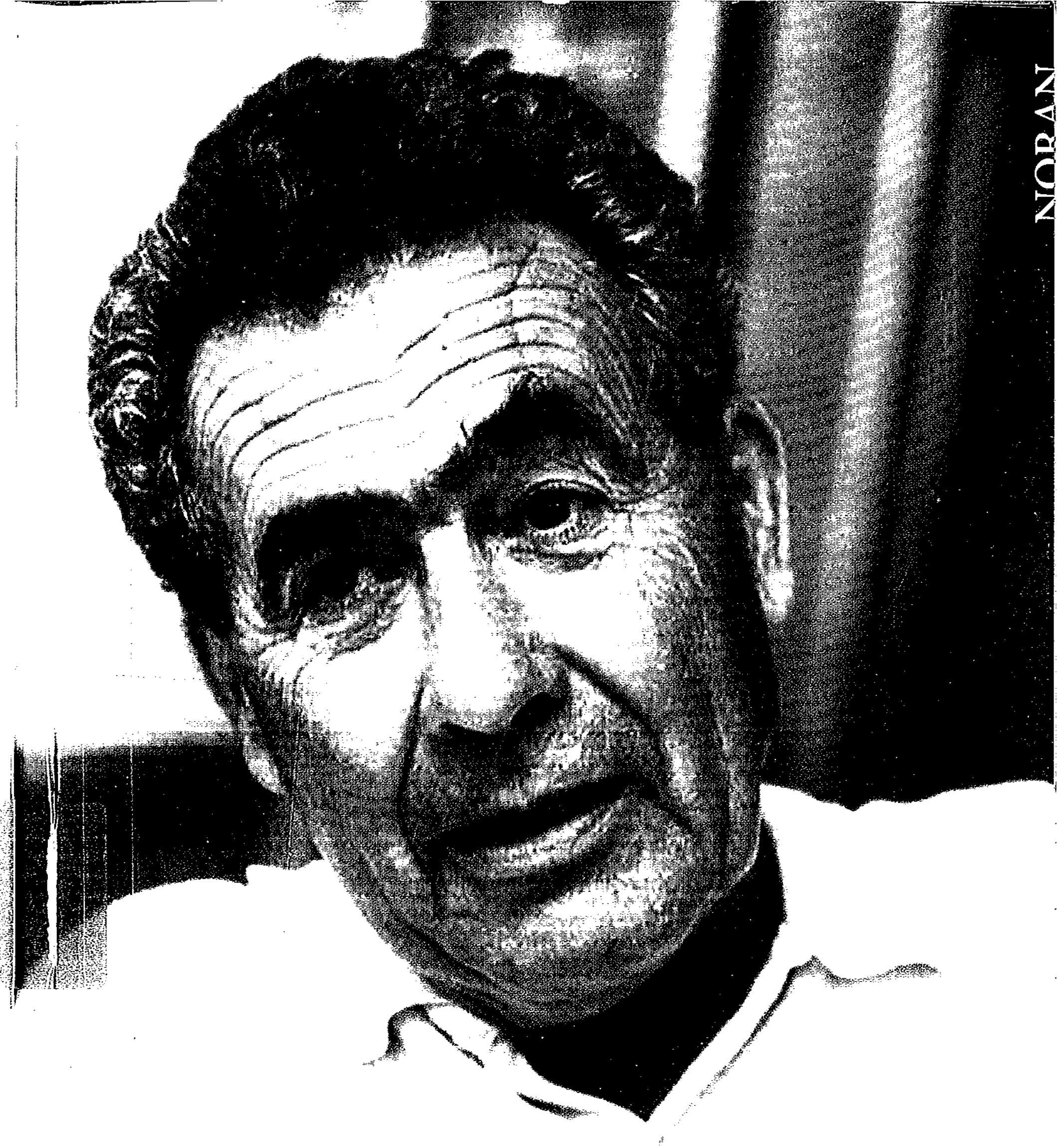
De a Kádár-kép metamorfózisai sok jel szerint ezzel sem fejeződtek be.

Névmutató

életműsorozat második kötete Litván György válogatott tör-
eti-politikai írásai közül azokat tartalmazza, amelyek kortár-
·ól, továbbá szélesebb értelemben vett sorstársairól szólnak.
gy részük (kivéve néhány nagyobb lélegzetű, tanulmánynak
eillő esszét) általában valamilyen alkalomból (évfordulók, szü-
snapok, gyász kapcsán) készült méltatás, elemzés, megemlé-
és. Kötetbe gyűjtésüket – akárcsak az 1956-os Intézet által
r megjelentetett, *Maradjunk a tényeknél* című első kötet eseté-
. – az indokolta, hogy az ilyen, zömmel publicisztikai jellegű
keket ma már csak könyvtárakban, fáradságos munkával lehet
gtalálni. Márpedig Litván György még a napi aktualitásokhoz
ődő munkáiban is általában túl tekintett a múlékony szem-
ıtokon. Ezek az írásai mindenekelőtt arról szólnak, amit a
rző a felidézett személy ismeretében és az alkalom kontextusá-
. különösen fontosnak tartott. De az alkalomhoz kötött cik-
. megfogalmazása közben is hű maradt szakmai énjéhez, s
dolatait a szaktörténész pontosságával vetette papírra. Ami
nódon e megszólalásokból kikerekedik, általában több mint
nélyes vélekedés: olyan körültekintő és jól informált ítéletal-
ás, amely mind színvonalánál, mind a felidézett személyek
epénél fogva megérdemli, hogy helye legyen a magyarság
kollektív emlékezetében.

Litván György SORSTÁRSAK ÉS KORTÁRSAK

NORAN

Litván György

Sorstársak és kortársak